Albert Newen
Eike von Savigny

Įvadas į analitinę filosofiją

A L K / baltos lankos

ALBERT NEWEN
EIKE VON SAVIGNY

Įvadas į analitinę filosofiją

ALBERT NEWEN
EIKE VON SAVIGNY

Įvadas į analitinę filosofiją

Iš vokiečių kalbos vertė
ALGIRDAS DEGUTIS

baltos lankos

Knygos leidimą parėmė Atviros Lietuvos fondas

Versta iš: Albert Newen und Eike von Savigny, *Analytische Philosophie: eine Einführung*, München: Wilhelm Fink Verlag, 1996.

Redagavo Ilona Murauskaitė
Apipavidalino Vida Kuraitė

Viršeliui panaudota Algimanto Kezio nuotrauka

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS
Printed in Lithuania
ISBN 9986-861-72-1
ISSN 1392-1673

Turinys

Pratarmė 9
0.1 Kas yra analitinė filosofija? 10

I Frege, Russellas ir Wittgensteinas 15

1. Gottlobas Frege 16
1.1 Matematikos ir kalbos filosofijos sąsaja *Aritmetikos pagrinduose* 16
1.1.1. Logikos ir psichologijos atskyrimas 18
1.1.2. Kontekstinės priklausomybės principas 19
1.1.3. Sąvokos ir objekto skirtumas 20
1.1.4. Būdvardiniai skaitvardžiai kaip antrojo lygmens sąvokiniai žodžiai .. 22
1.1.5 Aukštesniųjų lygmenų sąvokos 24
1.2 Frege's kalbos filosofija 25
1.2.1 Logika ir tiesa 26
1.2.2 Minties objektyvumas 27
1.2.3 Sakinių analizė ir sintezė 28
1.2.4 Prasmės ir reikšmės būtinumas 30
1.2.5 Beprasmiai sakiniai ir sakinių dalys, nereiškiančios minties 33
1.2.6 Tiesioginės ir netiesioginės kalbos prasmė ir reikšmė 35
1.2.7 Frege's prasmė ir įprastoji leksinė reikšmė 39
1.3 Frege's įtaka 41

2. Bertrand'as Russellas 43
2.1 Epistemologinio idealizmo kritika 44
2.2 Logika ir matematika: Russello antinomija 47
2.3 Loginio atomizmo filosofija 49
2.3.1 Pažinimo teorija 50
2.3.2 Kalbos filosofija 54
2.3.3. Ontologija 61
2.4 Neutraliojo monizmo sąmonės teorija 66
2.5 Russelo įtaka 68

3. Ludwigas Wittgensteinas ... 69
3.1 *Logikos-filosofijos traktatas* ... 70
3.1.1 *Traktato* ontologija ... 70
3.1.2 Paralelinė kalbos ir pasaulio sąranga ... 72
3.1.3 Atvaizdo teorija ... 72
3.1.4 Sakinio ir tikrovės ryšys ... 75
3.1.5 Paprasti objektai ir sakinio prasmės apibrėžtumas ... 79
3.1.6 „Pasakymo" ir „parodymo" skirtumas ... 82
3.1.7 *Traktato* įtaka ... 84
3.2 *Filosofiniai tyrinėjimai* ... 85
3.2.1 Paskatos ... 85
3.2.2 Kalbinis žaidimas ir prasmė ... 87
3.2.3 Sąmonė ir elgsena ... 93
3.2.4 Wittgensteino įtaka ... 100

II Kai kurių sisteminių disciplinų apžvalga ... 101

4. Metaetika ... 102
5. Moralės filosofija: utilitarizmo raida ... 107
6. Jutiminio suvokimo filosofija: konstruktyvi ir kritinė ... 114
7. Antropologija ... 121
8. Kalbos filosofija ... 127

III Naujos srovės: keletas probleminių sričių ... 135

9. Analitinės ontologijos pagrindai ... 136
9.1 Klasikinis ontologijos problemos pavyzdys ... 136
9.2 Prasmingi teiginiai ir egzistencijos prielaidos ... 139
9.3 Naujas egzistencijos prielaidų pagrindimo principas ... 142

10. Analitinė sąmonės filosofija: psichologinio priežastingumo problema ... 146
10.1 Ryle'o sąmonės teorija: sąmonės reiškiniai kaip dispozijos ... 147
10.2 Danielis Dennettas: intencionaliosios sistemos ... 151
10.3 Tapatumo teorijos ir funkcionalizmas ... 155

11. Naujoji kalbos filosofija: rinktinės temos ... 161
11.1 Paulas Grice'as: kalbos ir komunikacijos teorija ... 161
11.1.1 Grice'o programa ... 161

11.1.2 Racionalios komunikacijos maksimos 163
11.1.3 Implikatūros teorija 165
11.1.4 Reikšmė ir komunikacinės intencijos: Grice'o analizė 168
11.2 Semantika: reikšmė ir referencija 170
11.2.1 Semantika ir pragmatika 170
11.2.2 Nuostatos *de se* ir informatyvūs tapatumo teiginiai 172
11.3 Reikšmė ir referencija: tikriniai vardai 175
Literatūros sąrašas 180
Vardų rodyklė 196

Pratarmė

Knygoje pateikiama analitinės filosofijos savivokos, pagrindimo bei raidos apžvalga, nagrinėjami autoriai, disciplinos bei naujos srovės. Knyga sumanyta taip, kad dalykai, kurie, mūsų supratimu, yra svarbiausi studijuojant analitinę filosofiją, būtų aptariami išsamiau. Be abejo, pasirinkti atskiras temas paskatino mūsų pačių vertinimai bei moksliniai interesai. Be svarbiausių autorių – Frege's, Russello ir Wittgensteino – darbų apžvalgos, pateikiamos metaetikos, moralės filosofijos, jutiminio suvokimo filosofijos, antropologijos (sąmonės filosofijos) bei kalbos filosofijos istorinės apybraižos. Pabaigoje sistemingiau nagrinėjamos kai kurios pamatinės problemos, iškylančios diskutuojant. Mėginome pateikti kuo aiškesnį ir charakteringesnį analitinės filosofijos vaizdą. Knygą stengėmės rašyti taip, kad ji būtų naudinga ne tik vyresniųjų kursų studentams, bet ir plačiajai visuomenei bei pradedantiesiems, kurie paprastai neturi išsamesnių logikos žinių. Todėl nutarėme neužsiminti apie disciplinas, kurias nagrinėjant būtina taikyti loginį formalizmą. Tokioms disciplinoms priklauso mokslinio pažinimo teorija, veiksmo ir sprendimų priėmimo teorija, taip pat filosofinė logika. Kiekvienam iš vienuolikos skyrių pateikiama įvadinės bei specialiosios literatūros bibliografija. Be to, svarbiausius autorių (disciplinų) darbus 1–8 skyriuose pateikiame chronologiškai. Tai turėtų padėti lengviau orientuotis tiek pradedantiems, tiek ir pažengusiems studentams.

Bendrąją koncepciją, išdėstytą įvadiniame skyriuje „Kas yra analitinė filosofija?", taip pat literatūros sąrašą parengėme kartu. Skyrius apie Frege, Russellą ir ankstyvąjį Wittgensteiną (1, 2, 3.1), taip pat apie naujas ontologijos, sąmonės filosofijos bei kalbos filosofijos sroves (9–11) parašė Albertas Newenas. Už kritines pastabas turinio bei formos atžvilgiu jis dėkoja Martinui Anduschusui, Ulrikei Haas-Spohn, Andreasui Kemmerlingui, Peteriui Lanzui ir Karlui Petersui. Skirsnius apie vėlyvąjį Wittgensteiną (3.2), taip pat skyrius apie metaetiką,

moralės filosofiją, jutiminio suvokimo teoriją, antropologiją ir kalbos filosofiją (4–8) parašė Eike'as von Savigny. Dėkojame Brigittei Drappa ir Utei Halfar-Schneiders už sekretoriavimą, Rimui Čiuplinskui už pagalbą sudarant literatūros sąrašą.

0.1 Kas yra analitinė filosofija?

Norėdami atsakyti į šį klausimą pirmiausia jį keičiame kitu: kaip vartojama „analitinės filosofijos" sąvoka? Šiuo terminu vadinama viena įtakingiausių XX amžiaus filosofinių mokyklų. Remdamiesi paradigminiais šios sąvokos vartojimo pavyzdžiais siekiame išsiaiškinti istorines bei metodologines analitinės filosofijos ištakas. Būtent toks objekto analizės keitimas objekto sąvokos analize apibūdina *lingvistinį* filosofijos *posūkį* (*the linguistic turn*).

Analitinės filosofijos ištakos siekia XIX amžių. Tarp jos pirmtakų, šalia Franzo Brentano (1838–1917), Alexiuso Meinongo (1852–1920), galima paminėti Bernardą Bolzaną (1781–1848), kuriam būdinga ypač aiški kalba, skaidri argumentacija bei dalykinių problemų keitimas sąvokinėmis. Jis sukūrė naują filosofavimo stilių. Šį stilių, orientuotą į kasdienės kalbos vartoseną, XX amžiuje išplėtojo George'as Moore'as ir ypač Ludwigas Wittgensteinas *Filosofiniuose tyrinėjimuose* (1953). Iš čia kylanti analitinės filosofijos srovė vadinama kasdienės, arba įprastosios, kalbos filosofija. Kita analitinės filosofijos atsiradimo gairė – Gottlobo Frege's *Sąvokos* (*Begriffsschrift*, 1870). Šiame darbe pirmąkart buvo žengta toliau už Aristotelio ir stoikų logiką. Šiuolaikinės logikos raida iš pat pradžių buvo glaudžiai susijusi su šia analitinės filosofijos srove – idealiosios kalbos filosofija. Šiuolaikinė logika yra svarbiausias metodologinis jos įrankis. Frege's, Russello, ankstyvojo Wittgensteino, *Logikos-filosofijos traktato* (1918) autoriaus, pagrindinių darbų temas sąlygoja matematikos pagrindų problematika. Nagrinėdami šią problematiką jie pradėjo sistemingai plėtoti kalbos filosofiją. Ketvirtajame dešimtmetyje garsių analitinės filosofijos atstovų buvo Vokietijoje ir Austrijoje; dauguma jų priklausė Vienos rateliui. Iškilus nacionalsocialistų diktatūrai beveik visi jie pasitraukė iš Europos žemyno į Didžiąją Britaniją arba Jungtines Amerikos Valstijas, tad keliolika metų analitinės filosofijos srityje dirbo vien anglosaksai. Tačiau netrukus po

Antrojo pasaulinio karo analitinė filosofija pamažu pradeda iš naujo įsitvirtinti Europos žemyne. Tad įprotis anglosaksų analitinę filosofiją skirti nuo kontinentinės filosofijos turėjo pagrindą tik keliolika metų; netrukus jis pradėjo klaidinti, o šiandien yra visiškai nepagrįstas. Pirmaisiais Vokietijos Federacinės respublikos dešimtmečiais analitinę filosofiją daugiausia plėtojo Wolfgangas Stegmülleris bei tuometinis Antrasis Miuncheno filosofijos seminaras. Šiuo metu analitinė filosofija, kaip filosofinio lavinimo dalis, dėstoma beveik visuose Vokietijos universitetuose. Jau keletą metų Vokietijoje veikia Analitinės filosofijos draugija (*Gesellschaft für Analytische Philosophie*, GAP), taip pat Analitinės filosofijos Europos draugija (*Europäische Gesellschaft für Analytische Philosophie*, ESAP).

Kasdienės kalbos filosofijos ir idealiosios kalbos filosofijos distinkcija yra parankus klasifikacijos įrankis metodologiškai apibūdinant analitinės filosofijos veikalus nuo trečiojo iki maždaug septintojo šio amžiaus dešimtmečio. Autoriai, priklausantys idealiosios kalbos filosofijos krypčiai, metodo požiūriu išsiskiria tuo, kad kasdienės kalbos *loginės analizės* būdu mėgina konstruoti idealiąją kalbą, kuri gali išreikšti viską, kas pasakoma prasmingais kasdienės kalbos sakiniais, tačiau daug aiškiau ir griežčiau. Tiesa, nuomonės smarkiai skiriasi dėl to, kaip turi atrodyti loginė kasdienės kalbos analizė. Kaip pavyzdį pateiksime ankstyvojo Wittgensteino interpretaciją (žr. 3.1.4). Idealiosios kalbos filosofija taip pat taiko *racionaliosios rekonstrukcijos* metodą. Pažinimo bei mokslo teorijoje mėginama patyrimo ir pažinimo pagrindus pateikti taip, kad juos sąlygojančios psichologinės priežastys būtų atskirtos nuo veiksnių, apibrėžiančių loginį arba sąvokinį tam tikro reiškinio pobūdį. Idealiosios kalbos filosofiją, pradedant Frege, Russellu ir ankstyvuoju Wittgensteinu, plėtojo Vienos ratelio nariai, pirmiausia Moritzas Schlickas ir Friedrichas Waismannas. Mokslinio pažinimo problematika tapo svarbiausia Vienos ratelio filosofijos tema. Ją plėtodami Karlas Popperis ir Carlas G. Hempelis sukūrė mokslo teorijos disciplinos pagrindus, o Rudolfas Carnapas ir Hansas Reichenbachas rutuliojo kalbos filosofiją.

Plėtojantis kasdienės kalbos filosofijai susiklostė du jai būdingi metodai: sąvokinės analizės ir „terapijos". Wittgensteinas *Filosofiniuose tyrinėjimuose* (FT) iškelia idėją, kad filosofinės problemos turi būti

traktuojamos kaip ligos (FT 255). Liga yra toji painiava, kuri filosofiją užverčia neišsprendžiamomis problemomis. Terapijos tikslas – sąvokas, keliančias filosofinių problemų, grąžinti iš metafizinės vartosenos į kasdienę ir šitaip jas paversti pseudoproblemomis: „Filosofija yra kova su proto pakerėjimu kalbos priemonėmis" (FT 109).

Šis filosofo terapeuto modelis neteko patrauklumo veikiausiai dėl to, kad šalinant filosofines problemas neprireikė kurti konstruktyvių aiškinamųjų teorijų. Žinoma, kukli neišmanymo nuostata dažnai dera labiau negu klaidingų konstruktyvių teorijų kūrimas; ir vis dėlto filosofija paprastai neilgam tenkinasi šia sokratiškąja neišmanymo nuostata. Tačiau kasdienės kalbos filosofija taip pat iškėlė konstruktyvų *sąvokinės analizės* metodą, kuris prigijo kur kas geriau. Kalbama apie strategiją, kuri padeda tam tikrą sąvoką informatyviai eksplikuoti, arba išaiškinti, kitomis sąvokomis. Panagrinėkime elementarų pavyzdį.

(i) Senelis – tai tėvo tėvas arba motinos tėvas.

Pažymėtina, kad šis sakinys išreiškia sąvokinę, o ne empirinę tiesą. Priešingai nei pirmasis, sakinys „Senelis – tai vedęs, senesnis nei 50 metų vyras" yra empirinis, jame nusakomi seneliams būdingi bruožai. Seneliai paprastai yra vedę ir vyresni nei 50 metų vyrai. Tačiau tai nereiškia, kad vedę ir vyresni nei 50 metų vyrai yra būtinai seneliai. Net jeigu *faktiškai* visi pasaulio seneliai būtų vedę ir vyresni nei 50 metų ir, atvirkščiai, visi vedę ir vyresni nei 50 metų vyrai būtų seneliai, tai vis dėlto ši tiesa nebūtų *absoliuti*. Faktas, kad gali būti ir kitaip, rodo, jog sakinys išreiškia empirinę, o ne sąvokinę tiesą. Tačiau nors teisingai atlikta sąvokinė analizė teikia tik sąvokines tiesas, kyla klausimas, ar tokios tiesos informatyvios. Kaip rodo pavyzdys (i), apie sąvokinę tiesą galima kalbėti tik tuo atveju, kai analizuojamoji sąvoka ir ją aiškinančioji sąvoka turi tą pačią reikšmę, t.y. kai jos sinonimiškos. Tačiau būtent dėl to atrodo, kad informatyvi analizė negalima. Tad analitinė filosofija susiduria su „analizės paradoksu". Bendroji sąvokinės analizės sakinių forma nusakoma taip: „Būti X yra tas pat, kas būti Y"[1].

(1) Prielaida: jeigu „X" ir „Y" yra sinonimai, sąvokinė analizė nėra informatyvi.

[1] Plg. W. Künne, George Edward Moore, *Was ist Begriffsanalyse?*, in M. Fleischer (parengė), *Philosophen des 20. Jahrhunderts*, Darmstadt, 1990, p. 27–40.

(2) Prielaida: jeigu „X" ir „Y" nėra sinonimai, sąvokinė analizė nėra teisinga.
Išvada: sąvokinė analizė negali būti teisinga ir informatyvi.

Jeigu šios išvados nenorime pripažinti, turime įrodyti, kad bent viena prielaidų klaidinga, nes pats argumentas teisingas. Šį paradoksą galime išspręsti parodydami, jog antroji argumento prielaida klaidinga, t.y. kad sąvokinė analizė gali būti teisinga net tuomet, jeigu tos dvi sąvokos nėra sinonimiškos. Pirmiausia turime tiksliau apibrėžti sąvokas „sinonimiškumas" ir „teisinga analizė". Sinonimiją nusako ši būtinoji sąlyga: jeigu dvi sąvokos „F" ir „G" sinonimiškos, tai joks žmogus, kuris supranta sakinius „Pėteris yra F" ir „Pėteris yra G", negali vieną jų laikyti klaidingu, o kitą teisingu.[2] Panagrinėkime, pavyzdžiui, sąvokas „būti senberniu" ir „būti nevedusiu vyru". Jeigu kas nors mano, kad sakinys „Pėteris yra senbernis" teisingas, jis taip pat turi manyti, kad teisingas ir sakinys „Pėteris yra nevedęs vyras". Jau matėme, kad teisinga analizė turi tenkinti šią sąlygą: sąvokinė analizė teisinga tik tuomet, jeigu sakinys „Būti X yra tas pat, kas būti Y" teisingas ne atsitiktinai, o būtinai. Dabar panagrinėkime pavyzdį, kuris tenkina teisingos analizės sąlygą, bet netenkina būtinosios sinonimiškumo sąlygos. Filosofinė sąvokos „žinoti" analizė atrodo taip (raidė „p" žymi laisvai pasirenkamą sakinį):

Individas žino, kad p, jeigu ir tik jeigu:
1) jis mano, kad p,
2) turi pakankamą pagrindą manyti, kad p,
3) tiesa, kad p.

Tad apie žinojimą galima kalbėti tik tada, kai individas, pirma, laikosi tam tikro įsitikinimo, antra, turi pakankamą pagrindą laikytis to įsitikinimo (jis, pavyzdžiui, nesapnuoja) ir, trečia, tas įsitikinimas yra teisingas. Taigi žinojimas apibrėžiamas kaip pagrįstas, teisingas įsitikinimas arba manymas.[3] Teiginys „Žinojimas – tai pagrįstas, teisingas

[2] Sakinius reikia parinkti taip, kad tikrinis vardas nebūtų daugiaprasmis, t.y. kad jis žymėtų tą patį objektą ir kad savybės F ir G būtų objektui predikuojamos tuo pačiu aspektu.
[3] Naujausi darbai parodė, kad šias sąlygas turi papildyti dar kelios. Plg. P. Bieri (parengė), *Analytische Philosophie der Erkenntnis*, Frankfurt, 1992, p. 91–107.

manymas" išreiškia būtiną, o ne atsitiktinę tiesą. Taigi turime teisingos sąvokinės analizės pavyzdį. Ir vis dėlto gali būti, kad asmuo laiko teisingu teiginį „Petras žino, kad lauke lyja", bet kartu laiko neteisingu teiginį „Petras pagrįstai ir teisingai mano, kad lauke lyja", nes tas asmuo paprasčiausiai gali nieko nenutuokti apie filosofijos atrastą žinojimo ir pagrįsto teisingo manymo priklausomybę. Sinonimiškumo sąlyga nėra patenkinta. Taigi pavyzdžiu parodėme, kad analizė gali būti teisinga dviejų nesinonimiškų sąvokų atžvilgiu, t.y. kad sąvokinė analizė gali būti teisinga ir kartu informatyvi. Šio pobūdžio sąvokinė analizė plačiai taikoma kasdienės kalbos filosofijoje. Antai Gilbertas Ryle'as knygoje *Sąmonės sąvoka* (1949) atranda ištisą psichologinių sąvokų tinklą ir nurodo jų „geografiją"; panašią analizę ontologinių sąvokų srityje pateikia Peteris Frederickas Strawsonas knygoje *Individai* (1959).

Nuo šeštojo dešimtmečio analitinė filosofija pradeda plisti ne tik anglosaksų pasaulyje, bet ir Europos žemyne. Be to, analitinės filosofijos disciplinos kelia diskusijų, kurių jau neįmanoma įsprausti į metodinę kasdienės kalbos filosofijos ir idealiosios kalbos filosofijos dichotomiją. Galbūt dar per anksti nustatyti bendrą įvairių analitinės filosofijos srovių, atsiradusių per paskutinius tris dešimtmečius, vardiklį. Tačiau turbūt galima teigti, kad lingvistinį analitinės filosofijos posūkį keičia kognityvinis. Daugelis analitinės filosofijos disciplinų, ypač pažinimo teorija, sąmonės filosofija bei kai kurios kalbos filosofijos sritys glaudžiai siejamos su kognityviniais mokslais. Šis jaunas mokslas siekia išsiaiškinti psichologines žmogaus galias – lingvistai, psichologai, neurobiologai, filosofai bei informatikai nagrinėja tas pačias pamatines problemas. Naujoms analitinės filosofijos srovėms būdinga tai, kad jos atveria duris disciplinų mainams.

Klausimą, kas yra analitinė filosofija, aptarėme tik istoriniu bei metodologiniu aspektu. Šias bendras pastabas jūs galite panagrinėti išsamiau skaitydami minėtų autorių darbus, susipažindami su atskiromis analitinės filosofijos disciplinomis bei naujomis jos srovėmis. Jeigu mums pavyktų sudominti filosofine mokykla, kuri argumentacijos išsamumą bei aiškumą vertina labiau nei beletristinį originalumą bei įmantrumą, šis darbas pasiektų savo svarbiausią tikslą.

I

Frege, Russellas ir Wittgensteinas

1. Gottlobas Frege

Gottlobas Frege (1848–1925) formaliai buvo matematikas. Akademinė jo veikla glaudžiai susijusi su Jenos matematikos institutu. Ten jis apgynė daktaro disertaciją, 1879 metais gavo ekstraordinarinio, o 1896 – ordinarinio profesoriaus vardą. Svarbiausioji jo tyrimų sritis buvo matematikos pagrindai, filosofinė logika bei kalbos filosofija. Kadangi Frege's tiek matematikos, tiek filosofijos tyrinėjimai buvo novatoriški ir pagal tais laikais vyravusį požiūrį jis nagrinėjo tik periferinius dalykus, būdamas gyvas deramo savo darbų pripažinimo jis nesulaukė. Jam nebuvo leista turėti savo katedros. Frege padarė didelę įtaką Russellui ir Wittgensteinui. Iš pradžių jo idėjos plito tik netiesiogiai – per Russello ir Wittgensteino darbus. Tačiau štai jau keletas dešimtmečių tęsiasi Frege's renesansas, ir jis pripažįstamas kaip šiuolaikinės logikos, formaliosios semantikos bei kalbos filosofijos pradininkas.

Frege's filosofiją išdėstysime dviejuose skyriuose. Pirmame skyriuje dėmesį sutelksime į jo *Aritmetikos pagrindus*. Šis veikalas atspindi Frege's koncepcijos evoliuciją, nes jame analizuojama skaičiaus sąvoka ir tos analizės pagrindu iškeliami ir toliau taikomi principai, sudarantys Frege's kalbos filosofijos karkasą. Šiame veikale ypač ryški matematinių tyrimų ir kalbos filosofijos sąsaja. Antrame skyriuje sistemingai išdėstysime svarbiausius Frege's kalbos filosofijos principus – pirmiausia kaip jie pateikti jo straipsniuose „Funkcija ir sąvoka", „Apie prasmę ir reikšmę", „Apie sąvoką ir objektą", taip pat nedideliame logikos traktate *Mintis*.

1.1 Matematikos ir kalbos filosofijos sąsaja *Aritmetikos pagrinduose*

Kaip matyti iš knygos pavadinimo, joje nagrinėjami aritmetikos pagrindai, konkrečiai – skaičiaus sąvoka. Ši pagrindų analizė neturi būti painiojama su klausimu apie skaičiaus sąvokos atsiradimo psicholo-

gines prielaidas. Čia keliamas loginis sąlygų, kurias turi tenkinti nepriekaištingas skaičiaus sąvokos apibrėžimas, klausimas. Atradimo ir pagrindimo kontekstų skyrimas – tai standartas, kurį ketvirtajame šio amžiaus dešimtmetyje į mokslo teoriją įtraukė Karlas Popperis (žr. jo knygą *Tyrimo logika*), tačiau jo ištakos siekia Frege's *Aritmetikos pagrindus*:

> Tad klausimą, kaip gauname kokio nors teiginio turinį, visada reikia skirti nuo klausimo, kaip tą teiginį pagrindžiame.[4]

Filosofiniu požiūriu pagrindinis Frege's tyrinėjimų klausimas – tai klausimas dėl sintetinės ar analitinės aritmetikos tiesų prigimties. Šią Kanto distinkciją Frege aiškina taip: teiginys ir jo pagrindimas yra analitinis, jeigu teiginiui įrodyti pakanka vien bendrųjų logikos dėsnių ir apibrėžimų. Logikos dėsnio pavyzdys gali būti formulė „p arba ne-p", o jo taikymo pavyzdys – teiginys „Lyja arba nelyja". Apibrėžimo pavyzdys gali būti teiginys „Viengungiai – tai nevedę vyrai". Logikos dėsnis grindžiamas nesiremiant jutiminiu patyrimu. Tas pat pasakytina apie apibrėžimus. Tad nepriklausomybė nuo jutiminio patyrimo yra bendras visų analitinių teiginių bruožas. Teiginys ir jo pagrindimas yra sintetinis, jeigu teiginiui pagrįsti reikalingos dar ir tiesos, priklausančios specifinei žinių sričiai. Specifinės srities žinias išreiškia teiginiai, kurių teisingumas galiausiai nustatomas tik jutiminio patyrimo pagrindu; pavyzdys gali būti teiginys, kad „Bylefelde dabar šviečia saulė". Šiai kategorijai taip pat priklauso teiginiai apie jutiminio patyrimo sąlygas. Todėl Frege pripažįsta Kanto tezę, kad geometrijos teiginiai grindžiami sintetiniu būdu, nes juos įrodant neįmanoma išsiversti be teiginių apie jutiminio patyrimo sąlygas.

Pagrindinis Frege's klausimas – ar tas pat pasakytina ir apie aritmetikos teiginių, tokių kaip „2 + 3 = 5", pagrindimo pobūdį, ar jie vis dėlto yra analitiniai? Kadangi aritmetiniuose teiginiuose vartojama skaičiaus sąvoka, šis klausimas gali būti išspręstas tik išsiaiškinus, ar įmanoma ją apibrėžti. Jeigu skaičiaus sąvoką apibrėžti įmanoma, tada galima įrodyti, kad skaitmeninės formulės yra analitinės ir kad aritmetika yra sudėtinė logikos dalis. Jeigu skaičiaus sąvokos apibrėžti

[4] Frege, *Die Grundlagen der Arithmetik* (GLA), p. 27.

neįmanoma, tada turėtume pripažinti, kad skaitmeninės formulės yra sintetinės prigimties ir kad aritmetikai reikėtų suteikti tokį pat statusą kaip geometrijai – ji būtų laikoma matematikos sritimi, kurios pagrindiniai dėsniai priklauso nuo jutiminio patyrimo sąlygų.

Šią dilemą *Aritmetikos pagrinduose* Frege sprendžia skaitmeninių formulių analitiškumo naudai – pateikdamas skaičiaus sąvokos apibrėžimą ir bendrais bruožais jį pagrįsdamas. Tiesa, jis suvokia, kad jo išvadai, nors šiaip jau neblogai argumentuotai, dar trūksta išsamaus loginio įrodymo. Kadangi vėliau, Russellui sukritikavus, ši jo išvada susvyravo (žr. skirsnį 2.2), čia mus labiau domins ne pats Frege's minties rezultatas, bet veikiau jos formavimosi kelias. Žengdamas šiuo keliu jis suformulavo tris pagrindinius principus, žyminčius matematikos filosofijos ir kalbos filosofijos sandūros vietą.

1.1.1. Logikos ir psichologijos atskyrimas

Frege's antipsichologizmas pasireiškia ne tik tuo, kad atskiriami atradimo ir pagrindimo kontekstai, bet ir tuo, kaip jis sprendžia klausimą, ar skaičius, panašiai kaip skonio dalykas, priklauso subjektyvumo sričiai. Subjektyvius pojūčius ir apskritai visa, kas subjektyvu, Frege apibendrintai vadina vaizdinių (*Vorstellungen*) sritimi. Jis kategoriškai teigia:

> [...] Skaičius yra psichologijos objektas arba psichologinių procesų rezultatas nekąą daugiau nei Šiaurės jūra.[5]

Šią tezę Frege grindžia dviem argumentais. Kai sakome „Šiaurės jūros plotas yra 10 000 kvadratinių kilometrų", teigiame visiškai objektyvų dalyką. Objektyvumas pasireiškia tuo, kad šio teiginio turinys nepriklausomai nuo mūsų subjektyvių raiškos būdų – „Šiaurės jūra" ir „10 000" – turi objektyvią teisingumo (klaidingumo) vertę. Pagal įprastą to sakinio sampratą jis išreiškia tiesą, bet Šiaurės jūros ribas apibrėžus siauriau arba kitaip suvokiant skaičių „10 000", sakinio turinys netaps klaidingas, o tik pasikeis. Naujasis turinys bus klaidingas, nors pirmasis turinys teisingas. Antrasis Frege's argumentas yra netiesioginis. Remdamasis prielaida, kad teiginys „Vienas vaizdinys negali priklausyti

[5] Frege, GLA, p. 56.

dviem žmonėms" yra analitinis, – t.y. jeigu vaizdinys priklausytų dviem žmonėms, jis nebūtų vaizdinys, – Frege mūsų dėmesį atkreipia į keletą akivaizdžiai absurdiškų psichologizmo implikacijų. Jeigu skaičius būtų subjektyvus dalykas, t.y. vaizdinys, tai matematikoje turėtų būti skiriama tiek dvejetų, kiek yra žmonių, gebančių skaičiuoti; juk pagal apibrėžimą dviejų žmonių vaizdiniai yra skirtingi. Be to, nebūtų atsakyta į klausimą, ar žmonių vaizdiniai (išliekant toms pačioms objektyvioms sąlygoms) galėtų taip pasikeisti, kad „2 + 2 = 5" pradėtų reikšti tiesą? Beje, ir atsakymas į klausimą, ar 10 000 nėra tik tuščias ženklas, priklausytų tik nuo to, ar yra žmonių, turinčių to skaičiaus vaizdinį. Kadangi šios implikacijos akivaizdžiai nepriimtinos, bet kuri koncepcija, traktuojanti skaičių kaip subjektyvų dalyką, turi būti atmesta. Tad skaičius yra objektyvus dalykas, nors, žinoma, kitaip nei stalai, kėdės ar net skaitmenų ženklai, jis nėra daiktas erdvėje ir laike. Iš čia, Frege's teigimu, išplaukia tik tai, kad ne visa, kas objektyvu, turi užimti vietą erdvėje. Be subjektyvumo, t.y. šalia vaizdinių, kurie negali būti lokalizuoti erdvėje, yra dvejopo objektyvumo sritis: objektyvumo, kurį galima lokalizuoti erdvėje ir laike, ir objektyvumo, kurio taip lokalizuoti negalima. Pirmąjį objektyvumą Frege vadina objektyvia realybe (*objektiv Wirkliche*), antrąjį – objektyvia nerealybe (*objektiv Nichtwirkliche*). Objektyviosios nerealybės analizė priklauso logikos sričiai. Kadangi psichologai gali kompetentingai nagrinėti tik subjektyvumą, skaičiaus analizė nepriklauso jų sričiai. Skaičiaus kaip objektyvios nerealybės apibrėžimo užduotį turi kelti logika. *Aritmetikos pagrinduose* Frege taip formuluoja savo pirmąjį principą:

> Būtina psichologinius dalykus griežtai skirti nuo loginių, subjektyvumą – nuo objektyvumo.[6]

1.1.2. Kontekstinės priklausomybės principas

Antrasis *Aritmetikos pagrindų* principas skelbia:

> Žodžių reikšmę būtina aiškintis pagal sakinio kontekstą, ne izoliuotai.[7]

[6] Frege, GLA, p. 23.
[7] Ibid.

Šis principas taip pat išreiškia Frege's neigiamą nuostatą psichologizmo atžvilgiu. Jis krituoja jo laikais paplitusią pažiūrą, kad žodžio reikšmė – tai su tuo žodžiu susiję vaizdiniai. Ši pažiūra klaidinga, nes mes, pavyzdžiui, neturime atstumo nuo Žemės iki Saulės vaizdinio, o tik taisyklę, nurodančią, kiek kartų reikia nuosekliai pridėti tam tikrą matą. Ir vis dėlto galime griežtai įrodyti, kad šis skaičiavimas teisingas. Kadangi teiginys, nurodantis tikrąjį atstumą nuo Žemės iki Saulės, yra teisingas, jis turi būti ir prasmingas. Tad mūsų negebėjimas tam tikro žodžio turinį sieti su vaizdiniu nėra pakankamas pagrindas tą žodį laikyti beprasmiu. Be argumento, atmetančio žodžio prasmės tapatinimą su vaizdiniu, Frege taip pat pateikia paaiškinimą, kodėl toks tapatinimas įprastas – žvelgiant į žodį izoliuotai, jo reikšmę lengva supainioti su vaizdiniu.

> Taigi negalėdami įsivaizduoti žodžio turinio dar neturime pagrindo laikyti jį beprasmiu ar jo nevartoti. Priešingos pažiūros patrauklumą paaiškina tai, kad žodžius traktuojame izoliuotai ir klausdami, kas yra jų reikšmė, tą reikšmę suprantame kaip vaizdinį. Tada žodis, kurio negalime sieti su kokiu nors vidiniu vaizdiniu, atrodo neturįs turinio. Tačiau visada būtina nagrinėti visą sakinį. Vien sakinio kontekstas žodžiui suteikia reikšmę iš tikrųjų.[8]

Tik vadovaujantis antruoju principu, galima apsisaugoti nuo psichologinių reikšmės teorijų klaidų ir nenusižengti pirmajam principui; kitaip sakant, antrasis principas yra bendresnio pirmojo principo taikymo atvejis reikšmės teorijos srityje.

1.1.3. Sąvokos ir objekto skirtumas

Kadangi skaitvardžių reikšmė nėra subjektyvus dalykas, reikia išsiaiškinti, kuriai objektyvumo kategorijai ji priklauso. Ar ji yra objektas, ar sąvoka? Sąvokos ir objekto skirtumas grindžiamas matematiniu funkcijos ir argumento skirtumu. Matematikai paprastai skaitmeninę išraišką „3^2" skaido į funkcinę išraišką „$(\ )^2$" ir argumentinę išraišką „3". Funkcinė išraiška čia žymi kėlimo kvadratu funkciją, argumentinė išraiška – argumentą, būtent skaičių „3". Svarbus funkcinės išraiš-

[8] Frege, GLA, p. 92.

kos požymis yra jos neužbaigtumas, arba papildymo būtinumas, kurį formulėje simbolizuoja skliaustai. Tik kartu su argumentine išraiška funkcinė išraiška sudaro užbaigtą visumą. O argumentinei išraiškai joks papildymas nereikalingas. Todėl funkcinę išraišką bei jos žymimą funkciją Frege vadina neprisotinta (*ungesättigt*), o argumentinę išraišką kartu su jos žymimu argumentu – prisotinta (*gesättigt*).

Kaip ir matematinė formulė, sakinys gali būti išskaidytas į argumentinę ir funkcinę išraiškas. Antai sakinys „Brutas nužudė Cezarį" skaidomas į argumentinę išraišką „Brutas" ir funkcinę išraišką „( ) nužudė Cezarį" arba į argumentinę išraišką „Cezaris" ir funkcinę išraišką „Brutas nužudė ( )", arba į argumentines išraiškas „Brutas" ir „Cezaris" bei dvivietę funkcinę išraišką „( ) nužudė ( )". Sakinio skaidymo būdas priklauso nuo to, kurią sakinio dalį traktuojame kaip variantinę ir keičiamąją, tad jis nėra vienareikšmis.

Aritmetikos pagrinduose Frege nagrinėja tik singuliarinio asertorinio (*beurteilbaren*) turinio sakinius. Sakinio turinys singuliarinis, jeigu sakinio argumentinė išraiška prasideda tikriniu vardu, žymimuoju artikeliu arba parodomuoju įvardžiu. Singuliarinio turinio sakinio argumentinė išraiška žymi tam tikrą atskirą, vieninį dalyką. Visas argumentines išraiškas, kurios tenkina šią sąlygą, Frege vadina „tikriniais vardais" (*Eigennamen*). Tam, kad singuliarinio sakinio turinys galėtų būti vertinamas teisingumo požiūriu, pats sakinys turi būti prasmingas. Jo funkcinėmis išraiškomis turi būti tik tokios neprisotintos sakinio dalys, kurios kartu su tikriniais vardais sudaro prasmingą sakinį. Argumentines išraiškas apibrėžus kaip tikrinius vardus, o funkcines išraiškas traktuojant kaip tokius sąvokinius žodžius, kurie kartu su tikriniais vardais sudaro prasmingą sakinį, nesunku apibrėžti objektą ir sąvoką. Objektas yra tai, kas gali būti žymima tikriniu vardu, t.y. tai, kas gali būti žymima argumentine singuliarinio sakinio išraiška. Sąvoka yra tai, ką gali žymėti sąvokinis žodis. Sąvoka, arba tiksliau – pirmojo lygmens sąvoka, yra tai, ką gali žymėti singuliarinio sakinio funkcinė išraiška.[9]

Taigi sąvokinis žodis žymi sąvoką, o tikrinis vardas – objektą. Ir sąvokos, ir objektai priklauso objektyvumo sričiai, tad juos būtų galima laikyti sąvokinių žodžių ir tikrinių vardų reikšmėmis. Ir išties sąvokinio žodžio reikšmę Frege apibrėžia kaip juo žymimą sąvoką, o

[9] Plg. Frege, GLA, p. 98, išnaša 88.

tikrinio vardo reikšmę – kaip juo pažymėtą objektą. Taigi pradinis klausimas dėl žodžio „skaičius" bei skaitvardžių reikšmės gali būti pakeistas klausimu dėl šių žodžių kategorinės priklausomybės, t.y. klausimu, ar jų atveju turime reikalą su sąvokiniais žodžiais ar su tikriniais vardais. Akivaizdu, kad žodis „skaičius", arba „( ) yra skaičius", yra sąvokinis žodis. Tačiau skaitvardis „du" arba išraiška „skaičius 2" Frege'i yra tikrinis vardas. Skirtumas tarp sąvokinio žodžio „skaičius" ir skaitvardžių (pavyzdžiui, „du", „keturi"), kurie yra tikriniai vardai, remiasi trečiuoju Frege's principu:

> Būtina visada atsižvelgti į sąvokos ir objekto skirtumą.[10]

1.1.4. Būdvardiniai skaitvardžiai kaip antrojo lygmens sąvokiniai žodžiai

Dar nekalbėjome apie dažniausią ir svarbiausią skaitvardžių vartojimo atvejį – būdvardišką vartojimą tokiuose junginiuose kaip „keturi žirgai", „trys miestai" ir pan. Įprastas būdvardis, pavyzdžiui, „išmintingas", žymi vienvietę sąvoką – savybę būti išmintingam. Ar skaitvardis „du" junginyje „du namai" yra toks pat įprastas būdvardis kaip „grynaveislis" junginyje „grynaveisliai žirgai"? Vartojant būdvardį „grynaveislis" junginyje su sąvokiniu žodžiu „žirgai" objektams, kuriuos žymi sąvokinis žodis „žirgai", predikuojama, t.y. priskiriama, tam tikra savybė. Šiame pavyzdyje žirgams predikuojama grynaveisliškumo savybė – savybė būti grynaveisliams. Norint šį predikavimą padaryti akivaizdesnį reikia pakeisti žodžių tvarką – būdvardį jungti su veiksmažodžiu „būti" ir atitinkamą sąvoką paversti sakinio veiksniu. Tada junginys „grynaveisliai žirgai" tampa sakiniu „Žirgai yra grynaveisliai". Tačiau šitaip transformuojant žodis „būti" („yra") vartojamas tik viena iš trijų galimų reikšmių. Jis gali būti vartojamas egzistavimui, pavyzdžiui, „Dievas yra" („Dievas egzistuoja"), tapatybei, pavyzdžiui, „Samuelis Klemensas yra Markas Tvenas" („Samuelis Klemensas ir Markas Tvenas – tas pats asmuo"), reikšti. Jis taip pat gali būti vartojamas kaip pagalbinis veiksmažodis. Būtent kaip pagalbinis veiksmažodis, jungiamas su būdvardžiu, jis išreiškia

[10] Frege, GLA, p. 23.

tai, kad objektams, kurių atžvilgiu jis taikomas, predikuojama tam tikra savybė. Kai žodis „būti" atlieka pagalbinę funkciją, jis taip pat vadinamas jungtimi (Kopula). Tačiau analogiškai transformuojant junginį „du namai" atsiranda beprasmis sakinys, būtent „Namai yra du" (*Häuser sind zwei*). Sakinys prasmingas tik tuomet, jeigu išraiška „yra" vartojama ne kaip jungtis, o kaip egzistencinė išraiška: „Yra (egzistuoja) du namai". Šiuo atveju namams nepredikuojama kokia nors savybė: namas neturi savybės būti dvejetu. Tačiau palyginkime: jeigu „Žirgai grynaveisliai" reiškia tiesą, tai žirgas turi grynaveisliškumo savybę. Tad galime konstatuoti, kad, viena vertus, skaitvardis „du" būdvardiniame junginyje „du namai" nėra tikrinis vardas, nes jis, kaip ir būdvardis, nėra prisotintas; kita vertus, jis nėra ir įprastas vienvietis sąvokinis žodis, predikuojantis tam tikriems objektams tam tikrą savybę. Tad kyla klausimas, kokią funkciją atlieka būdvardiškai vartojamas skaitvardis?

Frege į šį klausimą atsako taip: skaitvardis yra antrojo lygmens sąvokinis žodis, kuris taikomas pirmojo lygmens sąvokai, o ne objektams, kuriuos ši sąvoka žymi. Šią interpretaciją Frege grindžia nuoroda į kasdienę kalbos vartoseną: pavyzdžiui, posakiuose *zehn Mann* (dešimt vyrų), *vier Mark* (keturios markės), *drei Fass* (trys statinės) su skaitvardžiu derinami sąvokiniai žodžiai vartojami vienaskaitos forma. Pavyzdžiai aiškiai rodo, kad skaitvardis priskiria savybę sąvokai – sąvokai „vyras" priskiriama savybė būti realizuotai dešimčia egzempliorių, sąvokai „markė" – savybė būti realizuotai keturiais egzemplioriais ir t.t. Jeigu būdvardis priskiria savybę pirmojo lygmens *sąvokai*, tas būdvardis yra antrojo lygmens sąvokinis žodis.

Jeigu būdvardis priskiria savybę *objektams*, kuriuos žymi tam tikra pirmojo lygmens sąvoka, tas būdvardis yra pirmojo lygmens sąvokinis žodis. Idėja, kad būdvardiškai vartojami skaitvardžiai yra antrojo lygmens sąvokiniai žodžiai, ir yra Frege's pateikto skaičiaus apibrėžimo *Aritmetikos pagrinduose* kertinė idėja. Kitaip nei kitos tuo metu siūlytos definicijos, ji jam leido nepriekaištingai apibrėžti nulį:

> Nulis yra objektų, kuriuos apibūdina sąvoka „netapatus pats sau", skaičius.[11]

[11] Frege, GLA, p. 107.

Psichologinės teorijos visada susidurdavo su keblumu mėginant nurodyti vaizdinį, su kuriuo būtų galima sieti skaitvardžio „nulis" reikšmę. Frege gali šios problemos išvengti, nes jo definicija išsiverčia terminais, kurie gali būti paaiškinami vien logikos: išraiška „būti objektų, kuriuos nurodo tam tikra sąvoka, skaičiumi" (*eine Anzahl sein, welche einem Begriff zukommt*) apibrėžiama kaip loginė sąvoka.[12] O sąvokinio žodžio „netapatus pats sau" atžvilgiu galima vien logiškai įrodyti, kad niekas tikrovėje šios sąvokos neatitinka.

Skaitvardžio „nulis" definicija leidžia apibrėžti „egzistavimo" reikšmę. Kadangi teigti egzistavimą yra tas pat, kas neigti, kad tam tikros sąvokos apibūdinamų objektų skaičius lygus nuliui, egzistavimo sąvoka išreiškia to paties lygmens sąvoką kaip ir būdvardiškai vartojamas skaičius „nulis", būtent antrojo lygmens sąvoką. Kai objektams, kuriuos apibūdina tam tikra sąvoka, priskiriamas egzistavimas, tai reiškia, kad objektų skaičius, kuris tą sąvoką atitinka, yra kitoks nei skaičius, atitinkantis sąvoką „netapatus pats sau". Šis egzistavimo sąvokos apibrėžimas Kanto teiginį, kad „būtis" nėra realus predikatas, daro konkretesnį.

1.1.5 Aukštesniųjų lygmenų sąvokos

Trečiojo lygmens sąvokų santykis su antrojo lygmens sąvokomis yra toks pat, kaip pastarųjų santykis su pirmojo lygmens sąvokomis; trečiojo lygmens sąvokinis žodis priskiria savybę antrojo lygmens sąvokai, o ne objektams, kuriems ji taikoma. Apskritai n+1-ojo lygmens sąvokinis žodis priskiria savybę atitinkamai n-ojo lygmens sąvokai, o ne objektams, kuriems ji taikoma. Ar būdvardis, jungiamas su n-ojo lygmens sąvokiniu žodžiu, yra n-ojo ar n+1-ojo lygmens, gali būti nustatyta jį transformuojant aukščiau nurodytu būdu. Jeigu būdvardis jungtimi gali būti susietas su predikatu, kuris kartu su n-ojo lygmens sąvokiniu žodžiu gali būti prasmingo sakinio subjektas, tada tas būdvardis yra n-ojo lygmens sąvokinis žodis; kitu atveju jis yra

[12] Frege, GLA, p. 100 ir toliau.

n+1-ojo lygmens sąvokinis žodis.[13] Šį bendrą principą galime pailiustruoti junginiu „keturi grynaveisliai žirgai". Žodis „žirgai" žymi įprastą pirmojo lygmens sąvoką. Objektai, kurių atžvilgiu ji yra taikoma, yra žirgai. Ar būdvardis „grynaveisliai" yra pirmojo ar antrojo lygmens sąvoka, galima nustatyti minėtos transformacijos būdu: „grynaveisliai žirgai" virsta „žirgai yra grynaveisliai". Kadangi šis sakinys prasmingas, sąvokinis žodis „grynaveislis" išreiškia pirmojo lygmens sąvoką, t.y. jis priskiria objektams, kuriuos apibūdina sąvoka „žirgas", grynaveisliškumo savybę. Kuriam lygmeniui priklauso sąvokinis žodis „keturi"? Transformavus junginį „keturi grynaveisliai žirgai" jį virsta sakiniu „grynaveisliai žirgai yra keturi". Sakinys prasmingas tik tada, jeigu žodis „yra" čia vartojamas jau ne kaip jungtis, bet kaip žodžio „egzistuoja" sinonimas. Vadinasi, skaitvardis „keturi", vartojant jį būdvardiškai, yra ne pirmojo, o antrojo lygmens sąvokinis žodis; ir tai pasakytina apskritai apie būdvardiškai vartojamus skaitvardžius.

Sąvokos turi būti apibrėžiamos tik pagal jų vartojimo būdą, nes dažnai vienas ir tas pats žodis, priklausomai nuo vartojimo būdo, gali atlikti skirtingų lygmenų sąvokinių žodžių arba net tikrinio vardo funkciją. Pavyzdžiui, žodis „keturi" gali būti vartojamas arba kaip skaičiaus „keturi" tikrinis vardas, arba (būdvardiškai) kaip antrojo lygmens sąvokinis žodis.

1.2 Frege's kalbos filosofija

Apžvelgdami Frege's kalbos filosofiją pirmiausia aptarsime jo 1918 metų traktatą *Mintis* (*Der Gedanke*), kur Frege daugiausia nagrinėja minčių teisingumo ir klaidingumo problemą. Sakinio nagrinėjimas pasirodo esąs geriausias būdas analizuoti mintį, nes mintys pirmiausia reiškiamos sakiniais. Daugeliui autorių ir šiandien Frege's kalbos filosofija yra tikrasis orientyras, nes joje pateikta sisteminė prasmės (*Sinn*) ir reikšmės (*Bedeutung*) teorija.

[13] Griežtai kalbant, išvada, kad tam tikras būdvardis yra n+1-ojo lygmens sąvokinis žodis, turi būti pagrįsta ne tik negatyviai, t.y. kad jis nėra n-ojo lygmens sąvokinis žodis, bet taip pat pozityviai, t.y. kad juo kažkas predikuojama apie atitinkamą n-ojo lygmens sąvoką.

1.2.1 Logika ir tiesa

Pagrindines logikos sąvokas, tokias kaip „išvada", „tapatumas" arba „tiesa", gali išaiškinti ne psichologinis tyrinėjimas, o tik loginė analizė. Jei sąvokinį žodį „tiesa" mėgintume aiškinti kaip psichologinį žmogaus mąstymo ar vaizdinių formavimosi procesą, tikslo nepasiektume, nes tokiu atveju galėtume išsiaiškinti tik bendruosius įsitikinimų (*Fürwahrhalten*) kaitos dėsnius. Tačiau vaizdinių pagrindu susikurti įsitikinimai nėra tapatūs mokslinei tiesai, antraip kiekvienas atskiras asmuo savo vaizdinių pagrindu galėtų nustatyti savąją tiesą. Tokiu atveju būtų nereikalingas joks mokslinis diskursas. Mokslo tiesa būtų grindžiama subjektyviais mokslininko vaizdiniais, atvedusiais jį prie tam tikros idėjos. Pirmoji šio psichologinio požiūrio problema yra ta, kad kiti žmonės neturi tų pačių vaizdinių, nes vaizdiniai, pasak Frege's, yra subjektyvūs; šia prasme pats pagrindimas būtų subjektyvus, t.y. apskritai nebūtų pagrindimas tiesiogine šio žodžio prasme. Ir net jeigu nepaisytume šios problemos ir kalbėtume ne apie subjektyvius vaizdinius, o apie visuotinai suprantamas mintis, iškiltų kita problema: net jeigu tam tikras psichologijos dėsnis išreiškia perėjimo nuo vienos minties prie kitos reguliarumą, tas reguliarumas dar nėra garantija, kad viena tų minčių gali pagrįsti kitą. Kaip rodo šiuolaikinė psichologija, kai kurie plačiai taikomi ir įprasti mąstymo arba samprotavimo būdai grindžiami loginėmis klaidomis.[14] Mokslo tiesa turėtų jais remtis, jeigu psichologijos dėsniais, t.y. visuotiniais mąstymo reguliarumais, grindžiamo aiškinimo pakaktų įrodyti tiesą. Tačiau iš tikrųjų minčių teisingumas gali būti įrodomas tik logiškai taisyklingos argumentacijos būdu, remiantis apibrėžimais ir teisingomis prielaidomis. Logika siekia atrasti taisyklingo protavimo būdus, o psichologija tik apibendrina plačiai paplitusius, nors logiškai dažnai netaisyklingus protavimo būdus.

> Siekdamas užkirsti kelią bet kokiam nesusipratimui, norėdamas panaikinti ribą tarp logikos ir psichologijos, logikos tikslu laikau tiesos, o ne manymo ar įsitikinimo dėsnių paiešką.[15]

[14] Kahnemann, D., Slovic, P., Tversky, A., *Judgement under Uncertainty: Heuristics and Biasies*, Cambridge UP, 1982.
[15] Frege, Der Gedanke, p. 31.

1.2.2 Minties objektyvumas

Mintį Frege apibūdina kaip dalyką, kurio atžvilgiu galima kelti tiesos klausimą, t.y. mintis yra tai, kas gali būti teisinga arba klaidinga. Kadangi tai, kas yra teisinga, negali būti subjektyvus dalykas, mintis turi būti objektyvi. Mintis laikytina objektyvia, nes, pirma, viena ir ta pati mintis gali būti suprantama daugelio žmonių ir, antra, todėl, kad ji ne sukuriama, o atrandama. Kalbėdamas apie tai, kad mokslininkui svarbu ne sukurti teisingas mintis, bet jas atrasti, Frege siekia pabrėžti amžiną teisingų minčių galiojimą. Pitagoro teorema ar bet kuri astronomijos tiesa galiojo dar iki jų atradimo. Dėl amžino galiojimo teisingos mintys turi egzistuoti iki jų atradimo. Tas pat pasakytina apie klaidingas mintis, nes jų negaliojimas taip pat yra amžinas. Pripažindamas šias minties savybes, Frege mintims suteikia specifinį egzistavimo statusą – tokį pat objektyvaus nerealumo (*objektiv-nichtwirklich*) statusą, kokį jis suteikia skaičiams. Specifinis minčių egzistavimo būdas apibrėžiamas tik negatyviai. Apibūdindamas mintis kaip nerealias, Frege jas atskiria nuo erdvėje ir laike egzistuojančių objektų. „Nerealus" Frege'i reiškia „neegzistuojantis erdvėje ir laike". Kita vertus, minčių objektyvumas jas atskiria nuo subjektyvių vaizdinių, vadinasi, kitaip nei vaizdiniai, jos suvokiamos ne vien atskiro žmogaus, bet visų.

> Tad objektyvumą suvokiu kaip nepriklausomybę nuo pojūčių, stebinių, įspūdžių ar vaizdinių, sukurtų prisimenamų pojūčių pagrindu.[16]

Pozityvia prasme mintys apibrėžiamos tik kaip tie dalykai, kurie gali turėti teisingumo (klaidingumo) vertę – savybę, kurios neturi nei išorinio pasaulio daiktai, nei vaizdiniai. Tad Frege skiria tris egzistuojančių dalykų rūšis: išorinio pasaulio objektus, vaizdinius ir mintis. Atitinkamai skiriasi jų prieinamumo būdai – *matome* (arba kitokiu jutiminiu būdu suvokiame) išorinius pasaulio objektus, *turime* savo vaizdinius ir *suvokiame* mintis.

[16] Frege, GLA, p. 59

1 lentelė [17]

Požymiai	Išorinio pasaulio objektai	Mintys	Vaizdiniai
Subjektyvumas/ objektyvumas	objektyvūs	objektyvios	subjektyvūs
Erdvė ir laikas	erdvėje ir laike	ne erdvėje ir ne laike	ne erdvėje
Teisingumo/ klaidingumo vertė	neturi teisingumo/klaidingumo vertės	turi teisingumo/ klaidingumo vertę	neturi teisingumo/ klaidingumo vertės
Prieinamumas	matome (jutimiškai suvokiame)	suvokiame	turime

1.2.3 Sakinių analizė ir sintezė

Frege daugiausia dėmesio skiria teigiamųjų sakinių analizei. Šiais sakiniais kas nors tvirtinama esant. Apie liepiamuosius, tariamuosius ar klausiamuosius sakinius jis tik užsimena. Jais pirmąkart rimtai susidomėta tik šeštajame dešimtmetyje, susiformavus kalbos aktų teorijai (žr. 8-ą skyrių). Matematinių formulių skaidymas į prisotintas ir neprisotintas parodė, kaip mintį reiškiantys teiginiai gali būti skaidomi į argumentines ir funkcines išraiškas. Funkcinės išraiškos reikšmė yra teiginiu žymima funkcija, argumetinės išraiškos reikšmė – teiginiu žymimas argumentas. Norėdami šias sąvokas pritaikyti sakinių analizei, iš pradžių paimkime matematinę formulę „$2^2=1$", kuri formuluojant ją žodžiais išreiškia teiginį „Skaičiaus 2 kvadratas lygus skaičiui 1". Vienas galimų formulės analitinio skaidymo būdų yra toks: formulę „$2^2=1$" sudaro funkcinė išraiška „$(\ )^2=1$" ir argumentinė išraiška „2". Jeigu keistume argumento reikšmes, vietoje 2 įrašydami –1, 0, 1, 2, gautume šias lygtis:

$-1^2=1$; $0^2=1$; $1^2=1$ ir $2^2=1$.

[17] Lentelėje pateikiama ne išsami Frege's ontologijos schema, o tik trijų skirtingų būties rūšių klasifikacija.

Kiekviena lygtis, gauta keičiant argumentą, turės apibrėžtą teisingumo vertę. Pirmoji ir trečioji lygtis teisinga, antroji ir ketvirtoji klaidinga. Tad ir funkcijų, kurias gauname skaidydami teiginį, vertė taip pat turi būti teisingumo vertė. Teiginio funkcinę išraišką Frege vadina „sąvokiniu žodžiu", argumentinę – jeigu ji žymi atskirą daiktą – „tikriniu vardu". Sąvokinio žodžio reikšmė – tai tuo žodžiu žymima sąvoka. Kadangi sąvokinio žodžio reikšmė yra funkcija, suteikianti kiekvieno argumento atžvilgiu tam tikrą teisingumo vertę teiginiui, Frege gali apibrėžti sąvokos sąvoką, būtent: „...sąvoka – tai funkcija, kurios vertė visada yra teisingumo vertė".[18] Tikrinio vardo reikšmė – tai objektas, kurį tas vardas nurodo. Tikrinis vardas – tai išraiška, žyminti atskirą objektą; tikriniais vardais laikytini ne tik įprastieji vardai, bet ir apibūdinimai su žymimuoju artikeliu arba parodomuoju įvardžiu (deskripcijos). Čia taip pat aiškinama sąvoka „objektas", kuri aprėpia ne tik tai, ką paskutiniame skirsnyje vadinome išorinio pasaulio daiktais (jutimiškai suvokiamais, erdvėje ir laike identifikuojamais). Atsakymą į klausimą, ar kas nors yra objektas, teikia lingvistinis kriterijus:

> Objektas yra tai, kas nėra funkcija, kitaip sakant, tai, ką žymi išraiška be neprisotintų išraiškų.[19]

Išsiaiškinus, kad sąvokinio žodžio reikšmė yra juo žymima sąvoka, o tikrinio vardo reikšmė – juo žymimas objektas, reikia nustatyti, kas yra sakinio reikšmė. Čia galimos dvi kandidatės – arba sakiniu reiškiama mintis, arba sakinio teisingumo vertė. Spręsdamas šį pasirinkimo klausimą Frege remiasi trimis pamatiniais principais. Pirmasis – kompozicinis reikšmės principas:

> Sudėtinės kalbinės išraiškos reikšmė priklauso nuo jos sudedamųjų reikšmės.

Šio principo laikomasi tam, kad būtų galima paaiškinti mūsų gebėjimą baigtinio žodyno pagrindu kurti neribotą sakinių aibę. Antrasis principas – pakeičiamumo:

[18] Frege, *Funktion und Begriff*, p. 28.
[19] Ibid., p. 30.

> Pakeitus vieną sudėtinės kalbos išraiškos sudedamąją dalį kita tos pačios reikšmės išraiška, sudėtinės išraiškos reikšmė nesikeičia.

Tiesą sakant, šis principas nenaujas; jis išvestas iš kompozicinio principo. Kadangi sakinio reikšmę apibrėžia jį sudarančių komponentų reikšmė, o ši reikšmė nekinta vieną išraišką keičiant kita tos pačios reikšmės išraiška, tad ir sakinio reikšmė turi išlikti ta pati. Trečiasis principas – minčių skirtumo kriterijus:

> Dvi mintys M1 ir M2 skiriasi, jeigu tuo pačiu metu M1 gali būti laikoma teisinga, o M2 klaidinga, ir atvirkščiai.

Jeigu laikomasi šių principų, tai sakinio reikšmė turi būti jo teisingumo vertė, o ne juo reiškiama mintis. Tai paaiškėja, kai tarę, kad sakinio reikšmė yra juo reiškiama mintis, jame pakeičiame dvi vienareikšmes išraiškas. Kadangi išraiškos „Markas Tvenas" ir „Samuelis Klemensas" žymi tą patį individą, jos laikytinos tos pačios reikšmės tikriniais vardais. Sakinyje „Markas Tvenas yra garsus rašytojas" tikrinį vardą pakeitę kitu, gauname sakinį „Samuelis Klemensas yra garsus rašytojas". Pagal pakeičiamumo principą abu sakiniai privalo turėti tą pačią reikšmę. Tačiau pagal minčių skirtumo kriterijų jie išreiškia ne tą pačią mintį, nes kas nors gali laikyti tiesa, kad Markas Tvenas yra garsus rašytojas, tačiau kartu manyti, kad netiesa, jog Samuelis Klemensas yra garsus rašytojas – jis gali nežinoti autoriaus tikrojo vardo. Kadangi šiais dviem sakiniais reiškiamos mintys yra skirtingos, o jų reikšmė, pagal pakeičiamumo principą, yra tapati, mintis negali būti sakinio reikšmė. Tad sakinio reikšmė turi būti jo teisingumo vertė. Šią išvadą patvirtina tai, kad mūsų pavyzdyje abu sakiniai turi tą pačią teisingumo vertę: kadangi tikriniai vardai žymi tą patį objektą, t.y. tą patį individą, abiejų sakinių teisingumą sąlygoja tos pačios aplinkybės.

1.2.4 Prasmės ir reikšmės būtinumas

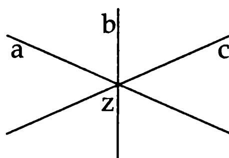
Frege'i pirmiausia rūpi mokslo minties analizė. Todėl jam nepakanka nustatyti tik sakinių reikšmę, t.y. teisingumo vertę, nes tokiu atveju mintys priklausytų tik dviem – teisingų ir klaidingų – minčių klasėms.

Tačiau kad mokslas galėtų atskirti teisingą mintį, jog Žemė yra rutulio formos, nuo kitos teisingos minties, jog Saulę sudaro daugiausia helis, be reikšmės, būtinas dar vienas matmuo – sakinių prasmė. Sakinio prasmė turi nusakyti sakinio turinį arba, Frege's teigimu, sakiniu reiškiamą mintį. Taigi sakinio prasmė – tai juo reiškiama mintis, o sakinio reikšmė – tai jo teisingumo vertė.

Sakinio sudedamųjų dalių atžvilgiu – vis dar kalbame apie elementarius sakinius – taip pat galioja reikšmės ir prasmės skirtumas. Šio skirtumo būtinybė tampa akivaizdi tada, kai lyginame informatyvius ir neinformatyvius tapatumo teiginius. Panagrinėkime vieną klasikinių Frege's pavyzdžių:

(1) Rytinė žvaigždė tapati rytinei žvaigždei.
(2) Vakarinė žvaigždė tapati rytinei žvaigždei.

Kadangi sakinys (2) skiriasi nuo sakinio (1) tik tuo, kad vienas iš dukart pakartotų tikrinių vardų „rytinė žvaigždė" yra pakeistas tą pačią reikšmę turinčiu tikriniu vardu „vakarinė žvaigždė", abu sakiniai pagal pakeičiamumo principą turi tą pačią reikšmę. Toji reikšmė yra teisingumo vertė „tiesa", nes Veneros planeta iš tikrųjų tapati sau pačiai. Tačiau informacijos požiūriu sakiniai skiriasi: sakinys (1) yra neinformatyvus, o sakinys (2) informatyvus. Šie sakiniai išreiškia skirtingas mintis. Kadangi sakiniai skiriasi tik tuo, kad juose pakeisti tos pačios reikšmės tikriniai vardai, tas pakeitimas ir turi būti minčių skirtingumo priežastis. Vadinasi, sakinio prasmė priklauso ne tik nuo tikrinių vardų reikšmės, kuri šiais atvejais yra viena ir ta pati. Tikriniai vardai „rytinė žvaigždė" ir „vakarinė žvaigždė" žymi, nurodo tą patį objektą, tačiau skiriasi būdu, kuriuo jie tą objektą nurodo. Tikrinis vardas „rytinė žvaigždė" žymi Venerą, planetą, kuri ryte užgęsta paskutinė, o tikrinis vardas „vakarinė žvaigždė" žymi Venerą, kuri pirmoji pasirodo vakare. Žodžiu, tikrinių vardų prasmę Frege aiškina kaip objekto identifikavimo, arba „pagavos", būdą (*Art des Gegebenseins*). Tikrinio vardo prasmė gali būti išreikšta atitinkamu aprašomuoju junginiu, t.y. deskripcija. Tiesių a, b ir c susikirtimo taškas z gali būti pažymėtas skirtingai – kaip tiesių a ir b, kaip tiesių a ir c arba kaip tiesių b ir c susikirtimo taškas.

Apibrėžęs tikrinio vardo prasmę kaip objekto pagavos būdą, Frege gali paaiškinti, kodėl teiginys (2) yra informatyvus – juo reiškiama mintis, kad planeta, pirmoji pasirodanti vakaro danguje, yra tapati planetai, kuri paskutinė išnyksta ryto danguje. Reikšmės ir prasmės skirtumą Frege taiko ir sąvokinių žodžių atžvilgiu. Sąvokinio žodžio „( ) užkariavo Galiją" prasmė apibrėžiama kaip juo žymimos sąvokos pagavos būdas. Frege nepateikia detalesnio sąvokinių žodžių prasmės aiškinimo. Akivaizdu tik viena: kaip ir pats sąvokinis žodis, ji turi būti neprisotinta. Vienas ir tas pats objektas gali būti skirtingų tikrinių vardų reikšmė, nes tas objektas gali būti identifikuojamas skirtingai. Tas pat pasakytina apie teisingumo vertę, kaip sakinių reikšmę, ir apie sąvoką, kaip sąvokinio žodžio reikšmę. Kalbinės išraiškos reikšmė dar neapibrėžia jos prasmės, nes ta pati reikšmė gali būti identifikuota skirtingai. Tačiau išraiškos prasmė apibrėžia reikšmę, nes reikšmės identifikavimo būdas kartu apibrėžia ir reikšmę. 2-oje lentelėje parodyta, kas yra skirtingų išraiškų prasmė ir reikšmė.[20]

2 lentelė

	Tikrinis vardas „a"	Sąvokinis žodis „f( )"	Sakinys „f(a)"
Įprastoji reikšmė	objektas O, kurį žymi „a"	sąvoka S, kurią žymi „f( )"	f(a) teisingumo vertė (teisingas/klaidingas)
Įprastoji prasmė	objekto O identifikavimo būdas	sąvokos S identifikavimo būdas	mintis, kad f(a)

Prasmės, kaip ir reikšmės, plotmėje galioja kompozicinis ir pakeičiamumo principai.

[20] Kalbėdamas apie tiesioginės kalbos sakinius Frege nurodo kasdienę kalbą, vadinasi, ir įprastąją prasmę bei reikšmę.

Kompozicinis principas prasmės atžvilgiu: sudėtinės kalbinės išraiškos prasmę apibrėžia jos sudedamųjų dalių prasmė.

Pakeičiamumo principas prasmės atžvilgiu: pakeitus vieną sudėtinės kalbinės išraiškos sudedamąją dalį kita tos pačios prasmės išraiška, sudėtinės išraiškos prasmė nesikeičia.

Adekvatus mokslo žinių aiškinimas turi ne tik atskleisti minčių turinį, bet ir nurodyti jų teisingumo vertę, nes mokslo žinias sudaro ne vien minčių pagava, bet ir jų teisingumo vertės pažinimas.

> Svarbu ne vien sakinio prasmė; vien mintis be reikšmės, t.y. be teisingumo vertės, mums dar neteikia žinių. Sprendinį galima suprasti kaip perėjimą nuo minties prie jos teisingumo vertės.[21]

1.2.5 Beprasmiai sakiniai ir sakinių dalys, nereiškiančios minties

Kurdamas prasmės ir reikšmės teoriją Frege apsiriboja teiginiais ir nenagrinėja kitų nuosakų sakinių, nes jie neturi teisingumo vertės. Nedaug dėmesio skiriama ir tokiems sakiniams, kurie, nors ir būdami gramatiškai taisyklingi, netenkina kurios nors būtinos prasmingų sakinių sąlygos, pavyzdžiui, „Julijus Cezaris egzistuoja". Šiame sakinyje sąvokinis antrojo lygmens žodis „( ) egzistuoja" jungiamas su tikriniu vardu „Julijus Cezaris". Toks junginys pagal Frege's koncepciją yra beprasmis, nes sąvokinis antrojo lygmens žodis gali ką nors predikuoti tik pirmojo lygmens sąvokinio žodžio, bet ne tikriniu vardu pažymėto objekto atžvilgiu. Pavyzdžiui, sakinyje „Drambliai egzistuoja" sąvokos „dramblys" atžvilgiu sakoma, kad ji nėra tuščia. Šis pavyzdys iliustruoja būtinąją sakinių prasmingumo sąlygą, kuri glaudžiai susijusi su Frege's sakinių analizės ypatumu: sakinys turi prasmę, arba išreiškia mintį, tik jeigu skaidant jį į dvi dalis, viena dalis priklauso n-ajam lygmeniui, o kita – n+1-ajam; čia taip pat postuluojama, kad tikriniai vardai priklauso nuliniam lygmeniui. Pagal šį kriterijų sakinys „Julijus Cezaris egzistuoja" turi būti laikomas beprasmiu,

[21] Frege, *Über Sinn und Bedeutung*, p. 50.

neturinčiu teisingumo vertės, nes jį išskaidžius gaunama viena nulinio lygmens išraiška, t.y. tikrinis vardas „Cezaris", ir viena 2-ojo lygmens išraiška „( ) egzistuoja"; tačiau sakinys „Cezaris yra keturkampis", nors ir klaidingas, yra prasmingas, nes jis gali būti išskaidytas į tikrinį vardą „Cezaris" ir 1-ojo lygmens sąvokinį žodį „( ) yra keturkampis". Frege į prasmės ir reikšmės teoriją taip pat neįtraukia ir tam tikrų sakinio dalių. Jam rūpi tik mokslo žinių analizė. Todėl jo teorijoje neskiriama dėmesio toms sakinio dalims, kurios neturi įtakos mokslo teiginio teisingumo vertei:

> ... tikslusis mokslas siekia tiesos ir tik tiesos. Taigi visos sakinio dalys, kurios neturi reikšmės teigiamojo sakinio teisingumo vertei, nėra mokslinės analizės objektas...[22]

Sakinyje „Gaila, kad Alfredas neatvyko" žodis „gaila" neturi jokios įtakos minties, kad Alfredas neatvyko, teisingumo vertei. Jis išreiškia vien kalbančiojo apgailestavimą dėl to, kad Alfredas neatvyko. Kalbant Frege's terminais, jis tėra reiškiamos minties „spalva", neturinti jokios reikšmės mokslui. Frege nepateikia aiškaus kriterijaus, kuris leistų atskirti tai, kas priklauso sakinio turiniui, nuo to, kas jam nepriklauso, tačiau iliustruoja šį skirtumą pavyzdžiu: sakiniai „Tas žirgas laimėjo lenktynes" ir „Tas kuinas laimėjo lenktynes" skiriasi ne išreikšta mintimi, o tik tuo, kad antrasis sakinys atskleidžia niekinamą požiūrį į žirgą. Remdamiesi minčių skirtumo kriterijumi, dalyką galime formuluoti griežčiau: du sakiniai, kurie tarpusavyje skiriasi tik tuo, kad pirmame sakinyje žodis „kuinas" pakeistas žodžiu „žirgas", išreiškia tą pačią mintį, nes niekas negali laikyti pirmojo sakinio teisingu ir kartu antrojo klaidingu. Žinoma, būtina padaryti prielaidą, kad kalbantysis yra lingvistiškai kompetentingas ir kad šiai kompetencijai priklauso žinojimas, jog sakinių turinio požiūriu „kuinas" ir „žirgas" laikytini sinonimais. Jeigu nekreipiame dėmesio į niekinamąsias „kuino" konotacijas, tai sukeičiant tuos žodžius vietomis minčių skirtumo kriterijus negali būti patenkintas. Minties „nuspalvinimo", o ne turinio skirtumu Frege laiko taip pat jungtukų „ir", „bet" skirtumą, perėjimą nuo veikiamosios prie neveikiamosios konstrukcijos,

[22] Frege, *Der Gedanke*, p. 36.

ir atvirkščiai: sakinys „Veronika yra Alfredo apdovanojama gėlėmis" išreiškia tą pačią mintį kaip ir sakinys „Alfredas apdovanoja Veroniką gėlėmis". Ta pati mintis gali būti reiškiama visiškai kitokiais, net skirtingų kalbų sakiniais „Žemė yra apvali kaip kamuolys" ir *The earth is as round as a ball.*

Tai tik keletas akivaizdžių pavyzdžių, kai sakinio dalių pakeitimas arba sakinio transformavimas nepakeičia minties, o tik padeda klausytojui tą mintį suvokti arba jam perteikia tam tikrus minties „nuspalvinimo", „nuotaikos" bruožus:

> Tai, ką galima pavadinti sakinio nuotaika arba nuspalvinimu, kas išreiškiama intonacija bei ritmu, nepriklauso minčiai.[23]

1.2.6 Tiesioginės ir netiesioginės kalbos prasmė ir reikšmė

Frege's prasmės ir reikšmės teorija taikoma ne tik paprastųjų, bet ir sudėtinių sakinių atžvilgiu. Sudėtingumą apibrėžia ne sakinių ilgis, bet vartojimo specifika. Frege skiria tiesioginę (*gerade*) ir netiesioginę (*ungerade*) kalbą kaip du specifinius jų vartojimo kontekstus. Tiesioginės kalbos sakinys yra tik nurodomas jo paties nevartojant. Rašant šį sakinį nuorodos funkciją atlieka kabutės. Kokia sakinio, nurodomo, bet nevartojamo reikšmė? Jeigu kabutėmis išskirto sakinio reikšmė būtų, kaip ir kasdienėje kalboje, jo teisingumo vertė, tai nurodomas sakinys, pagal pakeičiamumo principą, galėtų būti keičiamas bet kuriuo tokios pat teisingumo vertės sakiniu nekintant sudėtinio sakinio teisingumo vertei. Tačiau šią prielaidą falsifikuoja kad ir toks pavyzdys:

(1) „Žemė apvali" susideda iš dešimties raidžių.
(2) „Mėnulis mažesnis už Žemę" susideda iš dešimties raidžių.

Sakinys (2) sudaromas iš sakinio (1) pakeičiant vienareikšmes išraiškas, nes išties abu kabutėmis išskirti sakiniai yra teisingi. Ir vis dėlto sudėtinių sakinių reikšmė skiriasi, nes sakinys (1) yra teisingas, o sakinys (2) klaidingas. Kadangi pakeičiamumo principas šiuo atveju

[23] Frege, *Der Gedanke*, p. 37.

pažeistas, nurodomų sakinių reikšmė negali būti jų teisingumo vertė. Dabar patikrinkime, ar jų reikšmė negali būti jais pasakoma mintis – pakeiskime vieną iš nurodomų sakinių prasmės požiūriu tapačiu sakiniu „Žemė yra rutulio formos“:

(3) „Žemė yra rutulio formos“ susideda iš dešimties raidžių.

Kadangi sakinys (3) yra sudarytas iš sakinio (1) pakeitus vieną išraišką kita tokios pat prasmės išraiška, abu sakiniai pagal sakinių pakeičiamumo principą privalo turėti tą pačią prasmę. Tačiau jie neišreiškia tos pačios minties, nes jie neturi net tos pačios teisingumo vertės. Kadangi sakinys (1) yra teisingas, o sakinys (3) klaidingas, pagal minčių skirtumo kriterijų jie išreiškia skirtingas mintis. Pakeičiamumo principas yra pažeistas, taigi prielaida, kad kabutėmis išskirto sakinio reikšmė yra juo pasakoma mintis, turi būti atmesta.

Tik nurodomo, o ne vartojamo sakinio reikšmė – tai pats kabutėmis išskirtas sakinys, nes būtent jo raides skaičiuojame tada, kai nustatome sakinių (1) – (3) teisingumo vertę. Apskritai nurodomos išraiškos reikšmė nustatoma nagrinėjant tarp kabučių esančią išraišką. Kadangi sakiniai (1) ir (2) turi ne tik teisingumo vertę, bet ir išreiškia tam tikrą mintį, jų atžvilgiu galioja ne tik reikšmės, bet ir prasmės kompozicinis principas. Todėl toliau nuosekliai plėtojama prasmės ir reikšmės teorija taip pat turėtų paaiškinti tiesioginės kalbos tikrinių vardų, sąvokinių žodžių ir sakinių tiesioginę prasmę. Kadangi šiuo požiūriu Frege mums nepadeda, lentelėje nurodysime tik tiesioginę įvairaus tipo išraiškų reikšmę.

3 lentelė

	Tikrinis vardas „a“	Sąvokinis žodis „f( )“	Sakinys „f(a)“
tiesioginė reikšmė	ženklas „a“	ženklas „f( )“	ženklas „f( )“
tiesioginė prasmė		Frege's neaiškinama	

Kitas specifinis sudėtinių sakinių kontekstas – netiesioginė (*ungerade*) kalba. Sakinys „p“ vartojamas netiesioginės kalbos kontekste, kai jis yra kito sakinio, prasidedančio įvadine fraze „A mano/tikisi..., kad p“, kur „A“ žymi asmenį, dalis. Sakinio, vartojamo šiame kontekste, pavyzdys gali būti šalutinis sakinys „kad ...“ sakinyje (4):

(4) Kopernikas manė, kad Žemė apvali.

Vartojant šiuolaikinį terminą, tokio tipo sakinys išreiškia propozicinę nuostatą, t.y. jis predikuoja Kopernikui įsitikinimo nuostatą (propozicinio) turinio, kad Žemė apvali, atžvilgiu. Kiti propozicinių nuostatų pavyzdžiai gali būti norėjimo, baiminimosi, tikėjimosi, apgailestavimo ir t.t. nuostatos. Nuostatos lingvistinei išraiškai būdinga, kad po jungtuko „kad" eina ištisas sakinys, kaip mūsų pavyzdyje „Žemė apvali". Tiesioginėje kalboje šio sakinio reikšmė yra teisingumo vertė (tiesa), o prasmė – mintis, jog Žemė apvali. Tačiau kokią reikšmę tas sakinys turi propozinės nuostatos kontekste? Dar kartą prisiminkime mūsų testą. Jeigu šalutinio sakinio „kad Žemė apvali" reikšmė būtų jo teisingumo vertė, pagal pakeičiamumo principą šį sakinį galėtume pakeisti bet kuriuo teisingu sakiniu taip, kad propozicinę nuostatą išreiškiančio sakinio reikšmė nepakistų. Tačiau šiuo atveju to padaryti negalime. Jeigu teisingą sakinio (4) šalutinį sakinį pakeistume taip pat teisingu šalutiniu sakiniu „kad energija lygi masei, padaugintai iš šviesos greičio kvadrato", suformuluotume akivaizdžiai klaidingą teiginį (5):

(5) Kopernikas manė, kad energija lygi masei, padaugintai iš šviesos greičio kvadrato.

Kopernikas nežinojo Einsteino formulės, todėl jis negalėjo būti įsitikinęs jos teisingumu. Taigi pagal propozicinės nuostatos kontekstą šalutinio sakinio reikšmė nėra jo teisingumo vertė.

Antroji šalutinio sakinio reikšmės kandidatė – jo prasmė, t.y. juo reiškiama mintis. Ji išties išlaiko pakeičiamumo testą ir prasmės, ir reikšmės atžvilgiu. Jeigu šalutinio sakinio reikšmė yra tuo sakiniu reiškiama mintis, tai šalutinis sakinys „kad Žemė apvali" gali būti pakeistas prasmės požiūriu jam tapačiu sakiniu, pavyzdžiui, „kad Žemė yra rutulio formos". Kadangi abu šalutiniai sakiniai įprastai vartojant išreiškia tą pačią mintį, pagal propozicinės nuostatos kontekstą jie privalo turėti tą pačią reikšmę. Šiuo atveju tos pačios prasmės šalutinių sakinių pakeitimas yra vienareikšmių išraiškų pakeitimas, tad viso teiginio reikšmė, t.y. propozicinę nuostatą išreiškiančio teiginio teisingumo vertė, turėtų nesikeisti. Mūsų prielaidą patvirtina šiedu pavyzdžiai:

(4) Kopernikas manė, kad Žemė apvali.
(6) Kopernikas manė, kad Žemė yra rutulio formos.

Abu šalutiniai sakiniai parinkti taip, kad išreikštų tą pačią mintį. Pagal minčių skirtumo kriterijų negali būti taip, kad Kopernikas vieną šių minčių galėtų laikyti teisinga, o kitą – klaidinga; kitaip sakant, Kopernikas turi būti įsitikinęs abiejų arba nė vienos šių šalutiniais sakiniais reiškiamų minčių teisingumu. Vadinasi, abu teiginiai (4) ir (6) turi būti arba teisingi, arba klaidingi. Taigi tą pačią prasmę turinčių sakinio dalių pakeitimas netransformuoja viso sakinio teisingumo vertės. Frege'i to pakanka suformuluoti principą: šalutinio sakinio reikšmė propozicinės nuostatos kontekste, t.y. netiesioginės kalbos sakinio reikšmė, yra tuo sakiniu reiškiama mintis. Ir apskritai netiesioginės kalbos įprastos vartosenos išraiškos reikšmė yra šios išraiškos prasmė.[24] Kadangi įprastos vartosenos išraiškų prasmes jau žinome, jas galime laikyti netiesioginės kalbos išraiškų reikšmėmis.

Netiesioginės kalbos išraiškos privalo turėti ne tik reikšmę, bet ir prasmę, nes propozicinės nuostatos sakiniu reiškiama mintis yra jo sudedamųjų dalių prasmė, taigi ir šalutinio sakinio prasmė. Netiesioginė sakinio „f(a)" reikšmė jau buvo nusakyta kaip mintis, kad f(a). Netiesioginė to paties sakinio prasmė yra išraiškos „mintis, kad f(a)" prasmė.[25] Bendroji prasmės ir reikšmės teorija reikalauja pagal kompozicinį prasmės principą taip pat nusakyti netiesioginę tikrinių vardų ir sąvokinių žodžių prasmę. Tačiau į šiuos klausimus Frege atsakymo neduoda; galime pateikti tik tokią neišsamią netiesioginės kalbos reikšmės ir prasmės lentelę:

4 lentelė

	Tikrinis vardas „a"	Sąvokinis žodis „f( )"	Sakinys „f(a)"
netiesioginė reikšmė = tiesioginė prasmė	objekto O, kurį žymi „a", identifikavimo būdas	sąvokos S, kurią žymi „f( )", identifikavimo būdas	mintis, kad f(a)
netiesioginė prasmė	–	–	išraiškos „mintis, kad f(a)" prasmė

[24] Frege, *Über Sinn und Bedeutung*, p. 43.
[25] Ibid., p. 51.

Pateikta sisteminė teorija taip pat numato, kad prasmę ir reikšmę galima skirti kartotinių kabučių vartojimo bei kelių pakopų propozicinės nuostatos išraiškų atveju. Pavyzdys gali būti nuoroda į minėtą sakinį „‚Žemė yra apskrita'" (t.y. citatos citata) arba propozicinė nuostata propozicinės nuostatos atžvilgiu, tarkim, „Tomas baiminasi, kad Liucija mano, jog Pėteris pasiklydo". Kadangi tiek kabutės, tiek propozicinės nuostatos iš principo gali būti neribotai kartotinės, Frege's teorija turi pripažinti begalinę prasmių hierarchiją. Ar tai jo teorijos trūkumas, tebėra ginčytina.

1.2.7 Frege's prasmė ir įprastoji leksinė reikšmė

Esminis Frege's kalbos filosofijos bruožas yra sakinio ir minties turinio tapatinimas. Sakiniu reiškiama mintis. Mintys savo ruožtu pasižymi objektyvumo, teisingumo (klaidingumo), užbaigtumo ir amžinumo savybėmis. Minčių objektyvumo ir teisingumo (klaidingumo) savybes jau aptarėme. Mintis užbaigta, jeigu visada galima nustatyti jos teisingumo vertę, t.y. jeigu teisingumo vertės atžvilgiu ji yra visiškai determinuota. Be to, ji pasižymi amžinumo savybe, t.y. visada išlaiko tą pačią teisingumo vertę. Kadangi mintis yra užbaigta ir amžina, ji negali turėti jokių nuo konteksto priklausomų komponentų. Antraip jos teisingumo vertė turėtų būti nustatoma pagal kontekstą ir keistųsi priklausomai nuo skirtingų kontekstų.

Kontekstinė priklausomybė yra gerai pažįstamas reiškinys. Sakinio

(7) „Šiandien yra 1999 m. gruodžio 31 d."

turinys gali būti apibrėžtas tik kartu nusakant jo vartojimo kontekstą. Tik žinodami, kada jis sakomas, galime jam suteikti apibrėžtą teisingumo vertę. Jeigu sakinys ištariamas 1999 m. gruodžio 31 dieną, jis išreiškia tiesą, pasakytas bet kurią kitą dieną – netiesą. Kadangi kasdienės kalbos sakiniai dažnai turi nuo konteksto priklausomų elementų, o mintys, būdamos užbaigtos, jų niekada neturi, Frege'i iškyla problema, kaip apibrėžti nuo konteksto priklausomų išraiškų prasmę. Išraiškos „šiandien" prasmė nėra pagal tam tikrą kontekstą nurodyta diena, nes tada sakinys (7) išreikštų mintį, kad 1999 m. gruodžio 31 d. yra 1999 m. gruodžio 31 d. Tačiau ši mintis neinformatyvi, priešingai

informatyviai minčiai, kurią išreiškia sakinys „Šiandien yra 1999 m. gruodžio 31 d." Išraiškos „šiandien" žymima diena yra veikiau jos reikšmė. Tačiau mums rūpi išsiaiškinti, kas yra išraiškos prasmė. Galbūt tai įprastoji žodžio „šiandien" leksinė prasmė, būtent „toji diena, kurią šis žodis tariamas". Kadangi ir šis apibrėžimas žymi tam tikrą dieną tik priklausomai nuo konteksto, jis negali išreikšti fregiškosios žodžio „šiandien" prasmės, nes ši negali priklausyti nuo konteksto. Taigi nuo konteksto priklausomų išraiškų analizė rodo, kad Frege's prasmė negali būti tiesiog sutapatinta su įprastąja leksine prasme. Tai patvirtina ir faktas, kad mintis, kuri sakiniu „Šiandien yra trečiadienis" išreiškiama trečiadienį, yra ta pati mintis, kuri išreiškiama sakiniu „Vakar buvo trečiadienis" ketvirtadienį. Nors išraiškos „šiandien" ir „vakar" turi skirtingas leksines prasmes, jos gali būti vartojamos tai pačiai minčiai atskleisti.

Nuo konteksto priklausomų išraiškų prasmės klausimu Frege tenkinasi tik atskiromis pastabomis. Tačiau jis pateikia vieną aiškią nuorodą į tai, kaip turi būti traktuojamas sakinio su priklausomais nuo konteksto elementais ir minties santykis:

> Visais tokiais atvejais (Frege turi omenyje sakinius su priklausomais nuo konteksto elementais) vien akustinis ar tipografinis išraiškos pavidalas nepateikia užbaigtos minties; dar reikia žinoti tam tikras išraiškos vartojimo aplinkybes, kurios esti pagalbinės minties raiškos priemonės. Joms priklauso tokie dalykai, kaip rodymas pirštu, rankų ir akių judesiai.[26]

Sakinys, turintis nuo konteksto priklausomų elementų, pats savaime negali išreikšti apibrėžtos minties; tam reikia žinoti dar ir jo vartojimo kontekstą; kitaip sakant, kad sakinys tokiais atvejais galėtų išreikšti apibrėžtą mintį, jį turi papildyti nelingvistiniai tikrovės elementai. Tačiau kaip Frege's teorijoje gali būti nusakyta nuo konteksto priklausomų išraiškų prasmė – tebėra neišspręsta Frege's egzegezės problema. Kadangi pats Frege apie ją beveik neužsimena, interpretuotojų ginčas šiuo klausimu virsta teorijos, aiškinančios nuo konteksto priklausomų išraiškų vaidmenį, paieška.[27]

[26] Frege, *Der Gedanke*, p. 38.
[27] Perry, *Frege on Demonstratives*, in Künne, *Hybrid proper names*.

1.3 Frege's įtaka

Nors Frege laikytinas vienu šiuolaikinės logikos ir analitinės kalbos filosofijos pradininkų, savo amžininkų, su keliomis išimtimis, jis buvo nepripažintas ir neįvertintas. Tačiau toms išimtims priklauso analitinės filosofijos vėliavnešiai – Bertrand'as Russellas, Ludwigas Wittgensteinas ir Rudolfas Carnapas. Nors savo darbuose jie polemizavo su Frege, paties Frege's veikalai, kaip pirminis sisteminės kalbos filosofijos šaltinis, buvo iš naujo atrasti tik šio amžiaus penktajame dešimtmetyje. O dabar vykstantis Frege's renesansas turi svarių priežasčių.

Frege dvejopa prasme laikytinas formaliosios semantikos pradininku. Pirmiausia veikale *Begriffsschrift* jis dar 1879 metais pateikė formaliąją sistemą, pakankamą, kad būtų galima įgyvendinti kasdienės kalbos loginio formalizavimo projektą. Antra, savo darbais jis pats gerokai pasistūmėjo į priekį to projekto realizavimo linkme. Svarbūs šio pasiekimo aspektai buvo iš matematikos perimta sakinių skaidymo į funkcines ir argumentines išraiškas idėja, taip pat jo reikšmės ir prasmės teorija. Iškeldamas sakinių, išreiškiančių propozicines nuostatas, prasmės ir reikšmės problemą, Frege sukėlė teorinę diskusiją, kuri tęsiasi iki šių dienų. Pagrindinis tos problemos klausimas – koks yra sakinių turinio ir minčių turinio ryšys? Frege's filosofijoje svarbu identifikuoti abu šiuos turinius. Ir net jeigu Frege's sprendimas šiandien laikytinas neadekvačiu, būtent šis pamatinis klausimas stumia į priekį teorines paieškas siekiant pateikti adekvatesnį propozicinių nuostatų aiškinimą. Veikale *Begriffsschrift* teiginį „Sokratas yra išmintingas" Frege simbolizuoja taip:

|– Sokratas yra išmintingas.

Čia vartojamą simbolį „|–" jis vadina teigimo ženklu. Horizontalusis jo brūkšnys yra „turinio brūkšnys". Jis jungia dešinėje esantį ženklą į visumą ir reikalauja, kad šis ženklas išreikštų galimo teiginio turinį. Vertikalusis brūkšnys yra „teigimo brūkšnys", kuris simbolizuoja tai, kad sakinio turinys pateikiamas kaip teiginys (tvirtinimas). Tad šį simbolį galima skaityti taip: „Teiginys, kurio turinį sudaro tai, kad Sokratas yra išmintingas". Taip skirdama teigimo aktą nuo teigimo turinio Frege's teorija tarsi numato šiuolaikines kalbos aktų teorijas,

kuriose skiriamas sakinio ilokucinis vaidmuo ir jo propozicinis turinys (žr. 8-ą skyrių). Frege yra analitinės filosofijos klasikas dar ir todėl, kad jo paradigmiškai lakoniškas, aiškus ir argumentuotas rašymo stilius tapo programiniu analitinės filosofijos reikalavimu.

2. Bertrand'as Russellas

Bertrand'as Russellas (1872–1970) priklausė britų aukštuomenei. Baigė Kembridžo (Anglija) universitetą, kuriame vėliau dirbo dėstytoju. Domėjimasis kitomis kultūromis jį dažnai skatino vykti į užsienį, be kita ko, ir į Kiniją. Per Antrąjį pasaulinį karą su šeima persikėlė į JAV, ten dėstė įvairiuose universitetuose. Po karo grįžo į Kembridžą. Reikia pastebėti, kad visą gyvenimą jis garsėjo savo kritine nuostata viešosios politikos atžvilgiu. Dėl viešo raginimo neiti karinės prievolės 1917 metais pusmečiui jis net buvo atsidūręs už grotų. Dėl kritinių pastabų apie vyraujančią santuokinių santykių sampratą rašinyje „Santuoka ir moralė" (1929) 1940/41 m. jam buvo atsakyta katedros vedėjo vieta Niujorko universitete. Kompensacija už šį smūgį buvo literatūrinė Nobelio premija, kuri jam suteikta būtent už šį kontroversinį rašinį. Savo audringą gyvenimą, beje, ir ketverias vedybas, jis aprašo garsiojoje autobiografijoje.

Kadangi per ilgą ir kūrybingą gyvenimą Russellas išdėstė savo nuostatą visais sisteminiais filosofijos klausimais, turime pateikti jo pagrindinių idėjų apžvalgą įvairiose filosofijos srityse. Jo darbai įnešė esminį indėlį dedant metodologinius analitinės filosofijos pagrindus. Jo minties raidą galima apytiksliai suskirstyti į keturias fazes:

1890–1898 m. Vokiečių idealistinės filosofijos kritika, visų pirma epistemologinio idealizmo kritika ir epistemologinio realizmo gynimas.

1898–1913 m. Posūkis nuo realizmo prie matematinės logikos: plėtojama filosofinė logika, darbo rezultatai apibendrinami veikale *Matematikos principai* (*Principia mathematica*).

1905–1918 m. Posūkis nuo matematinės logikos prie loginio atomizmo: plėtojama pažinimo teorija, kalbos filosofija ir ontologija kuriant loginio atomizmo filosofiją.

1918–1948 m. Perėjimas nuo loginio atomizmo prie neutralaus monizmo: toliau plėtojama kalbos ir sąmonės filosofija atsižvelgiant į

tuometinės psichologijos laimėjimus. Neutralaus monizmo, kaip naujos sąmonės teorijos, plėtotė – ryškiausias vėlyvosios fazės bruožas.

Russellas visada stengėsi sistemingai sieti visas nagrinėjamas problemas. Pateiktoji keturių fazių charakteristika tėra schema, kurios konkretų turinį dabar mėginsime atskleisti.

2.1 Epistemologinio idealizmo kritika

Russello filosofija pradėjo rutuliotis nuo Berkeley'io ir Kanto epistemologinio idealizmo studijų. Pirmąją jo filosofinės veiklos fazės pabaigą ženklino pasitraukimas nuo idealizmo. Šį žingsnį jis žengė 1898 metais kartu su George'u E. Moore'u, kuris paskatino kritinę nuostatą idealizmo atžvilgiu. Russello kritika visų pirma nukreipiama prieš Berkley'io argumentaciją, kuria grindžiama idealizmo tezė: visa, kas egzistuoja, egzistuoja tam tikroje sąmonėje. Russellas taip rekonstruoja svarbiausius Berkeley'io argumentacijos žingsnius:

(1) Vienintelis dalykas, kurio egzistavimu galime neabejoti, yra mūsų jutiminiai įspūdžiai jų suvokimo metu.

Ši prielaida grindžiama jutimų apgaulės faktais: kai žvelgiame į vandenyje pusiau panardintą rąstą, jis atrodo taip, tarsi būtų sulenktas, nors iš tiesų jis toks nėra. Tokio pobūdžio jutiminės apgaulės faktai gerai žinomi, ir jie sudaro pagrindą esminei abejonei, ar apskritai kas nors egzistuoja toks, koks atrodo. Į šią abejonę idealizmas atsako: kai kurie dalykai yra tokie, kokie jie atrodo, būtent jutiminiai įspūdžiai jų suvokimo metu. Paprastai jie vadinami jutiminiais duomenimis. Įtraukdami šį jutiminių duomenų apibrėžimą į prielaidą (1) formuluojame teiginį (2).

(2) Vienintelis dalykas, kurio egzistavimu galime neabejoti, yra jutiminiai duomenys.

Jutiminiais duomenimis Russellas vadina tik kažkieno suvokiamus įspūdžius, taigi jutiminiai duomenys visada egzistuoja tam tikroje sąmonėje. Šį postulatą išreiškia prielaida (3):

(3) Jutiminiai duomenys egzistuoja sąmonėje.

Iš prielaidų (2) ir (3) išplaukia teiginys (4):

(4) Vienintelis dalykas, kurio egzistavimu galime neabejoti, esti sąmonėje.

Kad galėtume dedukuoti idealizmo tezę, turime postuluoti esminę patikimo žinojimo (tikrumo) ir egzistavimo sąsają:

(5) Objektas egzistuoja, jeigu ir tik jeigu neabejojame jo egzistavimu.

Teiginiai (4) ir (5) leidžia dedukuoti bendrąją idealizmo tezę:

(6) Objektas egzistuoja, jeigu ir tik jeigu jis esti sąmonėje.

Teiginys (6) yra lygiavertis mūsų pirminei formuluotei – visa, kas egzistuoja, egzistuoja tam tikroje sąmonėje.

Norėdamas išvengti nepatogios išvados, kad tai, ko joks žmogus nesuvokia, neegzistuoja, Berkeley'is pasitelkia pagalbon spekuliatyvią hipotezę: visa, kas egzistuoja, egzistuoja Dievo sąmonėje. Todėl tezę (6) galima teigti nekonstatuojant, kad egzistavimas priklauso nuo žmogaus sąmonės. Vis dėlto silpnoji idealizmo argumento vieta yra ta, kad jam būtina ši spekuliatyvi hipotezė, norint paaiškinti mūsų tvirtą įsitikinimą, kad daiktų egzistavimas nepriklauso nuo mūsų suvokimo ar pažinimo. Russello kritika nukreipiama ne tik prieš spekuliatyviąją pagalbinę hipotezę, kurios būtinumas traktuotinas kaip argumento *reductio ad absurdum*; kitaip sakant, argumentas, kuriam reikalinga tokia spekuliatyvi pagalbinė hipotezė vien todėl, kad jis neprieštarautų tam tikrai elementariai tiesai, turi būti klaidingas. Russello kritika siekia toliau.

Teiginys (2) yra teiginio (1) ir sąvokos „jutiminiai duomenys" apibrėžimo vedinys. Teiginiai (4) ir (6) taip pat yra loginiai vediniai. Taigi išvados pagrįstumas priklauso nuo prielaidų (1), (3) ir (5) pagrįstumo. Idealizmo kritika turi įrodyti, kad bent viena iš šių trijų prielaidų klaidinga. Kritiką Russellas nukreipia į vieną abipusės implikacijos (5) aspektą. Be abejo, jeigu objektą tikrai suvokiame (pažįstame), tai jis egzistuoja (nes abejonė tokiu atveju būtų logiškai prieštaringa), tačiau atvirkščias teiginys labai įtartinas. Kodėl kažkas turi egzistuoti tik tada, kai kas nors jį suvokia arba turi jo atžvilgiu patikimą žinojimą? Akmenys ir planetos egzistuoja net tada, kai jų niekas nesuvokia

ir neturi apie juos kokių nors kitų žinių. Šiuo požiūriu Russellas priima Moore'o nuostatą, kuri pripažįsta sveiko proto įsitikinimą, kad daiktų egzistavimas nepriklauso nei nuo mūsų suvokimo, nei nuo mūsų žinių apie daiktus. Tačiau jis taip pat nori išsiaiškinti, kodėl idealistinė tezė klaidinga. Pasak Russello, idealistai neskiria sąmonės akto nuo sąmonės objekto. Jų tezė, kad x egzistavimas priklauso nuo x suvokimo, yra teisinga tik jeigu kalbama apie x sąmonės aktus; tačiau ji klaidinga, jeigu kalbama apie sąmonės objektus. Suvokimo aktas iš tiesų egzistuoja tik tuomet, jeigu kas nors ką nors suvokia, tačiau suvokiamasis objektas egzistuoja nepriklausomai nuo suvokimo akto, nuo sąmoningos objekto pagavos (čia remiamasi prielaida, kad suvokiamasis objektas nėra pats suvokimo aktas).

Paneigus prielaidą (5) išvada (6) nustoja galios. Tačiau Russellas taip pat puola prielaidą (1) ir šitaip idealizmą mėgina griauti iki pamatų. Teiginio (5) kritika rodo, kad objektas gali egzistuoti net jei niekas jo nesuvokia. Teiginio (1) kritika rodo, kad jeigu turime patikimą žinojimą apie y egzistavimą, šis tikrumas dar neleidžia daryti išvados, kad y yra jutiminis duomuo. Pasak Russello, patikimo žinojimo objektai gali būti ne tik jutiminiai duomenys, bet ir kitokio pobūdžio esiniai. „Asmuo x patikimai žino y" gali būti teisingas ir tada, kai y pakeičiamas ne jutiminio duomens, bet kitokio esinio vardu. Kadangi jutiminiai duomenys yra objektai, norint šią tezę pagrįsti, pakanka parodyti, kad schema „x patikimai žino y" gali virsti teisingu teiginiu kintamąjį y pakeitus faktą žyminčia išraiška; kaip rodo žemiau pateikiamas pavyzdys, tas faktas gali būti bendrinis. Asmuo x gali, pavyzdžiui, patikimai žinoti faktą, kurį išreiškia šis bendrinis teiginys:

> Sandauga visų skaičių [turimos omenyje visos skaičių poros], kurie faktiškai jokio žmogaus nėra buvę dauginti vienas iš kito, yra didesnė nei 1000.[28]

Teiginys yra teisingas, nes toks faktas egzistuoja ir jo atžvilgiu asmuo x gali žinoti, kad šis faktas tikras; remiamės prielaida, kad net jeigu asmuo x žino, kad visos skaičių poros, kurių sandauga mažesnė už 1000, buvo bent kartą kieno nors (tarkim, paties x) sudaugintos, jis

[28] Russell, *Philosophie. Die Entwicklung meines Denkens*, p. 104.

žino, kad daugybos veiksmams lieka be galo daug skaičių porų. Tad būtinai egzistuoja skaičių poros, kurios nėra kieno nors sudaugintos ir kurių sandauga didesnė nei 1000. Būtent tai teigia mūsų cituojamas bendrinis teiginys. Tad turime pavyzdį, kur y atžvilgiu egzistuoja patikimos žinios, nors jos nėra jutiminiai duomenys. Ši idealizmo kritika tolesnei Russello filosofijos raidai nubrėžė tam tikrus rėmus: pažinimo teorija turi būti kuriama taip, kad joje būtų vengiama idealizmo ir laikomasi realizmo pozicijos.

2.2 Logika ir matematika: Russello antinomija

Russellas buvo vienas iš nedaugelio matematikų, kurie simpatizavo Frege's pastangoms redukuoti matematiką į logiką. Būtent Russellas atrado užslėptą prieštarą Frege's sistemoje, kurioje matematiką mėginama grįsti logika. Šis atradimas išgarsėjo kaip Russello antinomija. Sužinojęs apie antinomiją iš Russello laiško, Frege pasijuto sukrėstas ir sužlugdytas – sugriuvo jo viso gyvenimo darbo rezultatas.[29] Tačiau Russellas rado antinomijos sprendimą, todėl jis galėjo tęsti Frege's projektą. Panagrinėkime tą antinomiją. Dvi pamatinės logikos sąvokos – tai „individas" ir „klasė". Tarkim, kad individai – tai atskiri liūtai. Jie yra klasių elementai. Visi liūtai yra liūtų klasės elementai. Loginio matematikos pagrindimo prielaida – kartotinis sąvokos „klasė" taikymas. Pavyzdžiui, turėtų atsirasti galimybė suburti klasę visų klasių, kurių elementus sudaro žinduoliai. Šios klasės elementai savo ruožtu vėl yra klasės – liūtų klasė, banginių klasė, šunų klasė ir t.t. Tačiau Russellas atrado atvejį, kai kartotinis sąvokos „klasė" taikymas veda į prieštarą, būtent klasė visų klasių, kurių elementams nepriklauso jos pačios. Pavyzdys klasės, kurios elementams nepriklauso ji pati, – liūtų klasė, nes jos elementai yra liūtai, o pati liūtų klasė nėra liūtas. Tačiau kai kalbama apie tokias klases (t.y. apie klasę visų klasių, kurioms jos pačios nepriklauso kaip elementai), iškyla klausimas, ar šiai klasei priklauso kaip jos elementas ji pati. Jeigu tariame, kad klasė pati jiems nepriklauso, tada ji tenkina jos elementų apibrėžimą,

[29] Frege, *Wissenschaftlicher Briefwechsel*, parengė G. Gabriel, H. Hermes, F. Kambartel, C. Thiel, A. Veraart, Hamburg, 1976, p. 211–213.

t.y. priklauso savo elementams, apima save pačią kaip savo elementą. Taigi iš mūsų prielaidos išplaukia, kad pati prielaida klaidinga. Tačiau jeigu tariame, kad ši keista klasė apima save pačią kaip savo elementą, tada tam, kad ji galėtų būti savo elementu, ji turi tenkinti savo elemento apibrėžimą, t.y. ji turi būti klasė, kuri nėra savo pačios elementas. Taigi ir iš šios prielaidos išplaukia, kad pati prielaida klaidinga. Kitaip sakant, toji keista klasė tik tada yra savo pačios elementas, kai ji nėra savo pačios elementas. O tai yra akivaizdi prieštara.

Antinomija atsiranda dėl daromos prielaidos, jog prasminga kelti klausimą, ar ši keistoji klasė (klasė visų klasių, kurios nėra savo pačių elementai) yra savo pačios elementas. Būtent šią prielaidą Russellas atmeta, pateikdamas štai tokį argumentą. Liūtų klasei priklauso, kaip jos elementai, tam tikri individai, būtent liūtai. Kadangi visi šios klasės elementai yra individai, klausimas, ar klasė yra savo pačios elementas, negali būti prasmingas, nes klasė akivaizdžiai nėra individas. Klasė – tai tam tikra individų visuma. Panašiai kaip iš esmės skiriasi individas ir individų klasė, taip skiriasi ir liūtų klasė bei liūtų klasių klasė. Šiuos du objektus taip pat sieja elemento ir visumos santykis. Visumos atžvilgiu neprasminga kelti klausimą, ar ji yra savo pačios elementas; liūtų klasių klasės elementai yra klasės, būtent liūtų klasės, o liūtų klasės elementai yra individai, būtent liūtai. Tad kalbėdami apie liūtų klasę ir liūtų klasių klasę kalbame apie skirtingų tipų klases. Principas, kuris Russellui leidžia išvengti antinomijos, skamba taip: jokia visuma negali būti savo pačios elementas, todėl teiginys, kad tam tikra visuma yra savo pačios elementas, yra beprasmis.

Šiuo principu remiasi Russello tipų teorija. Pagal ją turime skirti klasių hierarchiją. Pirmojo tipo klasės – tai klasės, kurių elementai yra individai. Po to eina klasės, kurių elementai yra pirmojo tipo klasės. Trečiojo tipo klasės – tai tokios klasės, kurių elementai yra antrojo tipo klasės ir t.t. Pasitelkus klasių hierarchijos idėją galima atskleisti klausimo, vedančio į antinomiją, neprasmingumą. Klausimas „Ar klasė visų x klasių (kur x laisvai pasirenkamas) gali būti savo pačios elementas?" tipų teorijoje virsta klausimu „Ar n-ojo tipo klasė gali būti n-1-ojo tipo klase?" Klausimas akivaizdžiai beprasmis, nes kas supranta sąvoką „n-ojo tipo klasė" tipų teorijos prasme, tas žino, kad taip pažymėtoji klasė iš esmės skiriasi nuo n-1-ojo tipo klasės.

Griežtas visumos ir tos visumos elementų atskyrimas tipų teorijai leidžia išvengti ne tik klasių sąvokos antinomijos. Jis taip pat užkerta kelią antinomijoms atsirasti visais tais sąvokų kartotinio taikymo atvejais, kuriais visumos ir elemento skirtumas turi reikšmės, pavyzdžiui, teiginio apie visų teiginių aibę ar pažado, kalbančio apie visų pažadų aibę, atveju ir pan. Todėl tipų teorija funkcionuoja kaip bendra antinomijų šalinimo priemonė.

Pašalinęs savo paties atrastą Frege's programos trūkumą Russellas, kaip ir Frege, gynė tezę, kad matematika yra logikos dalis. Tačiau neginčijamo šios tezės įrodymo nepateikė nei Frege, nei Russellas. Tiesą sakant, ginčas dėl matematikos statuso tęsiasi iki šių dienų.[30] Russello indėlį į logikos studijas apibendrino veikalas *Principia mathematica*, parašytas kartu su Whiteheadu. Nors pagrindinė jo tezė dėl matematikos statuso tebėra ginčytina, tas veikalas užima svarbią vietą analitinės filosofijos istorijoje. Jis įtvirtino tam tikrą loginės analizės standartą, kuris maždaug du dešimtmečius buvo metodologinis idealiosios kalbos filosofijos pagrindas.

2.3 Loginio atomizmo filosofija

Užbaigęs *Principia mathematica* Russellas grįžo prie pažinimo teorijos problematikos, kurią glaudžiai siejo su kalbos filosofijos bei ontologijos problematika.

Darbų, parašytų 1905–1918 metais, serijoje plėtojama tam tikra sisteminė teorija – loginio atomizmo filosofija.[31] Šiuo Russello filosofijos raidos laikotarpiu didžiulę įtaką jam darė Ludwigas Wittgensteinas, kuris 1910–1913 metais buvo jo mokinys. Kaip Russellas nurodo savo paskaitų rinkinio *Loginio atomizmo filosofija* įvade, būtent iš Wittgensteino jis perėmė pamatinę šios filosofijos idėją. Nieko keista, kad Russello loginio atomizmo filosofiją sieja glaudus ryšys su Wittgensteino *Logikos-filosofijos traktatu* (LFT), nors pastarasis buvo parašytas nepriklausomai nuo Russello per Pirmąjį pasaulinį karą. Teorija vadinama

[30] Rheinwald, R., *Der Formalismus und seine Grenzen: Untersuchungen zur neueren Philosophie der Mathematik*, Königstein, 1984.

[31] Svarbiausius šių darbų į to paties pavadinimo knygą surinko ir išvertė Johannesas Sinnreichas.

loginiu atomizmu todėl, kad remiasi prielaida: loginė kasdienės kalbos analizė laikytina instrumentu kuriant idealiąją kalbą, kurios paprastieji elementai žymi loginius atomus. Loginiai atomai yra galutiniai, toliau neskaidomi loginės analizės sandai. Iš idealiosios kalbos pašalinamas visas išraiškų daugiaprasmiškumas ir atskleidžiama loginė sakinių struktūra. Ji leidžia lengvai atpažinti, ar tam tikras teiginys yra egzistencinis, bendrinis, negatyvus ir pan. Russello įsitikinimu, idealiąją kalbą jis sukūrė veikale *Principia mathematica*. Loginio atomizmo filosofijos branduolį sudaro specifiniai pažinimo teorijos, kalbos filosofijos ir ontologijos principai.

2.3.1 Pažinimo teorija

2.3.1.1 Pažinimo būdai: patyrimas ir aprašymas

Nors Russellas atsiribojo nuo idealizmo, jis išlaikė epistemologinio skepticizmo nuostatą. Atsižvelgdamas į minėtąjį jutiminės apgaulės argumentą, Russellas skiria jutiminį rudo daikto įspūdį nuo rudos dėžės, sukeliančios tą įspūdį, suvokimo. Kadangi nesame apsaugoti nuo jutiminės apgaulės, tik pirmuoju atveju turime *tiesioginį* žinojimą, nes būtų neprasminga abejoti, ar mūsų patiriamas jutiminis įspūdis yra iš tiesų rudo daikto įspūdis, ar jis toks mums tik atrodo. Pagal apibrėžimą jutiminiai duomenys yra būtent tokie, kokie atrodo. Jie yra tie vaizdiniai, kuriuos subjektas turi, kai jis jutimiškai suvokia tam tikrą objektą. Tiesioginį žinojimą Russellas vadina žinojimu patiriant (*knowledge by acquaintance*), arba tiesiog patyrimu. Antruoju atveju kalbame apie *išvestinį* žinojimą. Russellas jį vadina žinojimu pagal aprašymą (*knowledge by description*). Taigi skiriami du pamatiniai pažinimo būdai. Pasak Russello, išraiška „x žino y" gali būti suprasta dvejopai: arba kaip „x žino y patyrimo būdu" („x patiria y"), arba kaip „x žino y aprašymo būdu". Patirtinį subjekto santykį su objektu Russellas apibrėžia taip:

> Kalbame apie patyrimą visais tais atvejais, kai objektą suvokiame tiesiogiai, o ne sprendžiame apie jį kokių nors kitų tiesų žinojimo pagrindu.[32]

[32] Russell, *Probleme der Philosophie*, p. 43.

Skiriamasis šio patyrimo bruožas – tiesioginis santykis su objektu. Asmuo x žino y patyrimo būdu tik tada, kai x tiesiogiai susijęs su y. Tas santykis yra tiesioginis tada, kai asmens x žinios apie y grindžiamos vien minėtu santykiu, o ne išvadomis, kurios daromos pasikliovus kitomis tiesomis. Kalbėdamas apie kitų tiesų pažinimą Russellas omenyje turi formos „x žino, kad p" žinias, t.y. propozicines žinias.

Russellas skiria keletą patyrimo rūšių: patyrimą, kuris remiasi momentiniu jutiminiu suvokimu, patyrimą, kuris remiasi prisiminimu (kartu su ankstesniu jutiminiu suvokimu), ir patyrimą, kuris remiasi introspekcija. Be šių trijų, egzistuoja dar viena patyrimo atmaina – patyrimas, kuriuo remiasi savybių, tokių kaip raudonumas, ir santykių, tokių kaip x yra į kairę nuo y, pažinimas. Kadangi savybės ir santykiai apibūdinami kaip universalijos, Russellas kalba apie tiesioginį universalijų pažinimą, kurį jis vadina *suvokimu*.

> Universalijų pažinimą vadiname *suvokimu*, o universaliją, kurią suvokiame, – *sąvoka*.[33]

Tad esiniams, kurie gali būti patyrimo objektai, priklauso ne tik daiktai, bet ir universalijos (savybės, santykiai) bei faktai.[34] Pačiam patyrimo santykiui reikšmės neturi, su kokio pobūdžio esybe subjektas santykiauja, svarbu tik tai, kad tokiu atveju tas santykis tiesioginis. Pažinimas, įgyjamas tokios patirties būdu, nesiremia išvadomis ar tiesų pažinimu (propoziciniu pažinimu). Pažinimas, įgytas aprašymo būdu, priešingai, remiasi propozicinėmis žiniomis, t.y. išvadomis (loginio išvedimo formų pažinimas yra propozicinio pažinimo atmaina) arba kitomis propozicinėmis žiniomis. Pavyzdžiui, jeigu asmuo x žino, kad Žemė apvali, šis jo žinojimas remiasi išvadomis, padarytomis iš patyrimo būdu gautų žinių, arba propozicinėmis žiniomis, gautomis iš kitų asmenų (kai remiamasi patikimais šaltiniais), arba propozicinėmis žiniomis (pavyzdžiui, informacija, kad kažkas yra pasaulį apiplaukęs) kartu su atitinkamomis išvadomis. Žinojimas, kad Žemė apvali, yra tipiškas aprašomojo žinojimo pavyzdys, nes jokio asmens negali sieti tiesioginis santykis su faktu, kad Žemė apvali. Russellas taip apibūdina šį pažinimą:

[33] Russell, *Probleme der Philosophie*, p. 47.
[34] Russell, *Über die Natur der Bekanntschaft*, p. 130, 135.

> *Aprašomasis* daiktų pažinimas visada remiasi [...] kitų tiesų, kurios jam suteikia pagrindą ir nurodo šaltinį, pažinimu.[35]

Russellas vartoja visiškai kitokią žinojimo sąvoką, negu šiuo metu įprasta analitinėje filosofijoje. Šiandien kalbant apie žinojimą turima omenyje arba faktų žinojimas („žinojimas, kad", propozicinis žinojimas), arba mokėjimas („žinojimas, kaip"). Russello vartojama žinojimo sąvoka, viena vertus, siauresnė, nes jis neskiria faktų žinojimo nuo mokėjimo, t.y. juos abu traktuoja kaip propozicinį žinojimą. Kita vertus, jo sąvoka platesnė, nes pažintinio santykio objektu jis laiko ne tik faktus, bet ir daiktus (pavyzdžiui, jutiminius duomenis). Jo teorija leidžia kalbėti apie daiktų žinojimą. Toks žinojimas vadinamas nepropoziciniu. Propozicinio ir nepropozicinio žinojimo skirtumas susijęs su *žinojimo turiniu*: jis apibūdina ontologinį žinojimo objekto statusą, t.y. daiktų ir faktų (taip pat mokėjimų) skirtumą. Svarbu pastebėti, kad šis skirtumas negali būti tapatinamas su patirtinio ir aprašomojo pažinimo skirtumu. Kaip jau buvo sakyta, apie patyrimo santykį galima kalbėti tik tada, kai asmenį x su objektu y sieja tiesioginis santykis. Būtent tiesioginis santykis yra tas požymis, kuris nurodo, kuo grindžiamos asmens žinios, o ne tai, kokiai (ontologinei) rūšiai priklauso pažinimo turinys. Taigi patyrimo ir aprašymo skirtumas nėra tapatus propozicinio ir nepropozicinio žinojimo skirtumui.

2.3.1.2 Russello pažinimo teorijos ypatumai

Įprasta manyti, jog būtent tokie kasdieniai daiktai, kaip stalai, kėdės, dėžės, yra suvokiami tiesiogiai ir būtent jų atžvilgiu turime patikimų žinių. Ši įprasta samprata visiškai skiriasi nuo Russello pažinimo teorijos. Pasak Russello, mums įprasti daiktai nėra tiesioginės pagavos objektai, kitaip sakant, mes jų nepatiriame. Pavyzdžiui, ši ruda kėdė nėra suvokiama tiesiogiai, o yra tiesiogiai suvokiamų spalvinių įspūdžių jungimo arba išvedimo darinys. Mūsų žinios apie kasdienius objektus įgyjamos aprašymo, o ne patyrimo būdu. Antai žinios apie stalą yra aprašomosios; jos remiasi jutiminiais duomenimis, kurie sudaro stalo pasireiškimo būdą. Jutiminius duomenis patiriame, todėl

[35] Russell, *Probleme der Philosophie*, p. 43.

jie mums duoti patikimai. Kalbant jutiminių duomenų kalba, stalą galima apibūdinti kaip „*tą* fizikinį objektą, *kuris* sąlygoja šiuos jutiminius duomenis".[36] Tiesos, kuriomis šiuo atveju turime disponuoti, yra tos, kurios leidžia susieti turimus jutiminius duomenis su aprašomuoju objektu, pavyzdžiui, kad „tokie ir tokie jutiminiai duomenys sąlygojami tokio ir tokio fizinio objekto".[37] Kadangi mūsų sąmonei stalas nėra duotas tiesiogiai, mes jo nepatiriame. Mūsų žinios apie stalą gaunamos aprašymo būdu, nusakant jutiminius duomenis, kurių pagrindu tas stalas gali būti konstruojamas.

> Žinome tam tikrą aprašymą ir žinome, kad šį aprašymą atitinka tik vienas objektas, nors pats šis objektas mums nėra tiesiogiai žinomas. Tokiais atvejais sakome, kad objektą pažįstame aprašymo būdu.[38]

Kad nuo turimų jutiminių duomenų galėtume pereiti prie įprastų objektų pažinimo, visada turime remtis propoziciniu žinojimu, jog šie jutiminiai duomenys sąlygojami tam tikro fizinio objekto. Be tokio propozicinio žinojimo, siejančio mūsų jutiminius įspūdžius su išoriniu pasauliu, apie tą pasaulį nieko nesužinotume. O kadangi visos žinios, tiesiančios būtinąjį tiltą tarp jutiminių įspūdžių ir išorinio pasaulio, gali būti skepticizmo kvestionuojamos, jokios empirinės žinios, priešingai nei mes įsitikinę, niekada nebus patikimos.

Tačiau, skirtingai nei idealistai, Russellas laikosi įsitikinimo, kad net aprašomosios žinios gali būti patikimos, jeigu jas galima visiškai redukuoti į grynus patyrimo santykius. Jis čia kalba ne apie žinias, grindžiamas jutiminiu suvokimu, bet, pavyzdžiui, apie žinias, susijusias su faktais, kurie gali būti vienareikšmiškai apibrėžti universalijų (savybių, santykių), kurias asmuo pažįsta tiesioginio suvokimo būdu. Antai kalbą mokantis asmuo suvokia, ką reiškia būti senberniu ir ką reiškia būti nevedusiu vyru. Be to, jis suvokia tapatumo santykį, tad kalbos supratimo pagrindu jis žino, kad šios dvi savybės yra tapačios. Šio fakto žinojimas remiasi dviejų savybių ir tapatumo santykio pažinimu (suvokimu), taip pat propoziciniu žinojimu, kad tos savybės

[36] Russell, *Probleme der Philosophie*, p. 44.
[37] Ibid.
[38] Ibid.

yra tapačios. Kadangi čia remiamasi propozicinėmis žiniomis, turime aprašomąjį pažinimą. O kadangi remiamasi vien patikimomis žiniomis, pats šis pažinimas yra patikimas. Viena vertus, patikimą žinojimą teikia savybių ir santykių suvokimas, kita vertus, tokį pat patikimą žinojimą išreiškia (idealiosios) kalbos mokėjimas. Šis pavyzdys rodo, kad aprašomasis pažinimas taip pat gali teikti patikimų žinių.

Patyrimas ir aprašomasis pažinimas yra vienas kitą papildantys pažinimo būdai, nors Russellas laikosi principo, kad būtent patyrimo santykis yra pasaulio pažinimo pagrindas ir pirminis jo šaltinis.

> Visas mūsų pažinimas – ir daiktų, ir tiesų – remiasi patyrimu.[39]

Tačiau toks patyrimo santykio reikšmės išaukštinimas pažinimo procese kelia abejonių. Juk, pavyzdžiui, jutiminiai įspūdžiai paprastai laikomi subjektyviais dalykais, todėl Russellui iškyla problema, kaip paaiškinti nesubjektyvaus pažinimo galimybę. Šią problemą sprendžia Russello ontologija (žr. 2.3.3.4).

2.3.2 Kalbos filosofija

2.3.2.1 Semantikos principai

Pagrindinis semantikos klausimas – kas yra kalbos ženklo reikšmė ir kaip toji reikšmė nustatoma? Šiame skirsnyje mėginsime išsiaiškinti Russello atsakymą į pirmąją šio klausimo dalį. Russello semantika grindžiama keliais principais. Vienas jų – *kompozicijos principas*, kuris sudėtinių lingvistinių išraiškų reikšmę leidžia redukuoti į sudedamųjų dalių reikšmę:

> Sudėtinės lingvistinės išraiškos reikšmę apibrėžia jos sudedamųjų dalių reikšmė.

Russellas skiria du paprastųjų išraiškų reikšmės nustatymo būdus. Paprastosios išraiškos reikšmė gali būti nustatoma arba nepriklausomai nuo jos funkcijos sakinyje, arba tik pagal sakinio kontekstą. Tuo atveju, kai jos reikšmė priklauso nuo sakinio konteksto, turime sinkategorematinę išraišką, visais kitais atvejais – kategore-

[39] Russell, *Probleme der Philosophie*, p. 44.

matinę išraišką. Kategorematinių išraiškų atžvilgiu Russellas taiko *reikšmės kaip santykio principą*:

Kategorematinės išraiškos reikšmė yra ta išraiška nurodomas objektas (daiktas, savybė ir pan.).

Kitaip negu Frege, Russellas paprastosios išraiškos reikšme vadina tai, ką ta išraiška žymi. Papildomo išraiškų reikšmės lygmens, kuris būtų analogiškas Frege's prasmei, Russello teorijoje nėra.

Sinkategorematinių išraiškų reikšmė gali būti nustatoma tik pagal jų vaidmenį sakinyje. Elementarus sinkategorematinės išraiškos pavyzdys gali būti loginės išraiškos, tokios kaip „ir", „arba" ir pan. Nustatant jų reikšmę apibrėžiama sakinių, kuriuose jos vartojamos, reikšmė. Loginių išraiškų atžvilgiu dabar tai atliekama naudojant vadinamąsias teisingumo lenteles, kuriose sakinių, jungiamų loginiais ženklais, teisingumo sąlygos apibrėžiamos priklausomai nuo jas sudarančių paprastųjų sakinių teisingumo sąlygų. Antai teisingumo lentelė dviem sakiniams „p" ir „q", kurie yra jungiami loginės jungties „ir" („į"), atrodo taip (T reiškia „teisinga", K – „klaidinga"):

p	q	pįq
T	T	T
T	K	K
K	T	K
K	K	K

Čia parodoma, kad sakinys „pįq" teisingas tada ir tik tada, kai teisingas tiek sakinys „p", tiek ir sakinys „q". Šis bendras sakinių, siejamų jungties „ir", teisingumo sąlygų apibrėžimas kartu yra ir išraiškos „ir" reikšmės apibrėžimas. Visų sinkategorematinių išraiškų atžvilgiu galima teigti, kad jų reikšmę apibrėžia sakinių formų, kuriose tos išraiškos yra, reikšmė.

Kontekstinės reikšmės principas: sinkategorematinės išraiškos reikšmė apibrėžiama nurodant sakinių formų (schemų), kuriose jos yra, reikšmę.

Kadangi sakinių formų reikšmė pateikiama nevartojant sinkategorematinių išraiškų, visą jų reikšmę apibrėžia atitinkamų sakinių formos reikšmės aiškinimas.

2.3.2.2 Semantikos ir pažinimo teorijos ryšys

Antroji pagrindinio semantikos klausimo dalis – kaip reikšmė nustatoma? Atsakydamas į šį klausimą kategorematinių išraiškų atveju Russellas sieja savo semantinius ir pažinimo teorijos principus. Kad būtų galima nustatyti sudėtinių išraiškų reikšmę, turi būti jau nustatyta paprastųjų kategorematinių išraiškų reikšmė. Russello teigimu, kategorematinės išraiškos reikšmė nustatoma tada, kai patiriame šios išraiškos reikšmę, t.y. jos žymimą objektą.

> Mūsų vartojami žodžiai privalo turėti *kokią nors* reikšmę, jeigu norime kalbėti prasmingai, o ne vien skleisti garsus; reikšmė, kurią savo žodžiams suteikiame, turi būti tai, kas yra mūsų patyrimo objektas.[40]

Čia Russellas remiasi savo pažinimo teorijos principais. Kadangi mes, kaip kompetentingi kalbos subjektai, žinome sakinių ir paprastųjų išraiškų reikšmę, o šis žinojimas galiausiai turi remtis tiesioginiu patyrimu, nustatyti paprastųjų išraiškų reikšmę reiškia tiesiogiai pažinti jomis žymimus objektus; arba, kalbant pažinimo teorijos terminais, subjektą turi sieti su paprastųjų išraiškų reikšme tiesioginio patyrimo santykis. Nuo čia galima žengti dar vieną žingsnį – paaiškinti, kaip nustatoma toji reikšmė. Būtent tai daro Russellas, teigdamas, kad kategorematinės išraiškos reikšmę nustato tiesioginis žymimojo objekto patyrimas. Kadangi kategorematinių išraiškų reikšmė teikia pagrindą visų kitų išraiškų reikšmei, tiesioginio patyrimo santykis yra pirminis reikšmės nustatymo būdas, kuriuo turi remtis sakinių reikšmės supratimas.

> Kiekvienas sakinys, kurį galime suprasti, galiausiai turi būti sudarytas iš sudedamųjų dalių, kurios yra mūsų tiesioginio patyrimo objektas.[41]

Sakinio sudedamosios dalys yra lingvistinės išraiškos. Šia netikslia formuluote Russellas nori pasakyti ne tai, kad mums turi būti tiesiogiai žinomos lingvistinės išraiškos, jis atkreipia dėmesį į objektus, savybes arba santykius, kuriuos šios išraiškos žymi. Kalbėdamas apie

[40] Russell, *Probleme der Philosophie*, p. 53.
[41] Ibid.

„sudedamąsias dalis" Russelas turi omenyje sudedamųjų dalių reikšmes. Sakinio sudedamosios dalys, kaip dar matysime nagrinėdami loginės analizės teoriją, yra visos tos išraiškos, kurios pasirodo elementariausiuose, arba atominiuose, sakiniuose; savo ruožtu atominiai sakiniai formuluojami sudėtinių sakinių loginės analizės būdu. Tad dabar galime pateikti *Russello reikšmės ir tiesioginio patyrimo principą*:

> Jeigu galime sakinį suprasti, tai atominiai sakiniai, kuriuos iš to sakinio sudarome loginės analizės būdu, turi būti suformuluoti iš išraiškų, kurių reikšmė (t.y. jų žymimi objektai) yra mūsų tiesioginio patyrimo dalykas.

2.3.2.3 Loginė analizė

Loginės analizės metodas taikomas ne tik tiksliau formuluojant kasdiene kalba reiškiamas mintis. Jis taip pat turi duoti specifinį rezultatą, būtent elementariausius sakinius, kurie jau negali būti skaidomi į paprastesnius. Tokius sakinius Russellas vadina atominiais. Loginę analizę Russellas suvokia panašiai kaip ir Wittgensteinas *Logikos-filosofijos traktate* (2.0201):

> Kiekvienas teiginys apie kompleksus gali būti išskaidytas į teiginį apie jų sudedamąsias dalis ir tokius teiginius, kurie tuos kompleksus išsamiai aprašo.

Vėlesniame darbe Wittgensteinas pateikia tokią pirmojo analizės žingsnio iliustraciją: sakinys „Šluota stovi kampe" gali būti išskaidytas į teiginius „Kotas stovi kampe", „Šepetys stovi kampe" ir „Šepetys pritvirtintas prie koto".[42] Russello ir Wittgensteino įsitikinimu, tokio pobūdžio analizė yra baigtinė, t.y. ji veda prie atominių teiginių. Kai loginės analizės būdu kasdienės kalbos sakiniai išskaidomi į atominius sakinius, gauname logiškai taisyklingą analizuojamojo sakinio simboliką. Loginė kasdienės kalbos sakinio analizė yra jo transformavimas į logiškai taisyklingą simboliką, ir ji yra baigta tada, kai jau negalima surasti paprastesnių simbolių, išreiškiančių tą patį faktą, kurį nurodo įprastas sakinys.

[42] Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, § 60.

2.3.2.4 Loginiai tikriniai vardai

Kategorematinių kalbos išraiškų reikšmės gali būti tik tai, kas mums pažįstama iš tiesioginio patyrimo. Sąvokinių žodžių reikšmės yra savybės bei santykiai, kuriuos tiesiogiai suvokiame juos vartodami. Kitas tokio patyrimo objektas – jutiminiai duomenys. Išsiaiškinti, kokios lingvistinės išraiškos juos žymi, sunkiau. Objektai paprastai žymimi tikriniais vardais. Tačiau įprastieji vardai, pavyzdžiui, „Richardas von Weizsäckeris", žymi ne jutiminius duomenis, o tam tikrą sudėtinį objektą, būtent asmenį, vadinamą šiuo vardu. Apie jo egzistavimą sprendžiame tam tikrų jutiminių duomenų pagrindu. Išraiškos, kurios mums leidžia šiuos jutiminius duomenis nurodyti, yra parodomieji įvardžiai „šis", „anas" ir pan. Čia Russellas postuluoja, kad parodomasis įvardis gali būti vartojamas pažymėti objektui, kurį subjektas tuo pat momentu tiesiogiai patiria.

> Vieninteliai žodžiai, kuriuos logine prasme vartojame kaip vardus, yra tokie žodžiai, kaip „šis" arba „tas". Žodį „šis" galima vartoti kaip vardą, žymintį tą individualų objektą, kuris tuo pat momentu man tiesiogiai duotas.[43]

Tačiau jeigu, pasak Russello, parodomasis įvardis „šis" sakinyje „Šis yra baltas" būtų vartojamas kalbančiojo jutiminiam įspūdžiui žymėti, būtų labai sunku paaiškinti vykstančios lingvistinės komunikacijos galimybę. Juk tokiu atveju klausytojas negalėtų suprasti įvardžio reikšmės, nes jutiminiai duomenys jų pagavos požiūriu yra subjektyvūs. Jutiminis įspūdis, kurį kalbėtojas patiria laiko momentu T ir erdvės vietoje P, negali būti patirtas kieno nors kito, nes niekas kitas negali užimti jo padėties tuo pačiu laiku ir toje pačioje vietoje. Klausytojas negali pajusti kalbančiojo jutiminio įspūdžio; geriausiu atveju jis gali turėti kitą, panašų jutiminį įspūdį arba įvairių kitų jutiminių įspūdžių pagrindu konstruoti kokį nors objektą, pavyzdžiui, kreidos gabalą, kurio atžvilgiu bus neaišku, ar klausytojas ir kalbėtojas konstruoja tą patį kompleksinį objektą. Susiduriame su dilema. Jeigu išraiška „šis" žymi kreidos gabalą, tai ji jau negali būti vartojama kaip

[43] Russell, *Philosophie der logischen Atomismus*, p. 200.

tikrinis vardas logine prasme, nes kreidos gabalas nėra tiesioginio patyrimo objektas. Tačiau jeigu ji vartojama kaip loginis tikrinis vardas, jeigu ji, pavyzdžiui, žymi kalbančiojo patiriamą jutiminį įspūdį, tai klausytojas niekada negali žinoti, ką turi omenyje kalbantysis, nes klausytojas negali patirti tų pačių jutiminių įspūdžių. Pirmuoju atveju žymėjimo, arba nuorodos, santykis nėra redukuotas į tiesioginio patyrimo santykį, todėl, pagal Russello reikšmės ir patyrimo principą, tebėra nepaaiškintas. Antruoju atveju egzistuojančios komunikacijos faktas tampa mįsle.

2.3.2.5 Deskripcijų teorija

Russello teorijoje skiriami du objektų pažinimo būdai: patyrimas ir aprašymas. Priklausomai nuo pažinimo būdo taikome skirtingus objektų žymėjimo būdus; objektus, kuriuos tiesiogiai patiriame (suvokiame), žymime predikatais (žodžiais, išreiškiančiais savybes arba santykius) arba loginiais tikriniais vardais (pavyzdžiui, „šis"). Objektus, kuriuos pažįstame iš aprašymo, žymime deskripcijomis, kurių forma – „tas, kuris yra F" (kur „F" yra įprastas atitinkamos gramatinės formos predikatas). Kadangi predikatų ir loginių tikrinių vardų reikšmė jau buvo aptarta, reikia išsiaiškinti šių deskripcijų reikšmę. Objektas, kurį nurodo deskripcija, negali būti mums duotas tiesiogiai, todėl negalima tarti, kad tokios deskripcijos, kaip antai „1994 metų Vokietijos kancleris", reikšmė yra jį atitinkantis objektas, būtent Helmutas Kohlis. Tokia prielaida būtų nesuderinama su principu, kad tiesioginio patyrimo santykis yra vienintelis reikšmę apibrėžiantis santykis, nes asmenys bei įprasti daiktai mums epistemiškai prieinami tik aprašymo būdu. Kadangi Russellas tvirtai laikosi šio principo, klausimas dėl deskripcijų reikšmės gali būti suformuluotas taip: ar galimà tokia loginė deskripcijų analizė, kuri juos išskaidytų į elementus, turinčius mums tiesiogiai duotą reikšmę? Be to, deskripcijos reikšmė negali būti tapatinama su žymimuoju objektu dar ir todėl, kad deskripcija gali būti prasmingai vartojama sakinyje net tada, kai ji nežymi jokio objekto. Analizuodamas Russellas atsižvelgia ir į šią aplinkybę. Pasak jo, deskripcijos yra sinkategorematinės išraiškos. Jų reikšmė yra ne jų žymimi objektai, bet tam tikras sakinių, kuriuose jos yra, reikšmės aspektas:

> Mano požiūriu, esminis deskripcijos bruožas – būti sakinio dalimi, ir neprivalu, kad ją sudarantys atskiri žodžiai patys savaime turėtų kokią nors reikšmę.[44]

Deskripcija „tas G" sakinyje „Tas G yra F" (F ir G yra įprastieji predikatai) gali būti analizuojama taip: „Vienas ir tik vienas objektas yra G ir jis yra F". Imkime, pavyzdžiui, sakinį (A) „Dabartinis Prancūzijos karalius plikas". Jį išanalizavus sakinys atrodo taip: (A1) „Vienas ir tik vienas objektas yra dabartinis Prancūzijos karalius ir jis yra plikas". Išraiška „vienas ir tik vienas objektas" slepia savyje egzistencinę prielaidą ir singuliarumo (unikalumo) reikalavimą, todėl galutinė sakinio analizė teikia gana sudėtingą formuluotę: (A2) „Egzistuoja toks x, kuris yra dabartinis Prancūzijos karalius ir jis yra plikas, ir kiekvienas y, jeigu y yra dabartinis Prancūzijos karalius, tai jis tapatus x". Pirmoji sakinio (A2) dalis išreiškia egzistencinę prielaidą, antroji – predikavimą ir trečioji – singuliarumo (unikalumo) reikalavimą. Analitiškai išskaidžius sakinį A1, matyti, kad išraiška „dabartinis Prancūzijos karalius" jau nefunkcionuoja kaip deskripcija. Gramatinis sakinio subjektas yra išraiška „vienas ir tik vienas objektas", išraiška „yra dabartinis Prancūzijos karalius" funkcionuoja kaip predikatas. Žodžiai, kurie buvo pradinėje deskripcijoje, čia vėl vartojami, tačiau jau tik kaip predikato dalys. Tas pat pasakytina apie išsamesnę analitinę formuluotę A2. Predikatų reikšmė Russellui nekelia problemų, nes ją galima interpretuoti kaip universalijų, t.y. savybių arba santykių, tiesioginį suvokimą. Svarbiausias žingsnis logiškai analizuojant sakinius su deskripcijomis – tai deskripcijų transformavimas į predikatus bei tokias logines išraiškas, kurių reikšmė jau išaiškinta.

> Ši išraiška (kalbama apie deskripciją) pati savaime neturi jokios prasmės, nes analizuojant ji galiausiai gali būti pašalinta iš bet kurio sakinio, kuriame ji esti.[45]

Reikia pastebėti, kad šioje analizėje deskripcijos, kaip sudedamosios sakinių dalys, yra prasmingos ir tada, kai jos nežymi jokio objekto. Antai, nors neegzistuoja objektas, toks kaip dabartinis Prancūzijos

[44] Russell, *Über das Kennzeichnen*, p. 15.
[45] Ibid., p. 16.

karalius, sakinys „Dabartinis Prancūzijos karalius plikas" turi apibrėžtą reikšmę. Galime jį suvokti, nes suvokiame predikatų „būti dabartiniu Prancūzijos karaliumi" ir „būti plikam" reikšmę. Faktas, kad dabar Prancūzija neturi karaliaus, šį sakinį daro ne beprasmį, o klaidingą.

Įprastus tikrinius vardus, tokius kaip „Sokratas", „Ciceronas" ir pan., Russellas laiko užslėptomis deskripcijomis, kitaip sakant, loginės struktūros požiūriu juos traktuoja kaip deskripcijas. Deskripciją (arba įprastą tikrinį vardą) logiškai išanalizavus, sakinyje lieka tik loginiai ženklai ir predikatai. Kadangi nei loginiai ženklai, nei predikatai nekelia problemų reikšmės, kaip tiesioginio patyrimo, tezei, pateiktoji analizė rodo, kad toji tezė galioja ir deskripcijų atveju, taigi, Russello požiūriu, galioja visuotinai.

> Daiktas, kuris nėra tiesiogiai patiriamas, o tik apibūdinamas deskripcijos, nėra teiginio, kuriame figūruoja deskripcija, objektas; teiginio objektus nusako įvairūs tą deskripciją sudarantys žodžiai. Taigi kiekvieno teiginio, kurį galime suprasti (t.y. ne tik tokio, kur sprendžiamas teisingumo ar klaidingumo klausimas, bet kiekvieno, kurį galime mąstyti), visi objektai yra tiesiogiai patiriami.[46]

Vis dėlto Russello deskripcijų teorija išgarsėjo ne tiek dėl jos sąsajų su jo paties pažinimo teorija, kiek dėl produktyvaus jos taikymo šiuolaikinėje kalbos filosofijoje bei ontologijoje.

2.3.3. Ontologija

2.3.3.1 Ontologinis taupumas

Filosofinės disciplinos ontologijos užduotis – atsakyti į klausimą, kas realiai egzistuoja. Kalbama ne apie visų egzistuojančių esybių išvardijimą – filosofiniu požiūriu tai būtų neįdomu, o apie tai, kokios rūšies objektai (pavyzdžiui, daiktai, savybės) laikytini pasaulio sąrangos „plytomis". Klasikiniu supratimu, tokiomis „plytomis" laikytini tik tie objektai, be kurių neapsieinama norint sukonstruoti visą pasaulį;

[46] Russell, *Über das Kennzeichnen*, p. 21 ir toliau.

žinoma, šie elementai patys negali būti sudaryti iš elementų. Šią sąlygą iškėlė viduramžių filosofas Wilhelmas (Williamas) Ockhamas, ir jo formuluotė išgarsėjo *Ockhamo skustuvo* pavadinimu: *Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*, t.y. esybės neturi būti dauginamos be reikalo. Kitaip sakant, neleistina priimti jokių nereikalingų, perteklinių egzistencinių prielaidų. Pertekliniai objektai nėra pasaulio sąrangos elementai. Galima išskirti du argumentus, kurių pagrindu įrodoma, kad tam tikri objektai nereikalingi. Pirma, tam tikra objektų rūšis yra *konstruktyviai perteklinė*, jeigu ji gali būti sudaryta kitų objektų pagrindu. Jeigu pasaulis tebūtų vienas namas, susidedantis iš tūkstančio plytų, penkiasdešimties sijų ir molio, tai tokio pasaulio elementai būtų plytos, sijos ir molis. Nereikalinga būtų sienas, lubas ir pan. laikyti namo elementais, nes jas sudaro vien plytos, sijos ir molis. Antra, tam tikra objektų rūšis yra *teoriškai perteklinė* tada, kai egzistuoja fundamentalesnė reiškinio teorija[47], išsiverčianti be prielaidos, kad tokie objektai egzistuoja, nors jų egzistavimas postuluojamas teoriškai aiškinant tam tikrą reiškinį. Pailiustruokime tai pavyzdžiu. Iki deguonies atradimo 1777 metais degimo reiškinys buvo aiškinamas flogistono egzistavimu. Pagal šią teoriją, kiekvieno degaus kūno sudėtyje esama flogistono – specifinės degimo proceso substancijos. Degimas buvo aiškinamas kaip tos substancijos išsiskyrimo procesas. Tai substancijai visiškai išsiskyrus iš deginamojo daikto, liepsna užgęsta. Ši teorija, glaudžiai susijusi su kasdieniais įsitikinimais, postulavo flogistono egzistavimą. Tačiau atradus deguonį jau galėjo būti pateiktas kitoks to reiškinio aiškinimas, būtent, kad degimas yra oksidavimosi procesas, t.y. cheminė reakcija su deguonimi, esančiu ne deginamuosiuose daiktuose, bet ore. Atradus deguonį ir iškėlus naują degimo proceso teoriją, prielaida apie flogistono egzistavimą tapo teoriškai perteklinė ir nereikalinga.

Kaip ir Frege, ontologijoje Russellas padaro „lingvistinį posūkį". Jo požiūriu, klasikinis klausimas, kas egzistuoja, gali būti išspręstas tik pasitelkiant kalbos filosofiją. Klausimas, kas egzistuoja pasaulyje, pir-

[47] „Fundamentalesnio aiškinimo" sąvoka čia nėra apibrėžiama. Apeliuojame į mokslo teorijai įprastus kriterijus, kurie leidžia vieną aiškinimą laikyti geresniu už kitą remiantis nuoseklumo, paprastumo ir platesnio pritaikomumo argumentais.

miausia transformuojamas į semantinį klausimą: kokio minimalaus žodyno pakaktų išsamiai aprašyti pasaulį? Šiuo atveju taip pat svarbu ne išvardinti atitinkamas išraiškas, bet pateikti tokių išraiškų logines klases. Minimalų žodyną sudaro tos išraiškų klasės, kurios tenkina *Ockhamo skustuvo* reikalavimą: kiekviena tokios klasės išraiška žymi tai, kas negali būti apibrėžta nevartojant kitų minimalių žodyno išraiškų, taigi tokiu atveju kalbame apie tas išraiškų klases, kurios priklauso fundamentaliausios teorijos žodynui. Jeigu tam tikra išraiškų klasė netenkina šios sąlygos, ji minimaliam žodynui nereikalinga. Žodyno minimalizavimo užduotis grindžiama siekio sumažinti klaidų šaltinius bei sustiprinti aprašomąją žodyno galią.

2.3.3.2 Kalbos ir tikrovės ryšys

Atominio teiginio atžvilgiu galioja principas, kuriuo, kaip matysime, taip pat vadovaujasi Wittgensteinas: atominis teiginys turi tokią pat struktūrą kaip ir faktas, kurį jis aprašo. Russellas taip formuluoja *kalbos ir pasaulio struktūrinės analogijos principą*:

> [...] loginiu požiūriu taisyklinga simbolika garantuoja fakto ir jį žyminčio simbolio struktūros tarpusavio atitikimą.[48]

Pagal šį principą loginė kalbos analizė leidžia pažinti pasaulio struktūrą. Išraiškų klases, kurios būtinos loginei simbolikai, atitinka jų žymimų objektų klasės: pavyzdžiui, tikriniai vardai „a", „b", ... žymi daiktus, vienviečiai predikatai „F", „G", ... žymi savybes, daugiaviečiai predikatai „R2", „Q2", ... žymi galimus daiktų santykius. Santykius žyminčios išraiškos gali nurodyti ne tik dviejų, bet ir daugelio objektų santykius. Antai, kad galėtume apibūdinti pavyduliavimo santykį, reikalingas trivietis predikatas: A pavydi B dėl C. Apskritai n-vietis predikatas „Rn", „Qn", ... žymi n-vietį santykį. Šių išraiškų dėka galima formuluoti atominius teiginius, t.y. teiginius, kuriuose nefigūruoja loginiai ženklai („ir", „arba", „ne" ir t.t.). Sakinys „F(a)" aprašo faktą, kad daiktas a turi savybę F; sakinys „a R2 b" aprašo faktą, kad daiktą a sieja su daiktu b santykis R2. Kalbos ir pasaulio analogijos principas teikia

[48] Russell, *Philosophie des logischen Atomismus*, p. 196.

pagrindą loginio atomizmo ontologijos „lingvistiniam posūkiui". Šis principas leidžia atrasti pasaulio „sąrangos plytas" – sakinių loginės analizės priemonėmis nustatant minimalųjį žodyną, kuris būtinas pasauliui išsamiai aprašyti.

2.3.3.3 Loginis atomizmas kaip faktų ontologija

Kurdamas savo ontologiją Russellas atmeta tą metafiziką, kuri vyravo nuo antikos laikų ir kuri rėmėsi daikto-savybės, arba substancijos-atributo, dichotomija, nes jis kaip prietarą atmeta idėją, kad visų logiškai išanalizuotų sakinių forma yra subjektinė-predikatinė. Jis, pavyzdžiui, parodo, kad kai kurių sakinių neįmanoma pažymėti simboliais nevartojant dviviečių predikatų. Šitaip daiktų ir savybių metafizika išplečiama – ji tampa daiktų-savybių-santykių metafizika. Nepaisant šio papildymo, visos pasaulio „sąrangos plytos" pasižymi bendra savybe: jas atitinkančios lingvistinės išraiškos nėra redukuojamos žyminčiųjų (referentinių) išraiškų, kurios leidžia dalykus aprašyti tik tuomet, jei specifiškai viena su kita jungiamos. Kadangi šią aprašymo galimybę teikia sakinys, į minimalųjį žodyną turi būti įtraukti teisingi atominiai teiginiai – būtent jie leidžia išsamiai aprašyti pasaulį. Vadinasi, atominiai faktai, kuriuos aprašo šie teisingi atominiai sakiniai, yra pasaulio „sąrangos plytos". Integravus deskripcijas į minimalųjį žodyną, ontologija tampa faktų ontologija. Posūkis nuo daikto-savybės ontologijos prie faktų ontologijos yra reikšmingas pačios ontologijos posūkis.

Kaip jau buvo pažymėta, Russello epistemologiją (pažinimo teoriją), kalbos filosofiją ir ontologiją sieja glaudus ryšys. Teorinį šios sąsajos rezultatą jis pats vadino *loginio atomizmo filosofija*. Jos pagrindą sudaro epistemologinė tiesioginio patyrimo teorija, loginės analizės idėja, pagrįsta kalbos filosofija, ir ontologinio taupumo tezė. Pažinimo teoriją ir kalbos filosofiją sieja principas, kad kategorematinių išraiškų reikšmę apibrėžia tiesioginio patyrimo santykis. Kalbos filosofiją ir ontologiją sieja kalbos ir tikrovės struktūrinės analogijos principas. Galiausiai glaudžiai siejamos pažinimo teorija ir ontologija, nors šiuo atveju susiduriame su probleminiu rezultatu, kurį dabar aptarsime.

2.3.3.4 Jutiminiai duomenys kaip materija

Russello iškeltas reikšmės ir tiesioginio patyrimo sąsajos principas iš esmės teigia vieną dalyką: kategorematinių išraiškų reikšmės mums turi būti pažįstamos kaip tiesioginio patyrimo objektai. Savo ruožtu loginės analizės principas reikalauja, kad toks principas be išlygų galiotų atominius sakinius sudarančių išraiškų atžvilgiu. Šiai išraiškų kategorijai priklauso, šalia kitų, loginiai tikriniai vardai („šis", „anas" ir pan.), kurie Russello teorijoje žymi jutiminius duomenis. Kadangi išraiškos, žyminčios jutiminius duomenis, priklauso minimaliam pasaulio aprašymo žodynui, būtent jutiminiai duomenys turi būti pasaulio „sąrangos plytos". Tačiau jeigu tariama, kad jutiminiai duomenys sudaro šios sąrangos pagrindą, tada kyla įtarimas, kad idealizmas, kurį Russellas išvarė pro fasado duris, sugrįžta pro kiemo duris. Ar gali būti pasaulis kitoks nei tik „subjektyvus", jeigu jis konstruojamas jutiminių duomenų pagrindu?

Kadangi Russellas siekia išlaikyti realizmo poziciją ir kartu gina tezę, kad jutiminiai duomenys sudaro pasaulio sąrangos pamatą, jutiminius duomenis jam tenka laikyti materialiais objektais. Būtent šią tezę jis pripažįsta ir mėgina apginti iškeldamas spekuliatyvią jutiminių duomenų teoriją. Jutiminių duomenų materialumo tezę jis gina apeliuodamas į tai, kad tam tikromis sąlygomis tie duomenys objektyvūs: kai pats objektas, jo ir suvokėjo (turinčio normaliai funkcionuojančius suvokimo organus) padėtis, suvokimo aplinka išlieka nepakitę, tada jutiminis duomuo tebėra apibrėžtas. Kai bent vienas iš šių faktorių pasikeičia, tada pasikeičia ir jutiminis duomuo. Tačiau net tuo atveju, kai galioja prielaida, kad šios ar panašios jutiminės pagavos sąlygos patenkintos, iš to dar negalima, priešingai Russello įsitikinimui, daryti išvadą apie jutiminių duomenų materialumą – galima tik pripažinti tam tikrą jų objektyvumą. Kitas Russello argumentas yra toks: nors iš pirmo žvilgsnio jutiminiai duomenys atrodo visiškai individualūs, toks įspūdis tėra rezultatas atsitiktinio fakto, jog pasaulis sudarytas taip, kad du asmenys negali užimti tos pačios jutiminio suvokimo padėties. Deja, ir dabar argumentas geriausiu atveju įrodo tik jutiminių duomenų objektyvumą, o ne jų materialumą. Jutiminių duomenų materialumo tezė yra silpniausia Russello loginio atomizmo

filosofijos vieta. Ji tėra *ad hoc* sprendimas, kurio griebtasi mėginant išlaikyti realizmo poziciją.

2.4 Neutraliojo monizmo sąmonės teorija

Po 1918 metų Russellas atsideda sąmonės filosofijai. Tačiau jo tyrinėjimai šioje srityje palyginti fragmentiški, tad ir neturėjo didelės įtakos. Čia pateikiamas neutraliojo monizmo eskizas atlieka dvejopą funkciją. Pirma, ši teorija buvo vienas pirmųjų mėginimų įveikti iki pat XIX amžiaus vyravusį dualizmą, postuluojantį radikalų materialių ir dvasinių procesų atskyrimą; antra, ši teorija ypač ryškiai iliustruoja Russello metodologiją.

Svarbus tos metodologijos aspektas – noras filosofiją nukelti nuo „mokslų karalienės" pjedestalo ir traktuoti (geriausiu atveju) kaip lygiateisę visų mokslų bendrijos narę. Filosofams nedera vaizduoti, kad jie gali nekreipti dėmesio į patvirtintas kitų mokslų teorijas, jiems veikiau reikėtų į jas orientuotis, kai jos susijusios su jų nagrinėjamomis problemomis.

> Moksle egzistuoja daug dalykų, dėl kurių visuotinai sutariama; filosofijoje nėra jokio sutarimo. Nors kiekvienas atskiras mokslo teiginys gali būti klaidingas ir praktiškai neabejojama, kad kai kurie jų klaidingi, elgsimės išmintingiausiai, jeigu filosofiją statysime ant mokslo pamatų, nes rizika suklysti filosofijoje neabejotinai didesnė negu moksle.[49]

Laikydamasis šio reikalavimo neutraliojo monizmo teorijoje Russellas remiasi to meto psichologijos rezultatais, pirmiausia Williamo James'o teorija, kuri ir sudaro neutraliojo monizmo teorijos branduolį, taip pat bihevioristinėmis Johno B. Watsono bei Johno Dewey'o teorijomis. Abiem šioms pakraipoms būdinga tai, kad formuluojant psichologinius dėsningumus vengiama vartoti sąmonės sąvoką. Russellas perima šią neigiamą nuostatą sąmonės sąvokos atžvilgiu ir savo teorijoje remiasi daugiausia zoopsichologijos bei tuo metu iškilusios psichoanalizės idėjomis.

[49] Russell, *Der logische Atomismus*, 1924, in *Philosophische und politische Aufsätze*, p. 44–45.

Pats pavadinimas „neutralusis monizmas" reziumuoja pagrindinę šios teorijos tezę: medžiaga, iš kurios sudarytas pasaulis, nėra nei dvasia, nei materija, o kažkoks elementaresnis pradas. Jis yra *neutralus* dvasinių ir fizinių procesų atžvilgiu, kitaip sakant, dvasinių ir fizinių reiškinių pagrindą sudaro ta pati medžiaga. Be to, egzistuoja tik ši neutrali medžiagos rūšis, ir būtent todėl kalbama apie „monizmą". Neutraliąją medžiagą Russellas taip pat vadina „pojūčiu" arba „apraiška". Tačiau čia jis turi omenyje ne subjekto santykį su jutiminiais duomenimis, bet tam tikrą procesą, kuris tam tikrame taške susijęs su fiziniu objektu. Remdamasis Whiteheado procesų metafizika, pamatiniais pasaulio elementais Russellas laiko procesus, o ne daiktus, mano, kad neutralusis monizmas leidžia iš šių pamatinių elementų sukonstruoti ir fizinius, ir dvasinius reiškinius.

Fizinių ir psichologinių reiškinių skirtumą Russellas aiškina pagal analogiją, pasiskolintą iš astronomijos. Kai giedrą naktį eksponuojama į dangų nukreipta fotografinė plokštelė, joje atsispindi tam tikroje dangaus dalyje vykstantys reiškiniai bei procesai. Tardamas, kad fiziniai reiškiniai pastovūs, Russellas teigia, jog turi egzistuoti procesai, prasidedantys žvaigždėse ir pasibaigiantys nušvitinimo taškais fotografinėje plokštelėje. Bet kuriuo momentu ir bet kurioje vietoje, kurioje tokia plokštelė galėtų būti padėta, kiekvieno objekto, kuris iš tos vietos galėtų būti nufotografuotas, atžvilgiu turi egzistuoti toks procesas. Šie procesai gali būti konceptualizuojami pagal du principus. Galime susieti visas įvairių žvaigždžių apraiškas tam tikroje vienoje vietoje arba galime susieti visas tos pačios žvaigždės apraiškas skirtingose vietose. Pirmuoju atveju projektuojame tam tikrą „perspektyvą" ir šitaip konstruojame psichinį reiškinį; antruoju atveju susiejame tai, kas būtina konstruojant fizinį reiškinį, pavyzdžiui, daiktą įprastąja prasme. Taigi ir fiziniai, ir psichiniai reiškiniai yra išvestiniai dariniai neutralių pasaulio procesų atžvilgiu. Šioje vietoje galima priminti antrąjį Russello metodologijos principą: „Svarbiausia mokslinio filosofavimo maksima skamba taip: *visur, kur tai įmanoma, išvestiniai objektai turi būti keičiami loginiais konstruktais.*"[50]

[50] Russell, *Sinnesdaten und Physik*, in *Die Philosophie des logischen Atomismus*, parengė J. Sinnreich, p. 111.

Pagal šią maksimą tiek fiziniai objektai, tiek subjekto sąmonė tėra loginiai konstruktai, o ne pamatiniai pasaulio elementai. Psichologinė subjekto būsena, kai jis suvokia kėdę, laikytina kompleksiniu konstruktu: „Vaizdinys, kuriuo man dabar reiškiasi kėdė, yra ir mano paties, ir kėdės elementas, o Aš ir kėdė tėra loginės fikcijos."[51]

2.5 Russello įtaka

Russellas padėjo pagrindus specifinei metodologijos krypčiai analitinėje filosofijoje: „Mano supratimu, svarbiausia kritiškai pažvelgti į tas sąvokas, kurios dažnai laikomos pamatinėmis ir todėl vartojamos nekritiškai." Russello loginės analizės metodą bei loginio atomizmo filosofiją perėmė ir toliau plėtojo pirmiausia Carnapas. Jeigu paliktume nuošalėje Russello epistemologines tezes, tai šiedu dalykai galėtų būti laikomi analitinės ontologijos ir mokslo teorijos pagrindu. Ilgainiui didžiausią poveikį turėjo Russello deskripcijų teorija. Ji iki šiol laikoma deskripcijų analizės standartu ir yra produktyviai taikoma naujoje semantinėje literatūroje (pavyzdžiui, Steveno Neale'o *Descriptions*, 1991). Visą gyvenimą Russellas buvo politiškai aktyvus, ypač nuo penktojo dešimtmečio pradžios. Politikoje jis buvo kritiškai nusiteikęs intelektualas; jo balsą visuomenėje palaikant pasaulinę taiką sustiprino 1950 metais jam įteikta Nobelio premija. Kalbėdamas per radiją ir spaudoje jis aiškino atmosferinių branduolinių bandymų padarinius, agitavo didžiąsias valstybes nusiginkluoti; jis taip pat iškėlė į viešumą JAV karinių nusikaltimų Vietname faktus. Norėdamas praktiškai paremti taikos šalininkus, jis įsteigė Bertrand'o Russello taikos organizaciją. Ir nors jo politinės veiklos rezultatus sunku įvertinti, paskutiniaisiais gyvenimo dešimtmečiais jis neabejotinai garsėjo kaip įtakingas intelektualus kritikas.

[51] Russell, *Philosophie des logischen Atomismus*, in *Die Philosophie des logischen Atomismus*, parengė J. Sinnreich, p. 274.

3. Ludwigas Wittgensteinas

Ludwigas Wittgensteinas (1889–1951) baigė inžinerijos mokslus ir 1911 metais nuvyko į Kembridžą studijuoti matematikos pas Russellą. Russello loginiai matematikos pagrindų tyrinėjimai jį paskatino susidomėti logika bei filosofija. Pirmojo periodo filosofinių tyrinėjimų rezultatas buvo menkas, vėliau labai išgarsėjo *Logikos-filosofijos traktatas* (*Tractatus logico-philosophicus*, LFT). Atskiras šio veikalo dalis Wittgensteinas buvo parašęs per Pirmąjį pasaulinį karą dienoraščio pavidalu, po to 1918 metais jį perdirbo,o visas darbas buvo išleistas tik po trejų metų. 1918–1929 metais jis buvo metęs filosofiją, nes manė, kad *Traktate* iš esmės išnagrinėjo visas filosofijos problemas (žr. LFT įvadą). Dirbo kaimo mokytoju Žemutinėje Austrijoje, taip pat architektu Vienoje. Baigiantis šiam periodui pradėjo dėstyti Kembridžo universitete; dėstytojo darbą, kurį kelerius metus nutraukė Antrasis pasaulinis karas, tęsė iki 1947 metų. Antruoju filosofinės veiklos periodu, nuo 1928–1929 metų iki mirties, jis plėtojo filosofijos koncepciją, kuri ryškiai skiriasi nuo ankstesniojo veikalo nuostatos. Jo vėlyvąją filosofiją atspindi užbaigtas, tačiau tik po mirties išleistas veikalas *Filosofiniai tyrinėjimai*. Šis vėlyvasis darbas taip smarkiai skiriasi nuo ankstesniojo, kad jie laikytini paradigminiais dviejų skirtingų analitinės filosofijos metodologijų veikalais. *Traktatas*, kaip ir Frege's bei Russello kalbos filosofija, nagrinėja idealiąją kalbą, o *Filosofiniai tyrinėjimai* ženklina kasdienės kalbos filosofijos pradžią. Pirmoji srovė mėgina kasdienės kalbos loginės analizės priemonėmis kurti idealiąją kalbą, kuri leistų išreikšti visa, ką nurodome prasmingais kasdienės kalbos sakiniais, tik daug aiškiau ir loginiu požiūriu vienareikšmiškiau. Antroji srovė kasdienės kalbos vartojimą laiko kalbos filosofijos pradiniu tašku. Kasdienės kalbos nereikia koreguoti, modifikuoti ar papildyti pasitelkus idealiąją kalbą. Kuriant lingvistinių išraiškų reikšmės teoriją pirmoji srovė reikalauja konstruoti

idealiąją kalbą, antroji srovė siekdama šio tikslo tiria kasdienės kalbos išraiškų vartojimo būdus įvairiuose kontekstuose. Išsamiau abi sroves galima charakterizuoti gretinant ankstyvojo ir vėlyvojo Wittgensteino teorijas.

3.1 *Logikos-filosofijos traktatas*

Logikos įtaką *Traktate* liudija jau pati minčių dėstymo forma. Teksto teiginiai numeruojami, vienas numeris kartais žymi tik vieną teiginį arba tik keletą teiginių. *Traktatą* sudaro septyni sunumeruoti „pagrindiniai teiginiai", kuriuos lydi paaiškinimai. Paaiškinimų numeracija nusako jų santykinę svarbą ir aiškinamų bei aiškinančių teiginių tvarką. Pavyzdžiui, teiginys 4.211 yra vienas 4-ojo „pagrindinio teiginio" paaiškinimų, konkrečiau – teiginio 4.21 paaiškinimas. Nors išoriškai *Traktato* struktūra griežta, vis dėlto veikalas sunkiai suvokiamas. Mat daugelį teiginių Wittgensteinas kelia jų reikiamai neišaiškindamas ir nenurodydamas argumentų. Kadangi sunku pateikti nuoseklų ir vientisą *Traktato* vaizdą, jo interpretacijos iki šiol tebėra labai prieštaringos. Taigi ir ši glausta pagrindinių *Traktato* tezių apžvalga tėra viena galimų interpretacijų. Tiesa, kai kuriose svarbiose vietose nurodysime ir kitokias interpretavimo galimybes.

3.1.1 *Traktato* ontologija

Jau iš pirmųjų *Traktato* teiginių matyti, kad Wittgensteinas, kaip ir Russellas (plg. 2.3.3.3), atmeta daiktų-savybių ontologiją ir teigia faktų ontologiją.

> LFT 1. Pasaulis yra visa, kas egzistuoja (*was der Fall ist*).
> LFT 1.1 Pasaulis yra faktų, o ne daiktų visuma.

Pasaulis – tai faktų visuma, kurioje sudėtiniai faktai gali būti išskaidyti į paprastuosius. Paprastaisiais faktais Wittgensteinas vadina dalykų pādėtis (*Sachverhalte*) (LFT 2). Dalykų padėtis yra objektų sąryšis (LFT 2.01). Objektai yra paprasti (LFT 2.02) ir nekintantys (LFT 2.027); o tai reiškia, kad pasaulį visada sudaro tie patys objektai nepriklausomai nuo paties pasaulio kaitos. Pasaulis P1 ir pasaulis P2, kad ir

kaip smarkiai jie skirtųsi, visada bus sudaryti iš tų pačių objektų. Todėl objektus Wittgensteinas vadina pasaulio substancija (LFT 2.021), kuri nepriklauso nuo to, kas faktiškai yra (LFT 2.024). Šią objektų ypatybę galima nusakyti ir taip: objektų atžvilgiu neiškyla egzistavimo ar neegzistavimo klausimas. O objektų sąryšis, arba dalykų padėtis, gali priklausyti pasauliui P1, bet nepriklausyti pasauliui P2. Egzistuojanti dalykų padėtis vadinama paprastuoju faktu (*Tatsache*). Dalykų padėčių visuma sudaro situaciją (*Sachlage*). Situacijos atžvilgiu taip pat gali būti keliamas jos egzistavimo ar neegzistavimo klausimas. Egzistuojančią, arba realią, situaciją Wittgensteinas vadina sudėtiniu faktu, arba tiesiog faktu.

Realųjį pasaulį galima išskaidyti į sudėtinius faktus, o šiuos savo ruožtu – į paprastuosius, t.y. egzistuojančias dalykų pādėtis. *Traktato* ontologijoje realaus pasaulio „sąrangos plytos" yra tik egzistuojančios dalykų padėtys ir objektai – nekintami dalykų padėties elementai. Sudėtiniai faktai nėra šios „plytos", nes jie gali būti sukonstruoti iš paprastųjų, tad ontologinio taupumo sumetimais (žr. 2.3.3.1) turi būti išsiversta be jų. Neegzistuojančios dalykų padėtys bei situacijos taip pat nėra statybinė ontologijos medžiaga, nes ontologijai rūpi tik egzistuojantys dalykai, o visas realusis pasaulis gali būti sukonstruotas iš objektų ir egzistuojančių dalykų padėčių.

Galimus pasaulius įmanoma charakterizuoti nusakant situacijas ir galiausiai dalykų padėtis nepriklausomai nuo to, ar jos egzistuoja. Kadangi visi galimi pasauliai susideda iš tų pačių objektų, jie ribojami objektų sąryšio galimybių. Kadangi objektų sąryšis jau buvo pavadintas dalykų padėtimi, o dalykų padėtys negali viena nuo kitos priklausyti (LFT 2.061 ir toliau), tam tikras galimas pasaulis nusakytinas kiekvienos dalykų padėties atžvilgiu nurodant, ar ji egzistuoja, ar ne. Galimų dalykų padėčių aibė, kurią apibrėžia objektų sąryšio galimybės, taip pat sudaro pasaulių skirtingumo (tapatumo) pagrindą: du pasauliai P1 ir P2 yra skirtingi tada ir tik tada, kai bent viena dalykų padėtis, kuri egzistuoja pasaulyje P1, neegzistuoja pasaulyje P2, arba atvirkščiai.

3.1.2 Paralelinė kalbos ir pasaulio sąranga

Kalba traktuojama kaip sakinių visuma. Kasdienės kalbos sakiniai yra sudėtiniai. Juos loginė analizė gali išskaidyti į paprastuosius (elementarius). Savo ruožtu elementarius sakinius sudaro vardų sąsaja, arba konkatenacija (LFT 4.22); vardai yra paprasčiausi ženklai, kurių jau negalima apibrėžti kitais ženklais (LFT 3.26). Vartojant sudėtinį sakinį nusakoma tam tikra situacija ir teigiama, kad ji egzistuoja. Vardus su objektais sieja atstovavimo (reprezentacijos) santykis. Sąvokas „reikšmė" ir „prasmė" Wittgensteinas vartoja kitaip negu Frege. Jis kalba tik apie vardų „reikšmę" ir tik apie sakinių „prasmę". Vardo reikšmė – tai objektas, kuriam jis atstovauja (kurį žymi) (LFT 3.203). Sakinio prasmė – tai jo nusakoma situacija (dalykų padėtis) (LFT 4.031). Paralelinę kalbos ir pasaulio sąrangą galima apibūdinti taip:

Kalba	Tai, ką atspindi sakiniai	Tikrovė
sudėtiniai sakiniai	situacijos	sudėtiniai faktai
paprastieji sakiniai	dalykų padėtys	paprasti faktai
vardai		objektai

3.1.3 Atvaizdo teorija

Sakinio funkciją apibrėžia tai, kad juo galima kažką pasakyti apie tikrovę (LFT 4.027). Šią funkciją sakinys gali atlikti tik tuo atveju, jeigu jis yra loginis tikrovės atvaizdas (LFT 4.03). Tad ir situaciją arba dalykų padėtį sakinys gali atvaizduoti tik tuo atveju, jeigu jis teikia loginį tikrovės vaizdą. Panagrinėsime atvaizdo teoriją išsamiau, nes ji sudaro *Traktato* kalbos filosofijos branduolį.

Loginio atvaizdo (atspindžio) koncepcijos prielaidos

Pagrindinė *Traktato* tezė skelbia: sakinys yra loginis fakto atvaizdas. Ją formuluoja du pagrindiniai *Traktato* teiginiai:

LFT 3 Loginis faktų atvaizdas yra mintis.
LFT 4 Mintis yra prasmingas sakinys.

Traktatas teigia glaudų sakinio ir minties ryšį. Wittgensteinas perima Frege's idėją, kad sakiniu reiškiama mintis (LFT 3.1) ir sakinio turinys gali būti tapatinamas su minties turiniu. Nors tezėje LFT 3 kalbama tik apie mintį, kaip apie loginį faktų atvaizdą, dėl minėtojo sakinio ir minties glaudaus ryšio ji galioja ir sakinio atžvilgiu.

Loginio atvaizdo idėja remiasi tam tikromis prielaidomis:

(1) Jeigu atvaizdas atspindi tikrovę, tai jo vaizdavimo forma yra tikrovės forma. (LFT 2.17)
(2) Tikrovės forma yra loginė forma. (LFT 2.18)

Iš (1) ir (2) išplaukia:

(3) Jeigu atvaizdas atspindi tikrovę, tai jo vaizdavimo forma yra loginė.
(4) Jeigu vaizdavimo forma yra loginė, tai atvaizdas yra loginis. (LFT 2.181)

Iš (3) ir (4) išplaukia:

(5) Jeigu atvaizdas atspindi tikrovę, tai tas atvaizdas yra loginis.
(6) Sakinys yra atvaizdas, atspindintis tikrovę. (LFT 4.01)

Iš (5) ir (6) išplaukia:

(7) Sakinys yra loginis tikrovės atvaizdas. (LFT 4.03)

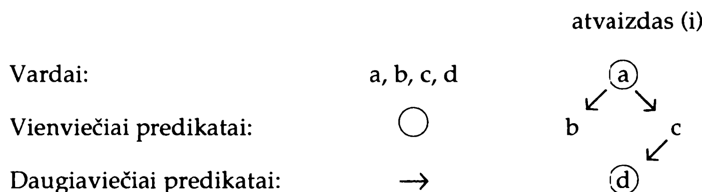
Kadangi teiginys (4) išreiškia tik lingvistinę konvenciją, išvada (7) iš esmės remiasi kitomis trimis prielaidomis. Panagrinėkime pirmąją – bendrosios atvaizdo koncepcijos – tezę. Ji nusako tas sąlygas, kurios turi būti patenkintos, kad būtų galima pavaizduoti tikrovę. *Traktatas* postuluoja ne tik prielaida (1) nusakytą ryšį, bet ir atvirkštinę implikaciją (LFT 2.171). Tad galioja ekvivalencija: X yra tikrovės atvaizdas, jeigu ir tik jeigu X vaizdavimo forma yra tikrovės forma. Antra, koncepcija remiasi įsitikinimu, kad loginė forma yra tikrovės forma (2-a prielaida). Trečia, postuluojama, kad sakiniai gali vaizduoti tikrovę (6-a prielaida). Jų forma turi atitikti tikrovės formą, t.y. loginę formą. Loginė forma yra bendra sakiniams ir faktams. Tad logika yra jungiamoji kalbos ir pasaulio grandis. Šios trys prielaidos yra atvaizdo teorijos postulatai, kurie patys nėra įrodomi.

„Loginis vaizdavimas": sąvokos eksplikacija

Atvaizdo teorija *Traktate* taikoma ne tik nušviečiant kalbos ir tikrovės santykį, bet ir aiškinant visų vaizdavimo priemonių bei tikrovės santykį. Erdviniai modeliai, spalvoti piešiniai ir t.t. yra taip pat tikrovės atvaizdai; kitaip sakant, jų vaizdavimo forma yra loginė. Tikrovės objektams atstovauja atvaizdo elementai (LFT 2.15). Tikrovės objektų santykiams atstovauja atvaizdo elementų santykiai (LFT 2.15). Kad atvaizdo struktūra galėtų atspindėti tikrovės struktūrą, atvaizdas ir tikrovė turi būti tos pačios loginės formos (LFT 2.17). Toliau eksplikuodami šią sąvoką remiamės Eriko Steniuso interpretacija. Tarkim, kad tam tikrą tikrovės fragmentą apibūdina tokie kasdienės kalbos sakiniai:

> „Feliksas yra Ernos ir Johano tėvas." „Johanas yra Ingridos tėvas."
> „Feliksas ir Ingrida yra garsūs žmonės."

Čia aprašytas sudėtinis faktas gali būti pavaizduotas tik tuo atveju, jeigu kiekvieną tikrovės elementą atitinka tam tikras atvaizdo elementas. Kadangi aprašomoji tikrovė susideda iš keturių asmenų (objektų), vienos savybės (x yra garsus žmogus) ir vieno santykio (x yra y tėvas), bet kuris šio fakto atvaizdas turi būti sudarytas iš keturių tikrinių vardų, vienos vienvietės ir vienos dvivietės predikatinės išraiškos. Tad šio fakto atvaizdas galėtų atrodyti taip:

Aiškinant atvaizde vartojamus ženklus kartu yra nusakomi visi atvaizdo elementai. Taip pat nusakoma loginė atvaizdo forma. Taigi nurodant tikrovės elementus kartu nusakoma ir loginė tikrovės forma:

Asmenys:	Feliksas, Erna, Johanas, Ingrida
Savybė:	būti garsiam
Santykis:	būti tėvu

Reikalavimas, kad atvaizdas ir tikrovė būtų tos pačios loginės formos (LFT 2.2), reiškia, kad atvaizdo ir tikrovės elementų skaičius bei jų pobūdis turi vienareikšmiškai atitikti vienas kitą. Atvaizdas ir tikrovė privalo turėti tą pačią loginę struktūrą (LFT 4.04). Ši sąlyga turi būti patenkinta, kad tam tikra atvaizdo elementų konfigūracija galėtų atspindėti faktą. Tačiau tai dar negarantuoja, kad tas atvaizdas bus teisingas. Žemiau pateikiamas atvaizdas (ii) turi tą pačią loginę formą kaip ir atvaizdas (i), tačiau, priešingai nei atvaizdas (i), jis nėra teisingas, nes faktai nėra tokie, kokius atspindi šis atvaizdas.

		atvaizdas (ii)
Vardai:	a, b, c, d	
Vienviečiai predikatai:	○	
Daugiaviečiai predikatai:	→	

a b c d

Atvaizdas teisingas tada, kai dalykų padėtis yra tokia, kokią ją atspindi atvaizdas, priešingu atveju jis yra klaidingas (LFT 2.222). Baigdami panagrinėkime atvejį, kai atvaizdas išvis neatitinka minėtojo fakto, nes yra kitokios loginės formos.

		atvaizdas (iii)
Vardai:	a, b, c	
Daugiaviečiai predikatai:	→	

a b c

Loginė šio atvaizdo forma skiriasi nuo minėtojo fakto formos, nes joje figūruoja tik trys vardai ir nėra vienviečių predikatų. Tad ši ženklų konfigūracija nėra klaidingas mūsų nagrinėjamo fakto atvaizdas – ji apskritai nėra to fakto atvaizdas.

3.1.4 Sakinio ir tikrovės ryšys

Kad kasdienės kalbos sakinys galėtų vaizduoti tikrovę, jis privalo turėti jos loginę formą, t.y. kiekvienas tokio sakinio elementas turi atstovauti tik vienam apibrėžtam tikrovės elementui. Tačiau nors kasdienės kalbos sakinys išreiškia mintį, loginė jo forma nėra akivaizdi. Ją turi atskleisti loginė analizė.

Loginė analizė

Loginė analizė yra procedūra, kurios metu tam tikras sakinys išskaidomas į paprastesnius sakinius taip, kad analizuojamasis sakinys ir skaidant gauti sakiniai išreiškia tą pačią mintį. Jų skirtumą lemia tai, kad išanalizuotieji sakiniai aiškiai atskleidžia reiškiamos minties loginę formą. Wittgensteinas taip apibūdina loginę analizę:

> TLP 2.0201 Kiekvienas sakinys apie kompleksus gali būti išskaidytas į sakinį apie jų sudedamąsias dalis ir į sakinius, kurie išsamiai aprašo tuos kompleksus.

Deja, konkretų loginės analizės pavyzdį, pateikiamą turint kritinę nuostatą, randame tik jo *Filosofiniuose tyrinėjimuose* (žr. FT 60). Ten pradinis sakinys S1 „Šluota stovi kampe" skaidomas į sakinį S2: „(S3) Šluotkotis stovi kampe ir (S4) Šluota stovi kampe, ir (S5) Šluota pritvirtinta prie šluotkočio." Sakinys S2 susideda iš trijų savarankiškų sakinių, siejamų loginės jungties „ir". Panašiai turėtų būti atliekama tolesnė trijų sudedamųjų sakinių (S3, S4 ir S5) analizė. Pradinį kasdienės kalbos sakinį loginė analizė išskaido į elementarius sakinius, kuriuos sintaksiškai sieja loginiai ženklai („ir", arba", ne" ir t.t.). Kada loginė analizė laikytina baigta, priklauso nuo elementarių sakinių apibrėžimo.

Elementarūs sakiniai ir vardai

Elementarūs sakiniai – tai paprasčiausi sakiniai. Jie paprasti sintaksiniu požiūriu, nes juose nėra loginių jungčių, ir jie vienas nuo kito nepriklauso. Sudedamąsias elementaraus sakinio išraiškas Wittgensteinas vadina „vardais" (LFT 4.22). Šie vardai – tai ne tik tikriniai vardai, bet ir savybių bei n-viečių santykių vardai. Kadangi šiuose sakiniuose negali būti loginių jungčių, sintaksiškai paprastos elementarių sakinių formos atrodytų taip (LFT 4.24): f(a), g(a,b), ... z (a_1, a_2,...a_n), kur f yra vienvietė, g dvivietė ir z n-vietė predikatinė išraiška, o a, b, taip pat ir a_1, a_2, ...a_n yra vardai.[52] Kitas elementarių sakinių požymis – jų tarpusavio nepriklausomybė:

[52] Interpretacija, pagal kurią elementariuose sakiniuose gali figūruoti santykių vardai, ginčytina. *Traktato* sakinys 3.1432 gali būti suprastas kaip tezė, kad elemen-

LFT 4.211 Elementaraus sakinio požymis yra tai, kad joks kitas elementarus sakinys negali jam prieštarauti.

Kadangi elementarus sakinys teigia, kad tam tikra dalykų padėtis egzistuoja (yra faktas), elementarių sakinių tarpusavio nepriklausomybės postulatas galioja ir paprastųjų faktų atžvilgiu (LFT 2.061 ir toliau).

Pažvelgus į mūsų pavyzdį matyti, kad nors sudedamųjų sakinių S3, S4 ir S5 forma elementari, jie netenkina tarpusavio nepriklausomybės reikalavimo. Iš sakinio S3 „Šluotkotis stovi (kambario) kampe", pakeitus vieną jo išraišką kita tokio pat loginio tipo išraiška, galime suformuluoti sakinį S6 „Šluotkotis stovi (kambario) viduryje", kuris, kaip ir sakinys S3, yra elementarus. Tačiau sakiniai S3 ir S6 nesuderinami: jeigu S3 teisingas, tai S6 turi būti klaidingas, ir atvirkščiai. O tai reiškia, kad šiedu sakiniai nėra elementarūs ir jų analizė turi būti tęsiama tol, kol visi sudedamieji jų sakiniai tenkins tarpusavio nepriklausomybės postulatą.

Traktate vardai yra iki galo išanalizuotų sakinių, t.y. elementarių sakinių, paprastieji ženklai (LFT 3.2 – 3.202). Jie yra neapibrėžiamieji pirminiai ženklai, t.y. jie negali būti paaiškinti vartojant kitus ženklus. Vardai turi reikšmę ne todėl, kad gali būti susieti su kitais ženklais, o todėl, kad žymi objektus. Vardo reikšmė yra objektas, kurį jis žymi. Objektai yra paprastieji tikrovės elementai. Kadangi vardai yra paprastieji kalbos ženklai, sakinys gali atspindėti tikrovės fragmentą tik tuomet, jeigu vardai, figūruojantys išanalizuotame sakinyje, vienareikšmiškai atitinka objektus, sudarančius nusakomos tikrovės fragmentą.

Vardų ir objektų reprezentavimo (žymėjimo) santykis yra vienintelė tiesioginė kalbos ir tikrovės sąsaja. Tik šiai sąsajai esant sakinys gali atspindėti tikrovę.

LFT 4.0312 Sakinio galimybė pagrįsta objektų žymėjimo ženklais principu.

Vardų ir objektų sąsaja yra loginio tikrovės vaizdavimo kalbos priemonėmis pagrindas. Tačiau ji priklauso nuo elementarių sakinių ir

tarūs sakiniai susideda tik iš daiktus žyminčių vardų. Plg. W. Sellars, *Naming and Saying*, in *Science, Perception and Reality*, London, 1963, p. 235.

faktų sąsajos. Tokią priklausomybę apibrėžia Wittgensteino kontekstinės priklausomybės principas:

> LFT 3.3 Tik sakinys turi prasmę; tik sakinio kontekste vardas turi reikšmę.

Taigi čia yra abipusė priklausomybė: sakinys turi prasmę tik tada, kai vardai, iš kurių jis sudarytas, turi reikšmę.

Vardų sąsaja su objektais ir elementarių sakinių sąsaja su faktais kitaip dar vadinama *projekcija*. Sakinio ženklas tampa prasmingu sakiniu, jeigu jis teikia tam tikrą tikrovės projekciją. Projekcija atsiranda interpretuojant sakinio mintį (LFT 3.11). Todėl būtent minties pagava leidžia vaizduojant tikrovę vartoti sakinio ženklą. Deja, kaip ir Frege, Wittgensteinas minties pagavos, arba sakinio prasmės, sąvokos *Traktate* iki galo neaiškina.

Loginių ženklų vaidmuo

Logiškai išanalizuotas sakinys susideda iš elementarių sakinių, kuriuos jungia loginiai ženklai. Elementarių sakinių prasmė buvo aiškinama kaip vardo ir objekto reprezentavimo santykis. Dabar reikia išsiaiškinti, koks loginių ženklų vaidmuo sakinyje. Wittgensteinas laikosi esminės nuostatos, kad loginiai ženklai, arba loginės konstantos, objektų nežymi:

> LFT 4.0312 [...] Mano pagrindinė mintis yra ta, kad „loginės konstantos" nieko nereprezentuoja; faktų *logika* negali būti reprezentuojama.

Traktate loginių ženklų „ir", „arba", „ne" ir t.t. vaidmuo nusakomas pasitelkiant teisingumo lenteles. Šie ženklai – sakinių operatoriai – iš vieno ar kelių sakinių sudaro naują sakinį, kurio teisingumo vertė priklauso nuo pradinių sakinių teisingumo vertės.

p	¬p
T	K
K	T

p	q	p į q
T	T	T
T	K	K
K	T	K
K	K	K

p	q	p arba q
T	T	T
T	K	T
K	T	T
K	K	K

Sakinio operatoriaus „ne" (¬p) atžvilgiu galioja ši taisyklė: jeigu sakinys p teisingas, tai sakinys ¬p klaidingas, ir atvirkščiai. Sakinys, sudarytas iš dviejų sakinių, jungiamų operatoriaus „ir" (į), yra teisingas tada ir tik tada, kai abu sudedamieji jo sakiniai teisingi, visais kitais atvejais jis klaidingas. Sakinys, sudarytas iš dviejų sakinių, jungiamų operatoriaus „arba", yra klaidingas tada ir tik tada, kai abu sudedamieji sakiniai klaidingi, kitu atveju jis teisingas.

Šie sakinių operatoriai taip pat vadinami teisingumo funkcijomis, kurių argumentai yra sudedamųjų sakinių teisingumo vertės, o rezultatas – sudėtinio sakinio teisingumo vertė. Kadangi kasdienės kalbos sakinys loginės analizės gali būti išskaidytas į elementarius sakinius, kuriuos jungia sakinio operatoriai, atsiranda glaudus kasdienės kalbos sakinių ir elementarių sakinių ryšys:

LFT 5 Sakinys yra elementarių sakinių teisingumo funkcija.

Sudėtinio sakinio teisingumo vertę lemia sudedamųjų sakinių teisingumo vertė pagal tai, koks loginis operatorius tuos sudedamuosius sakinius jungia. Nustatęs, kad skirtingi operatoriai gali būti išreikšti vienu kartotinai taikomu operatoriumi, Wittgensteinas pateikia elegantišką kasdienės kalbos sakinių ir elementarių sakinių sąsajos principą. Vieningą operatorių jis vadina N-operatoriumi. Šis operatorius gali būti taikomas bet kuriai baigtinei elementarių sakinių aibei. Sakinys, kuris gaunamas taikant N-operatorių baigtinei elementarių sakinių aibei, teisingas tada ir tik tada, kai nė vienas sudedamųjų sakinių nėra teisingas: sakinys „N (p, q, r)" reiškia tą patį, ką ir sakinys „¬pį ¬qį ¬r". Dėl N-operatoriaus universalumo kiekvieną sakinį galima rekonstruoti kaip (paprastą arba kartotinį) N-operatoriaus taikymo elementariems sakiniams rezultatą. Šią konstrukcinę sakinių savybę Wittgensteinas vadina bendrąja sakinio forma (LFT 6 ir toliau).[53]

3.1.5 Paprasti objektai ir sakinio prasmės apibrėžtumas

Kasdienės kalbos sakinio prasmė *Traktate* apibrėžiama dviem aspektais: pirma, ją nurodo elementarių sakinių, gautų loginės analizės

[53] Varga von Kibéd, *Variablen im Tractatus*, in *Erkenntnis*, 39, 1993, p. 79–100.

būdu, teisingumo funkcijos ir, antra, reprezentavimo (žymėjimo) santykis, siejantis elementarių sakinių vardus su objektais. Vardais žymimi objektai turi būti paprasti ir nekintami, kitaip sakant, jie yra tie patys objektai visuose galimuose pasauliuose. Objektų egzistavimas įrodomas remiantis modaliniu argumentu, kuris postuluoja atvaizdo teorijos teisingumą:

(1) Jeigu pasaulis nebūtų sudarytas iš objektų, tai sakinio prasmė priklausytų nuo to, ar kitas sakinys teisingas. (LFT 2.0211)
(2) Jeigu sakinio prasmė priklausytų nuo to, ar kitas sakinys teisingas, negalėtume turėti pasaulio vaizdo. (LFT 2.0212)
(3) Pasaulio vaizdą turime.

---

(4) Pasaulis yra sudarytas iš objektų.

Prielaida (1) rodo, jog *Traktate* Wittgensteinas pripažįsta tik dvi sakinio prasmės aiškinimo galimybes: arba apeliuodamas į vardo ir objekto žymėjimo santykį, arba į kitų sakinių teisingumą. Pastarąją alternatyvą jis atmeta remdamasis šiuo netiesioginiu argumentu. Prielaidoje (2) iškeliama hipotetinė idėja, kad sakinio prasmė priklauso nuo kitų sakinių teisingumo. Jeigu ši hipotezė būtų teisinga, tai sakinio prasmės supratimas implikuotų žinojimą, kad tam tikras kitas sakinys teisingas. Sakinys ką nors sako apie tikrovę tik tuomet, jeigu jis mums teikia tam tikrą tikrovės vaizdą (LFT 4.03). Tačiau vaizdą suprantame, jo prasmę suvokiame nežinodami, ar kiti vaizdai mums teikia teisingą tikrovės atspindį. Taigi iš prielaidos, kad sakinio prasmė priklauso nuo to, ar kitas sakinys teisingas, išplaukia, jog sakiniai negali sukurti jokio tikrovės vaizdo. Tačiau, pagal prielaidą (3), neabejotina, kad tokius vaizdus sakiniais kuriame. Vadinasi, turi egzistuoti paprasti tikrovės elementai, t.y. objektai, taigi ir sakinio prasmė iš esmės priklauso nuo vardo ir objekto žymėjimo santykio.

Objektų egzistavimas yra ne tik sakinio prasmingumo būtinoji sąlyga, bet ir tos prasmės apibrėžtumo garantija. Šią priklausomybę reikia paaiškinti plačiau. Pirmiausia pateikime naują sakinio prasmės charakteristiką. *Traktate* sakinys įvardijamas kaip savo paties teisingumo sąlygų išraiška (LFT 4.431). Sakinio prasmė, t.y. jo vaizduojama dalykų padėtis, gali būti charakterizuojama kaip aibė visų galimų

pasaulių, kuriuose tas sakinys teisingas (LFT 4.2 ir toliau). Galimas pasaulis apibrėžtas tik tada, kai kiekvieno elementaraus sakinio atžvilgiu nurodoma, teisingas jis ar klaidingas (LFT4.26). Jeigu išanalizuoto sakinio forma yra „pįq", tai jis teisingas tada ir tik tada, kai egzistuoja dalykų padėtis p ir dalykų padėtis q, t.y. šis sakinys teisingas visuose tuose galimuose pasauliuose, kurie turi vieną bendrą bruožą – juose elementariems sakiniams p ir q galima priskirti teisingumo vertę „tiesa". Kokią teisingumo vertę juose galima priskirti kitiems elementariems sakiniams, šiuo atveju neturi reikšmės.

Taip interpretuodami sakinio prasmę galime paaiškinti, kodėl paprastų objektų egzistavimas garantuoja prasmės apibrėžtumą. Logiškai išanalizuoto sakinio požymis toks: jame nėra išraiškų, žyminčių kompleksus, t.y. objektų konfigūracijas. Priešingu atveju tokios išraiškos būtų ne vardai, bet užslėptos deskripcijos (plg. p. 59), o tai reikštų, kad sakinys nėra galutinai išanalizuotas. Sakinio analizė, galiausiai pasibaigianti vardo ir objekto santykiu, garantuoja, kad sakinyje nelieka išraiškų, žyminčių kompleksus. Negali būti taip, kad paprastoji išraiška žymi objektų konfigūraciją, egzistuojančią realiame pasaulyje, tačiau nebūtinai egzistuojančią visuose galimuose pasauliuose. Tokiu atveju ji kažką žymėtų tik realiame pasaulyje, viename galimų, o ne visuose. Paprastoji išraiška turėtų reikšmę, o elementarus sakinys, kuriame ji figūruoja, turėtų prasmę tik viename galimų pasaulių. Tuose galimuose pasauliuose, kuriuose ji neturėtų reikšmės, sakinio teisingumas ar klaidingumas negalėtų būti apibrėžtas. Sakinio teisingumo sąlygų neapibrėžtumas *Traktate* reiškia to sakinio prasmės neapibrėžtumą. Vienareikšmiška ir galutinė sakinio analizė, kuri baigiasi paprastaisiais ženklais elementariuose sakiniuose ir kuri dėl to galiausiai remiasi objektų egzistavimu, yra sakinio teisingumo sąlygų, vadinasi, ir jo prasmės apibrėžtumo pagrindas.

> LFT 3.23 Paprastųjų ženklų galimybės reikalavimas yra prasmės apibrėžtumo reikalavimas.

Paprastų objektų prigimties klausimas *Traktate* nesprendžiamas ir iki šiol ginčijamas. Galime paminėti keletą labai skirtingų interpretacijų: realistinė – objektai yra elementarios fizikinės dalelytės (B.J. Griffinas), fenomenalistinė – jie yra taškai regėjimo lauke (J. ir M. Hintikka),

lingvistinio pragmatizmo – jie yra neredukuojamų savybių egzemplifikacijos (H. Ishiguro) arba net įprasti kasdienės kalbos objektai (B.P. Carruthersas). Nors interpretacijos skirtingos, visi vieningai laikosi įsitikinimo: *Traktatas* pateikia neprieštaringus principus tolesnei objektų specifikacijai. Tačiau iš tikrųjų taip nėra. *Traktate* pateikiami prieštaringi principai, iš kurių bent vieną privalu atmesti, kad būtų galimas objektų lygmens apibrėžtumas. Omenyje turime šiuos tris principus:

(i) Elementarių sakinių forma yra „f(a)", „g(ab)", ... (žr. p. 76). Elementariame sakinyje objektams priskiriamos *išorinės* savybės, pavyzdžiui, elementariame sakinyje „f(a)" objektui a priskiriama išorinė savybė f.
(ii) Išorinės ir vidinės savybės santykiauja kaip tam tikros dimensijos vertės su pačia dimensija. Pavyzdžiui, kaip ilgio padala santykiauja su ilgio matmeniu arba kaip spalviniai tonai – su spalvos dimensija.
(iii) Elementarūs sakiniai yra logiškai vienas nuo kito nepriklausomi, t.y. jų teisingumo vertės nepriklauso viena nuo kitos.

Jeigu elementariame sakinyje „f(a)" objektui a priskiriama išorinė savybė f (pagal i), o ši savybė yra tam tikros dimensijos vertė (pagal ii), tai egzistuoja elementarus sakinys „g(a)", kurio teisingumo vertė priklauso nuo sakinio f(a) teisingumo vertės. Čia „g" žymi tos pačios dimensijos, kuriai priklauso „f", kitą vertę taip, kad dvi skirtingos vertės negali vienu metu charakterizuoti to paties objekto. Pavyzdžiui, jeigu sakinys „Taškas a yra raudonas" teisingas, tai sakinys „Taškas a yra mėlynas" negali būti teisingas. Iš principų (i) ir (ii) išplaukia, kad šie elementarūs sakiniai logiškai vienas nuo kito priklauso. Wittgensteinas pats atkreipė dėmesį į šią problemą 1929 metais, kai grįžo prie filosofijos, ir rašinyje „Pastabos apie loginę formą" („*Some Remarks on Logical Form*") atmetė elementarių sakinių tarpusavio nepriklausomybės postulatą.

3.1.6 „Pasakymo" ir „parodymo" skirtumas

Kalbą *Traktatas* apriboja faktų aprašymo funkcija. Todėl visi tie kasdienės kalbos sakiniai, kurie šios funkcijos neatlieka, laikomi nepras-

mingais arba beprasmiais. Kasdienės kalbos sakinys, aprašantis faktinę dalykų padėtį, prasmingas tada ir tik tada, kai visi vardai, kurie lieka jį išanalizavus, žymi objektus. Wittgensteinas išskiria dvi prasmės neturinčių sakinių klases. Pirmąją sudaro logikos sakiniai, pavyzdžiui, p arba ¬p. Logikos sakiniai yra tautologijos, t.y. jie yra teisingi visuose galimuose pasauliuose. Todėl jie nieko nesako ir nieko neaprašo. Tą patį statusą turi jų neiginiai, loginiai prieštaravimai, pavyzdžiui, ¬(p arba ¬p), nes jie yra klaidingi visuose galimuose pasauliuose. Vis dėlto tokie sakiniai nėra beverčiai, nes jie aiškiai atskleidžia savo loginę struktūrą. Kad sakinys „p arba ¬p" yra tautologija, nėra pasakoma, o veikiau *parodoma*. Panašiai bet kurio logiškai išanalizuoto sakinio forma *parodo*, ar tas sakinys yra tautologiškas, prieštaringas ar prasmingas. Sakinys *parodo* savo loginę formą (LFT 4.121). Tautologijas ir prieštaravimus Wittgensteinas vadina *neprasmingais* (*sinnlose*) sakiniais. Sakinius, priklausančius antrajai prasmės neturinčių sakinių klasei, jis vadina *beprasmiais* (*unsinnige*). Skiriamasis šių sakinių bruožas yra tas, kad, viena vertus, dėl jų loginės formos jie nėra nei tautologijos, nei prieštaravimai, tačiau, kita vertus, išanalizavus jų formą lieka bent viena išraiška, kuri nieko nežymi. Wittgensteinas skiria dvi nežyminčiųjų išraiškų klases, būtent formaliąsias ir vertybines sąvokas. Jeigu sakinyje figūruoja formalioji sąvoka, tokia kaip „objektas", „funkcija", „skaičius" ir t.t., tai taisyklingai vartojant ženklus visa, ką tokiu sakiniu mėginama pasakyti, gali būti tik *parodyta*. Jeigu mėginama pasakyti, kad du elementarūs sakiniai tam pačiam objektui priskiria skirtingas savybes, gaunami beprasmiai pseudosakiniai, nes juose turi figūruoti formaliosios sąvokos „objektas" ir „savybė". Idealiojoje kalboje tas sąvokas *parodo* taisyklingas paprastųjų ženklų vartojimas propozicinėse formulėse „f(a)" ir „g(a)". Kad kalbama apie tą patį objektą, *parodo* tai, jog vartojamas tas pats objekto vardas, o kad kalbama apie skirtingas savybes, *parodo* tai, jog vartojami skirtingi predikatai.

Ne tik formaliųjų, bet ir vertybinių sąvokų vartojimas paverčia sakinius beprasmiais. Etikos, estetikos bei religijos sakiniai, kuriuose yra vertybinių sąvokų, nieko neaprašo, o tik išreiškia vertinimą. Kadangi vertybės, Wittgensteino supratimu, nėra faktai, o prasmingi sakiniai gali išreikšti tik faktus, vertinimų negalima išreikšti prasmingais sakiniais (LFT 6.41). Vartodami beprasmius sakinius prieiname

kalbos ribą. Jie *parodo* kalbos ribas; bet koks mėginimas išreikšti etines, estetines ar religines tiesas pasmerktas nesėkmei. Kadangi tai, ką *parodo* neprasmingi sakiniai (tautologijos, prieštaravimai, sakiniai su formaliosiomis bei vertybinėmis sąvokomis), negali būti pasakyta (LFT 4.1212) ir kadangi mokslas nagrinėja tik prasmingus sakinius, jis iš principo niekuo negali padėti, kai kasdiene kalba mėginama reikšti nenusakomus dalykus. Tokia yra paskutinė *Traktato* tezė:

LFT 7 Apie ką negalima kalbėti, apie tai reikia tylėti.

Wittgensteino įsitikinimu, visa, ką filosofija, suvokianti ir pripažįstanti savo ribas, iš principo gali pasakyti, jis pasakė *Traktate*. Todėl šį veikalą užbaigęs jis metė filosofiją ir išvyko mokytojauti į kaimo mokyklą Žemutinėje Austrijoje.

3.1.7 *Traktato* įtaka

Traktatas padarė didžiulę įtaką Vienos rateliui, kuriam, be kitų, priklausė Moritzas Schlickas, Friedrichas Waismannas, Rudolfas Carnapas, Ottas Neurathas ir Hansas Reichenbachas. Ši mokslininkų grupė iškilo į viešumą 1929 metais, kai paskelbė programinį rašinį „Mokslinė pasaulėžiūra" („*Wissenchaftliche Weltanschauung*"). Tas rašinys buvo loginio empirizmo filosofijos pradžia. Iš Wittgensteino *Traktato* jie perėmė įsitikinimą, kad visi prasmingi sakiniai yra gamtos mokslų sakiniai. Atmetę „metafiziką" (kurią Aristotelis laikė svarbiausia filosofijos atšaka) ir laikydami ją netikusios filosofijos sinonimu, loginiai empirikai ėmėsi pastangų kurti ekonomišką gamtos mokslų teorijų aiškinimą, nes būtent čia funkcionuoja gamtos mokslų sakiniai. Iš šių pastangų kilo mokslo teorija.

Traktato kalbos filosofija taip pat paskatino semantikos, grindžiamos teisingumo sąlygų idėja, bei galimų pasaulių teorijos plėtotę. *Traktate* sakinys apibrėžiamas kaip savo paties teisingumo sąlygų išraiška (LFT 4.431). Vadinasi, sakinio prasmė gali būti visiškai paaiškinta nurodant jo teisingumo sąlygas. Kita vertus, sakinio prasmę galima apibrėžti nurodant galimų pasaulių aibę, kurioje jis bus teisingas. Galimas pasaulis čia suvokiamas kaip visų tam tikrame pasaulyje egzistuojančių dalykų padėčių aibė. Šiuo požiūriu *Traktatas* yra

pirmtakas galimų pasaulių semantikos, kuri buvo išplėtota septintajame dešimtmetyje siekiant paaiškinti modalinių teiginių, tokių kaip „Galima, kad p", „Būtina, kad p", prasmę.

3.2 *Filosofiniai tyrinėjimai*

3.2.1 Paskatos

1929 metais grįžęs į Kembridžą ir pirmąkart profesionaliai nagrinėdamas filosofijos problemas, rašinyje „Pastabos apie loginę formą" Wittgensteinas atmetė savo ankstesnį postulatą apie elementarių sakinių tarpusavio nepriklausomybę, nes tas postulatas pasirodė nesuderinamas su išorinių ir vidinių savybių vaidmeniu elementariuose sakiniuose (plg. 3.1.5). Tam tikros elementarių sakinių (priklausančių tai pačiai „dimensijai") teisingumo sąlygų kombinacijos nėra galimos. Pavyzdžiui, jeigu objektas A yra raudonas, jis negali būti žalias; net jeigu „A raudonas" nėra elementarus sakinys, reikia pripažinti, kad elementarius sakinius gali sieti nesuderinamumo santykiai. Tokios priklausomybės, kaip „kas yra raudona, negali būti žalia" (jas Carnapas pavadino „prasmės postulatais", žr. p. 115), siaurina elementarių sakinių sudarymo galimybes ir šitaip veikia jų prasmę nepriklausomai nuo atvaizdo teorijos postuluojamo reprezentacijos santykio. Reprezentacijos santykį papildo kitas prasmės šaltinis – kalbinės išraiškos vieta kalbos sistemoje.

Tai buvo pirmoji paskata tolesniems tyrimams; juos užbaigus Wittgensteino atsakymas į klausimą „Kodėl sakinys turi prasmę?" jau buvo ne „Todėl, kad jo sudedamieji žymi objektus", o „Todėl, kad jis atlieka tam tikrą vaidmenį kalbiniame žaidime". Klausimas, kaip konkrečiai įvyko ši Wittgensteino minties transformacija, vis dar yra jo rašytinio palikimo, užpildančio trejų metų spragą tarp *Filosofinių pastabų* (*Philosophische Bemerkungen*) ir *Filosofinės gramatikos* (*Philosophische Grammatik*), tyrimų objektas.

Antroji paskata galėjo būti Wittgensteino pasigauta žodžių ir šachmatų figūrų analogija. Tam tikra figūra yra „žirgas" todėl, kad ji gali judėti tik tam tikru būdu. Jos reikšmę apibrėžia ši judėjimo taisyklė, o ne reprezentacijos santykis; panašiai ir vartojimo taisyklės gali

apibrėžti (ir iš dalies neišvengiamai apibrėžia, kaip rodo prasmės postulatų būtinybė) žodžių reikšmę. Koks „žirgo" „ėjimo" „užvaldant" aštuonetą naujų langelių vaidmuo, savo ruožtu priklauso nuo kitų žaidimo taisyklių. Taigi šachmatų figūros vaidmuo priklauso nuo šachmatų taisyklių visumos; vadovaudamasis šia analogija, Wittgensteinas daro išvadą, kad kiekvieno žodžio prasmė priklauso nuo kalbos sistemos.

Kalbant konkrečiau, jis atmeta vardo ir objekto pirmykštės sąsajos idėją, nes prisipažįsta, kad „parodomajam apibrėžimui" – pavyzdžiui, „raudona yra visa tai, kas turi šio daikto spalvą" – daro įtaką kalbos sistema, kuriai tas apibrėžimas priklauso: juk tai, kad šiuo atveju kalbama apie spalvą, turi būti artikuliuota. Net elementariausias parodomasis apibrėžimas – pasakymas „raudonas", lydimas parodomojo gesto, – priklauso nuo kalbos sistemos; pati gesto nuoroda (net jeigu ji nesunkiai išmokstama) vis dėlto nėra objektyvus ar prigimtinis dalykas. Parodomojo gesto prasmės priklausomybė nuo kalbos sistemos liudija, kad ženklas ir veiksmas negali iš esmės skirtis. Užrašas ar garsas tampa ženklu tik dėl jo vartojimo taisyklės.

Taigi kalba įgyja prasmę ne dėl reprezentacinio santykio su tikrove, ji yra veikiau autonominė sistema; o tai reiškia, kad jos neriboja kokia nors pirminė ar vienintelė funkcija – pavyzdžiui, tikrovės aprašymo – ir kad ji aprėpia daugybę skirtingų ir vienodai teisėtų ženklų vartojimo taisyklių. Tačiau Wittgensteinas labai anksti suprato, kad parodomojo gesto problema iškyla ir taisyklių sistemos atžvilgiu: kaip taisyklės įgyja prasmę? Jeigu taisyklė sako, kad tam tikras būdvardis gali būti vartojamas tam tikram objektui apibūdinti, tai pačios taisyklės santykis su konkrečiu jos taikymo atveju yra panašus į įsako santykį su jo vykdymu. Tačiau įsakas, kad jis galėtų būti vykdomas, turi būti suprantamas. Jeigu visas kalbos supratimas remiasi kalbos taisyklių taikymu, tai tam, kad būtų galima kalbos taisykles taikyti, reikėtų papildomų taisyklių, nurodančių, kaip tos taisyklės taikomos. Jeigu kalbos supratimas yra kalbos taisyklių taikymas, tai reikalingos taisyklės, paaiškinančios, kaip turi būti taikomos pirmosios. Tačiau ir šių papildomų taisyklių atžvilgiu iškyla ta pati problema – atsiranda nuolatinės regresijos pavojus.

Dar vieną problemą kalbos taisyklių sistemos atžvilgiu kelia autoriteto regresija. Taisyklės gali būti nustatytos arba sutartinės. Jeigu kaž-

kas nustato taisykles, kuriomis kiti turi vadovautis, jos privalo būti autoritetingos – turi būti papildomai nurodyta arba sutarta, kad kažkam suteikiama galia tokias taisykles nustatyti. Jeigu dėl taisyklių sutariama, tai turi būti nustatyta arba sutarta, kad tokio sutarimo privalu laikytis. Taigi ir čia susiduriame su regresija; „aukščiausiojo autoriteto" būti negali – kas antraip jam pačiam būtų autoritetas?

3.2.2 Kalbinis žaidimas ir prasmė

Nagrinėdamas tokio pobūdžio problemas Wittgensteinas pakeitė autonominės kalbos sistemos koncepciją nauja – kalbinių žaidimų koncepcija. Ji yra pamatinė *Filosofinių tyrinėjimų* (FT), svarbiausio Wittgensteino veikalo po *Traktato*, idėja. Nors *Filosofiniai tyrinėjimai* iš esmės buvo baigti dar 1946 metais, knyga dienos šviesą išvydo tik 1953-iaisiais, praslinkus dvejiems metams po Wittgensteino mirties. Glaustai panagrinėkime svarbiausius kalbinių žaidimų koncepcijos bruožus.

Kalba ir veiksmas

Kalba nėra vien simbolių, vartojamų pagal apibrėžtas taisykles, sistema (ji nėra „formalizmas", kaip dažnai teigia Wittgensteinas); kalba – tai visų pirma vartojimas. Kalbą žmonės vartoja veikdami, ir pati veikla yra kalba:

> Visumą – kalbą ir veiksmus, į kuriuos kalba įpinta, – taip pat vadinsiu „kalbiniu žaidimu". (FT 7)

Veikla, kai kalba atlieka savo funkciją, apibrėžia vartojamųjų sakinių prasmę.

> Įsivaizduok, kad nuvyksti kaip tyrinėtojas į nepažįstamą kraštą, kuriame kalbama tau visiškai svetima kalba. Kokiomis aplinkybėmis pasakytum apie tenykščius žmones, kad jie duoda paliepimus, supranta juos, vykdo, priešinasi jiems ir t.t.? (FT 206)

Kad šių žmonių lingvistiniai veiksmai galėtų turėti, pavyzdžiui, paliepimo arba įsakymo prasmę, privalo egzistuoti veiksmai, kurie suvokiami kaip vykdymas, priešinimasis (paprastai kartu su įsakančiojo

pastangomis jį įgyvendinti); turi egzistuoti atpažįstami autoriteto bei pavaldumo santykiai ir pan. Wittgensteinas dažnai vartoja frazę „kalbinis žaidimas" taip, kad galima įsivaizduoti atskirus „kalbinius žaidimus".

Antai kokią kalbinių žaidimų įvairovę pateikia šie ar panašūs pavyzdžiai:

Įsakyti ir veikti pagal įsakymą
Aprašyti objektą pagal jo išvaizdą arba matmenis
Sukonstruoti objektą pagal jo aprašymą (piešinį)
Duoti įvykių tėkmės ataskaitą
Išdėstyti spėjimus dėl įvykių tėkmės
Iškelti hipotezę ir ją patikrinti
Pateikti eksperimento rezultatus lentelėmis ir diagramomis
Išgalvoti istoriją; ją skaityti
Vaidinti kaip teatre
Šokti ratelį ir dainuoti
Įminti mįsles
Laidyti sąmojus; pasakoti
Išspręsti skaičiavimo užduotį
Versti iš vienos kalbos į kitą
Prašyti, dėkoti, keiktis, sveikinti, melstis. (FT 23)

Akivaizdu, kad kalbiniai žaidimai susiję tarpusavyje; antai įsakymo atveju neklusnumas užtraukia tam tikras pasekmes; neklusnumas gali reikštis žodiniu atsisakymu jį vykdyti. Kitaip tariant, su įsakymu susijęs kalbinis žaidimas neatsiriboja nuo priešinimosi kalbiniu žaidimu, ir atvirkščiai. Šiuo požiūriu kasdienę kalbą galima traktuoti kaip skirtingų, vienas kitą apibrėžiančių kalbinių žaidimų visumą.

Norint suprasti Wittgensteino kalbinių žaidimų koncepciją pirmiausia būtina suvokti, kad kalbinių išraiškų prasmę lemia ne pats kalbėjimas, o veikiau ekstralingvistinis elgesys. Šitai paaiškėja, kai klausimą mėginame kelti supaprastintai, – jį taip ir kelia pats Wittgensteinas – kaip suvokiame, kad žmonės nepažįstamame krašte vartodami tam tikrus žodžius, pavyzdžiui, ką nors įsako? Galime pasitenkinti šia įsakymams būdinga taisykle:

> Jeigu asmuo x turi galią įsakyti asmeniui y atlikti veiksmą z, ir x įsako y atlikti z, tai y privalo atlikti z, ir x turi atsakyti už z pasekmes.

Tarkim, kad nustatėme, jog asmuo A (kurį laikome vadu) turi galią įsakinėti medžioklėje asmeniui B (kurį laikome kariu). Tad jeigu B ryte atvyksta pas A, ir A jam pasako „Abrakadabra", tai B privalo vykti į medžioklę; jeigu medžioklė B atitraukia nuo darbų savo ūkyje, o jo artimieji kreipiasi pagalbos į A, tai A privalo ką nors pasiųsti jiems pagalbon. Visa tai gana aiškiai liudija, kad tokiomis aplinkybėmis „Abrakadabra" turi šitokią prasmę: A įsako B vykti į medžioklę.

Papročiai ir taisyklės

Šis faktas mūsų pavyzdyje priklauso nuo tam tikrų sąlygų: A yra autoritetas B atžvilgiu, B įpareigojamas atlikti tam tikrus veiksmus, A yra atsakingas. Tokios sąlygos susikuria dėl to, kad žmonės ypatingai elgiasi vienas su kitu: jie, pavyzdžiui, nesitaikstys su faktu, kad B, užuot vykęs į medžioklę, griebėsi plūgo, ir įtrauks jį į medžiotojų būrį. O B artimieji nuvyks pas A ir neduos jam ramybės tol, kol tas nepasiųs ko nors jiems pagalbon. Kitais atvejais šios sąlygos dar aiškesnės.

> Ką bendra turi taisyklės išraiška – tarkim, kelrodis – su mano veiksmais?
> [...] kelrodžio laikomasi tik tiek, kiek egzistuoja nusistovėjęs naudojimosi juo paprotys. (FT 198)

Atsakymas į klausimą, kaip su kelrodžiu susiję veiksmai suteikia prasmę pačiam kelrodžiui, būtų toks: kelrodis rodo vietovės, kurios vardas ant jo užrašytas, kryptį, nes egzistuoja bendras žmonių paprotys eiti rodyklės smaigalio kryptimi. Jeigu būtų įprasta eiti rodyklei priešinga kryptimi, kelrodis turėtų nuorodos eiti priešinga kryptimi prasmę. (Tada jis, žinoma, būtų statomas kitaip.) Lygiai taip pat kiekviena kalbos išraiška įgyja prasmę tik dėl vienokio ar kitokio jos vartojimo papročio.

Įtraukdamas į kalbinių žaidimų koncepciją „papročio" sąvoką, Wittgensteinas išsprendžia abi problemas, kurias, kaip matėme, taisyklės sąvoka kelia autonominės kalbos sistemos koncepcijai. Ankstesnioji

taisyklių samprata rėmėsi modeliu, kai taisyklės išdėstomos atskiru sąrašu, į kurį galima apeliuoti siekiant nustatyti, ar tam tikras veiksmas atitinka taisyklę. Šio modelio taisyklė yra pirminis dalykas, ir būtent jos pagrindu sprendžiama, ar tam tikras elgesys su ja suderinamas. Tačiau nusistovėjus papročiui padėtis priešinga: taisyklingas, reguliarus elgesys yra pirminis dalykas, o kaip turi atrodyti jį apibūdinanti taisyklė, sprendžiama to elgesio pagrindu. Žmonių įprotis kelrodį naudoti būtent taip suponuoja išvadą, kad vadovaujamasi taisykle: „Kelyje į A atradęs kelrodį su užrašu A toliau ženk rodyklės smaigalio kryptimi." Tokio pobūdžio teisingai elgsenai pakanka, kad žmonės įprastai reaguoja į rodyklę; jie taip išmokyti. Žmonėms nebūtina apeliuoti į kokias nors atskiru sąrašu pateiktas taisykles, kad vėliau galėtų jas taikyti; taigi neiškyla abejonių dėl jų taikymo, vadinasi, ir nebūtina apeliuoti į papildomas taisykles, pašalinančias šią abejonę.

Veikiau priešingai: jeigu žmonės dažnai abejotų, ką jiems daryti išvydus kelrodį, manytume, kad minėtojo papročio nėra (kelrodis neturi jokios prasmės). Pasak Wittgensteino, taisyklėmis besivadovaujantis elgesys išmokstamas (FT 237) ir kartą išmoktas tampa savaime suprantamas (FT 238): žmogus nespėlioja, ką jam reikėtų daryti (FT 210), jis nesirenka iš alternatyvų (FT 213, 219), nedvejoja (FT 212, 213), veikia nesiaiškindamas, ar jo veiksmai pagrįsti, ar jis gerai informuotas (FT 211–213, 219, 222–223); neįsivaizduoja, kad galima veikti kitaip (FT 219, 231), jaučiasi įžeistas, jei kas pasielgia kitaip (FT 240). Todėl ir autoriteto problema esant papročiams negali iškilti. Papročiai galioja ne todėl, kad jie buvo tokie nustatyti ar kad dėl jų buvo susitarta, o todėl, kad visi paprastai elgiasi pagal tam tikrą modelį; papročiai saisto atskirą individą su kitais tiek, kiek jis taikosi prie kitų individų lūkesčių. Kur tokio prisitaikymo nėra, ten ir papročiai nesusiformuoja. (Wittgensteinas nesprendžia klausimo, kaip papročiai atsiranda ir kodėl išlieka; jam pakanka parodyti, kad jie neabejotinai egzistuoja ir lemia lingvistinių išraiškų prasmę.)

Reikšmė ir vartojimas

Wittgensteinas kartais nagrinėja ne prašymo, dėkojimo, įsakymo, pranešimo ir t.t. kalbinius žaidimus, bet žaidimus, siejamus su atskirais žodžiais ar sakiniais. Antai jis samprotauja apie sakinio „Jam skauda"

arba apie žodžio „skausmas" kalbinius žaidimus (FT 300). Tokiais atvejais jis omenyje turi visumą kalbinių žaidimų, kuriuose figūruoja šie žodžiai arba sakiniai. Kalbiniai žaidimai, siejami su tam tikru žodžiu ar sakiniu, yra, Wittgensteino teigimu, žodžio ar sakinio „vartosena"; taip suvokiamą vartoseną jis tapatina su žodžio reikšme (pavyzdžiui, FT 30), tiesa, jos beveik niekada eksplicitiškai netapatindamas su sakinių prasme (pavyzdžiui, FT 20).

Kartais Wittgensteinas pateikia kalbinio žaidimo dramaturgiją, ypač pirmuose 64-iuose *Filosofinių tyrinėjimų* paragrafuose. Ten aprašyti sukonstruoti pavyzdžiai, kuriais siekiama parodyti, kaip žodžių reikšmė priklauso nuo veiksmų bei bendro kalbinio žaidimo konteksto.

Perėjimas nuo taisyklių (taisyklių sąvado) prie papročių gali paaiškinti, kodėl Wittgensteinas taip įnirtingai puola (FT § 65–80) idėją, kad sąvokas privalu vartoti pagal griežtus kriterijus, kurie galiotų visiems būsimiems jų taikymo atvejams. Šią idėją jis laiko prietaru, kuris žodžių vartojimą sieja su nustatytomis taisyklėmis; juk taisyklės veikia tik tiek, kiek jų taikymas konkrečiu atveju nepriklauso nuo konkrečių aplinkybių. Tačiau faktiškai vartojamos kalbos atžvilgiu tokia prielaida klaidinga, ji tėra prietaras; faktiškai kasdienė kalba vartojama nesikamuojant dėl abejonių, o tai rodo, kad iš anksto nustatytų taisyklių idėja neturi pagrindo. Wittgensteino alternatyva – įprasta, savaime suprantama, visiems bendra kalbos išraiškų vartosena – leidžia suprasti ir jo idėją, kad daugmaž panašūs faktai, kuriuos aprėpiame ta pačia sąvoka, sudaro tam tikrą „šeimyninių panašumų" tinklą (FT 66, 67). Pavyzdžiui, jeigu A, B, C ir D yra kalbiniai žaidimai, tai nebūtina, kad jie turėtų kokį nors bendrą „žaidimo esmės" apibrėžimą; pakanka to, kad A yra panašus į B, D – į C, o C – į D (arba B – į D). Nėra būtini kokie nors esminiai žaidimų bruožai („žaidimo esmė") būtent todėl, kad žodžių vartojimo sritis gali būti plečiama nenumatomomis, tačiau taisyklę atitinkančiomis kryptimis. Tarkim, A yra žaidimas, kai leidžiant žiedą per rankas paskutinis, kuris jį gauna, turi pabučiuoti vieną dalyvių; kai sugalvojamas B, lošimas kauliukais, jis taip pat be abejonių laikomas žaidimu – galbūt dėl to, kad taurė irgi eina per rankas ir atsitiktinumas taip pat svarbus; tačiau niekas gali nežinoti, kas šiuo atveju lemia, kad abejonių neiškyla. Atsiradus D, pasiansui, visi galbūt neabejodami sakytų, jog tai nėra žaidimas

(veikiau dėmesio koncentravimo pratimas); tačiau jeigu prieš tai būtų atsiradęs C, skatas, jis galbūt būtų suteikęs trūkstamą „panašumų tiltą". Taigi galimà žaidimo tąsa – nenumatomas dalykas, nes neįmanoma numatyti, kokie panašumai gali būti reikšmingi. Tačiau žaidimų atsiradimo procesas vyksta pagal taisykles, t.y. kaip savaime suprantamas.

Socialinis reikšmės pobūdis

Nustatomas taisykles keisdamas papročiu Wittgensteinas žengia lemiamą žingsnį – nuo individualistinės prie socialinės reikšmės teorijos. Taisyklių sąvadu asmuo gali naudotis individualiai; jam pakanka turėti taisyklės formuluotę, kuri užrašyta arba kurią jis prisimena. Įsitikinimas, kad reikšmė, kurią asmuo suteikia žodžiui, priklauso nuo vaizdinių, kuriuos jis su tuo žodžiu sieja, yra plačiai paplitęs tiek filosofijoje, tiek kasdienėje mąstysenoje. Paprastai įsivaizduojama, kad tai, kokią reikšmę asmuo teikia žodžiui ar sakiniui, yra jo reikalas; žodžio nesuprantant klausiama, ką jis turi galvoje? Filosofijoje šia prasme dažnai vartojama „intencijos" sąvoka; esą reikšmė, kurią turi tam tikro asmens vartojama išraiška, priklauso nuo to asmens „intencijos". Kadangi tokiu atveju asmuo turėtų pasikliauti vartojimo taisyklėmis, tad ir žinoti tų taisyklių prasmę, t.y. turėtų remtis vartojimo taisyklių vartojimo taisyklėmis ir t.t., visa ši koncepcija veda į ydingą begalybę; keldami klausimą, ką reiškia, kad kalbantysis teikia tam tikrą prasmę žodžiui, gauname atsakymą, jog jis jau disponuoja „vidine" kalba (nors jos atžvilgiu gali būti keliamas tas pats klausimas). Wittgensteinas *Filosofinius tyrinėjimus* pradeda būtent nuo šios koncepcijos kritikos (FT 1, 32), pabrėždamas socialinį kalbinių žaidimų pobūdį.

Kritiką sustiprina jo argumentas, kuriuo mėginama įrodyti, kad „privati kalba" negalima (FT 243–315). Pagal apibrėžimą privati kalba yra toji, kurios negali suprasti niekas, išskyrus patį vartotoją. Čia nagrinėjama hipotetinė privati kalba, kuri tariamai atspindi nekomunikuojamus vidinius pojūčius; klausimas, ar tokia kalba yra tik atskiras „privačios kalbos" atvejis, ar sudaro patį jos apibrėžimą, interpretuotojų tebėra ginčijamas; tačiau čia mums nebūtina jį spręsti, nes pats argumentas bet kuriuo atveju gali būti taikomas daug plačiau. Svarbiausi argumento momentai išdėstyti FT 258: jeigu asmuo nori suteikti

prasmę privačiam – taigi pagal apibrėžimą kitų nesuprantamam, nepaaiškinamam ir neišmokstamam – žodžiui „E", juo pavadindamas tam tikrą savo pojūtį, tai tokiu būdu jis dar neapibrėžia to žodžio vartosenos. Juk čia nėra įprastas įvardijimas (kai iškart paaiškėja, kokias pasekmes kitiems jis sukels). Jis negalėtų, iš naujo patirdamas tą pojūtį, remtis prisiminimu, kad būtent jis jam davė vardą „E", ir šio prisiminimo pagrindu jį vadinti „E"; nes faktas, kurį jis įsivaizduoja prisimenąs, nėra apibrėžtas. Čia negalima kalbėti apie teisingą (ar neteisingą) prisiminimą, kurio pagrindu galėtų atsirasti „E" vartosenos taisyklė. „E" lieka beprasmė išraiška; solipsistiniame kontekste jokiam ženklui neįmanoma suteikti jokios reikšmės.

Pagal Wittgensteino kalbinių žaidimų koncepciją nei „turėjimas galvoje", nei supratimas nėra problema. Vartodamas išraišką „2x" individas turi galvoje dauginimą iš dviejų, jeigu jis laikosi įprasto „2x" vartojimo būdo; vartodamas „x^2" jis turi galvoje kėlimą kvadratu, jeigu jį vartoja taip, kaip jis paprastai vartojamas. Vartodamas „x!2" jis turi galvoje dauginimą iš dviejų, jeigu tą išraišką jis vartoja taip, kaip yra įprasta vartoti „2x", arba turi galvoje kėlimą kvadratu, jeigu ją vartoja taip, kaip yra įprasta vartoti išraišką „x^2" (FT 190). Vartodamas išraišką „x^2" individas ją supranta kaip kėlimą kvadratu, jeigu jis laikosi įprastos „x^2" vartosenos; būtent šis „dispozicinis" supratimas yra reikšmės arba „intencijos" pagava. Kas šia dispozicine prasme suvokia seką 2, 4, 6, 8, tas gali ją tęsti įprastu būdu (FT 145). Tiesa, egzistuoja ir „epizodinis" supratimas, kurį galima datuoti: „Prieidamas ketvirtąjį sekos skaičių jis suprato sekos sudarymo taisyklę"; tačiau šis epizodinis supratimas tėra dispozicinio supratimo pradžia (FT 151, 179).

3.2.3 Sąmonė ir elgsena

Dėmesys pojūčių kalbinės raiškos problemai paskatino Wittgensteino socialinę reikšmės koncepciją plėtoti trimis kryptimis pateikiant: a) „paradigminę" sąmonės reiškinių interpretaciją, b) ekspresyvaus kalbos vartojimo analizę ir c) socialinę ekspresyvios nelingvistinės elgsenos interpretaciją.

Sąmoningumo faktai kaip paradigmos

Sąmoningumo faktai – taip čia vadinsime žmogaus pojūčius, jausmus, nuostatas, požiūrius, pomėgius, norus, įsitikinimus, prisiminimus, motyvus, ketinimus, sprendimus, mintis, suvokimus, vaizdinius, svajones ir t.t. – susiję su žmogaus elgsena. Įprasta sakyti, kad jie pasireiškia tam tikru elgesiu – tiek nelingvistiniu (pavyzdžiui, kai iš baimės žmogus pašoka), tiek lingvistiniu (pavyzdžiui, kai savo panieką žmogus atskleidžia pikta fraze „Esi visiškas kvailys!"). *Filosofinių tyrinėjimų* antrosios dalies pirmame skyriuje, kalbėdamas apie elgesio, kuriuo reiškiami sąmoningumo faktai, pobūdį Wittgensteinas vartoja žodį „paradigma". Jį čia vartosime šiek tiek supaprastintai, tardami, kad Wittgensteinas vadovaujasi tokia dalyko samprata: sąmoningumo faktų ir jų apraiškos santykis toks, koks tam tikros paradigmos ir jos dalių santykis. Antai skausmas su sužeidimu, vaitojimu, glostymu ir t.t. susijęs taip, kaip kryžiaus paradigma – su savo komponentais bei jų išdėstymo tvarka. Ši sąmonės reiškinių ryšio su elgesio faktais samprata nuosekliai dėstoma FT 143–155, taip pat FT 179–184, kur kalbama apie supratimo apraiškas bei atskirai (FT 156–178) apie skaitymą. (Skaitymas problemiškas dėl to, kad žodžių junginys „skaityti garsiai" pateikia psichologinę akustinio elgesio charakteristiką.) Tą pačią sampratą *Filosofiniuose tyrinėjimuose* liudija daugelis kitų pastabų, pavyzdžiui, kai kalbama apie „turėjimą omenyje" (FT 33–35), vadovavimąsi taisykle (FT 198–242), skausmą (FT 286, 287), mąstymą (FT 327–333), įsivaizdavimą (FT 363–374), laukimą bei įvairius kitus sąmonės reiškinius (FT 437–465), veiksmo intenciją (FT 611–632).

Grįžkime prie analogijos: nupieštą kryžių sudaro susikertantys skersinis ir išilginis brūkšniai. Analogijos esmė yra ta, kad, panašiai kaip negali būti kryžiaus be šitaip išdėstytų brūkšnių, negali būti jokio supratimo apie skausmą be minėtų jo apraiškų. Toji analogija yra netgi glaudesnė: ta pati kryžiaus paradigma gali būti realizuojama labai skirtingai (susikertančios sijos, malūno sparnai, namų blokus skiriančios gatvės); skausmas pasireiškia ne tik nurodyta elgsena, bet, pavyzdžiui, ir tada, kai pastebime žmogų krūpčiojant, išvystame skausmo iškreiptą jo veidą, matome, kaip jis kiša ranką į šaltą vandenį ir t.t. Kitokie šios elgsenos komponentų deriniai gali išreikšti kitokias

paradigmas; tas pats elgsenos būdas kitame kontekste gali nurodyti kitokį sąmonės faktą (ašaros sutikus ilgai lauktą žmogų reiškia veikiau džiaugsmą, o krūptelėjimas dėl staigaus judesio – veikiau išgąstį nei skausmą). Šios paradigmos nepastebimai pereina viena į kitą: nuostaba, nusivylimas, pasipiktinimas. Jose gali būti spragų bei trikdžių, pavyzdžiui, kai jausmas reiškiamas tik užuominomis. Trūkstant daugelio paradigmos elementų, ji pati išnyksta; tačiau tai, ko trūksta viename jos gale, gali būti aptikta kitame – antai skausmas nebūtinai reiškiamas vaitojimu, apie jį gali byloti sukąsti dantys. Paradigmos gali susipinti, kai žmogus vienu metu reiškia ištisą jausmų gamą; jos gali slėpti viena kitą, kai vaidinama siekant jausmų neatskleisti.

Kai yra tam tikri paradigmos komponentai ir jie reikiamai išdėstyti, atsiranda ir pati paradigma; šis santykis, žinoma, nėra priežastinis. Taigi matydami komponentus, išdėstytus tam tikra tvarka, matome ir pačią paradigmą. Lygiai taip pat, pasak Wittgensteino, galime suvokti sąmoningumo faktus suprasdami atitinkamus elgsenos faktus. Šių faktų nededukuojame remdamiesi elgsenos faktais; juos matome tyrinėdami elgseną. (Žinoma, gali būti, pavyzdžiui, kad tas stebėjimas nebus pakankamai ilgas arba kad paradigmą nustelbs kita paradigma, kai ji bus struktūrizuota laike.) Tačiau iš principo žmogaus sąmonės faktai tokie pat atviri kaip ir visi kiti faktai. Maža to, pavyzdžiui, sielvarto apraiškas pastebime kartais tik suvokę žmogaus sielvartą – panašiai, kaip nužvelgdami peizažą pirmiausia pastebime horizontą ir tik vėliau – žemę ir dangų.

Saviraiška

Lingvistinė raiška yra svarbi sąmoningumo faktų paradigmų sudedamoji dalis. „O!" gali reikšti nuostabą, „Tu parše!" – pasipiktinimą, „Lyja" – įsitikinimą, kad lyja. Kartais tokios raiškos priemonės yra sakiniai, kuriuose „aš" atlieka veiksnio funkciją: „aš suprantu" gali reikšti supratimo aktą, „man skauda" – skausmą. Siekdamas parodyti, kad tokiais sakiniais kalbantysis nieko neteigia apie save (ir atmesdamas tokių sakinių neklaidingumo interpretaciją, apie kurią netrukus kalbėsime), Wittgensteinas iškelia įdomią funkcionalistinę hipotezę:

> Žodžiai siejami su pradine, natūralia pojūčių raiška ir vartojami jos vietoje. Vaikas susižeidžia ir rėkia; suaugusieji jį išmoko skausmą

reikšti pirmiausia šūksniais, o vėliau – ir sakiniais. Jie jį išmoko naujos skausmo elgsenos. (FT 244)

Frazė „siejami ir vartojami jos vietoje" turi būti interpretuojama tiesiogine prasme, kaip toje pačioje pastraipoje sako pats Wittgensteinas: „žodinė skausmo raiška pakeičia riksmą, ji jo neaprašo". Tokia saviraiška (*avowal*) nėra aprašymas, nes ji negrindžiama pojūčių stebėjimu (FT 290). Ji taip pat nėra aptariamąjį objektą *atitinkantis* aprašymas; saviraiška nėra grindžiama tuo, kad ji atitinka savo objektą. Toks atitikimas – vienintelis kalbos išraiškų vartojimo pagrindas:

Vartoti žodį jo nepagrindžiant nereiškia jį vartoti nepagrįstai. (FT 289)

Saviraiška grindžiama veikiau tuo, kad tam tikra paradigma išreikšti pojūčiai ar išgyvenimai dera tarpusavyje ir prie aplinkybių (FT 155, 179), kurių visuma sudaro paradigmą, signalizuojamą tos raiškos. Taigi skausmo išraiška „man skauda" – kad ji būtų pagrįsta – turi atsirasti tinkamoje atpažįstamos skausmo raiškos paradigmos vietoje (pakeisdama, pavyzdžiui, vaitojimą).

Kadangi žmonės išmoksta šiuos dalykus reikšti tinkamai, tokia saviraiška paprastai netrikdo paradigmų, yra patikima. Todėl stebėtojas gali ją – panašiai kaip vaitojimą – laikyti patikimu tam tikros sąmonės būsenos ženklu; antai tas, kuris sako „suprantu", paprastai supranta. Būtent šitai yra saviraiškos patikimumo šaltinis. Kitas toks šaltinis yra garantija, kad dauguma saviraiškos būdų atlieka socialiai vertingą funkciją. „Man skauda" paprastai reiškia skundimąsi, „myliu tave" – meilės prisipažinimą, „tikiuosi sėkmės" – sėkmės viltį; kelti abejones dėl tokios saviraiškos patikimumo arba ją kritikuoti paprastai nesuderinama su visuomenės požiūriu. Būtent todėl jos paliekamos už kritikos ribų.

Su visuomenės pripažinimu siejamas saviraiškos būdų patikimumas leidžia Wittgensteinui diagnozuoti klaidą, kuria remiasi tokia koncepcija: saviraiška atspindi individo žinias apie jo vidinį pasaulį. Jeigu „man skauda" išties reikštų teiginį apie individo asmens pasaulį ir jeigu jo sąmonė jam būtų neklystamai prieinama, tada saviraiškos tikrumas galėtų būti jos neklaidingumo garantija. Mėginant taip inter-

pretuoti tikrumą – kaip tai daro faktiškai visa šiuolaikinė postdekartiškoji filosofija – turi būti postuluojamas sąmonės prieinamumas jos subjektui. Wittgensteinas, aiškindamas sąmonės reiškinius, mėgina išsiversti be šio abejotino postulato.

Žinoma, tokia saviraiškos interpretacija paliko pėdsaką: Wittgensteinas privalėjo pripažinti, kad sąmonės fakto raiška iš dalies apibrėžia patį sąmonės faktą. Kad ir dėl to, jog ji sudaro tam tikros paradigmos dalį, o paradigmos pobūdis priklauso nuo ją sudarančių elementų. Kalbiniai paradigmos komponentai turi ypatingą reikšmę: jie teikia, technikos kalba tariant, daugiausia informacijos. Šachmatų lenta vadinama šachmatų lenta tik todėl, kad joje tam tikra žinoma tvarka išdėtyti 32 juodi ir 32 balti langeliai. Jeigu langelis e4 būtų raudonas, lenta nebebūtų šachmatų lenta; ji yra šachmatų lenta tik tada, jeigu langelis e4 baltas. Tačiau ši langelio e4 „reikšmė" niekuo nesiskiria nuo kitų langelių reikšmės; joks atskiras langelis neturi išskirtinės reikšmės šachmatų lentos apibrėžtumui.

Tačiau saviraiškos atveju viskas yra priešingai. Egzistuoja daugybė elgsenos faktų, kurie liudija, tarkim, tam tikrą individo įsitikinimą. Tai, kad ryte jis mano, jog dieną lis, byloja tokie faktai: jis apsivelka lietpaltį, pasiima skėtį, į miestą važiuoja autobusu, užuot apsivilkęs striukę ir važiavęs dviračiu. Tačiau joks nelingvistinis elgesys (ryte) negali išreikšti fakto, jog individas mano, kad popiet bus dargana. Kodėl? Nors Wittgensteinas aiškiai nepasako, tačiau suprantama, kad nelingvistinė elgsena žmogaus suvokimo požiūriu yra kur kas mažiau artikuliuota negu lingvistinė raiška. Šešių žodžių sakinio pasirinkimas atspindi pasirinkimą iš didžiulės aibės sakinių, sudarytų iš šešių žodžių; skėčio pasiėmimo prasmę nusako pasirinkimas turbūt tik iš kokio tuzino reikšmingų elgsenos būdų esant tokiai situacijai. Tad tam tikros kalbos sakinio vartojimas teikia (dėl kalboje artikuliuotų galimybių gausos) kur kas daugiau informacijos negu bet koks nelingvistinis elgesys. Galbūt tai susiję su faktu, kad žmogus pasižymi ypatingais garsų artikuliavimo ir jų pagavos gebėjimais, nors Wittgensteinas nieko apie šiuos gebėjimus nekalba. Jis tiesiog priima faktą kaip savaime suprantamą. Tačiau pasiekus tam tikrą ribą, tik lingvistinės raiškos skirtumai pradeda lemti sąmonės būklės skirtumus:

> Sakome, jog šuo bijo, kad šeiminkas jį muš; bet nesakome, jog šuo bijo, kad šeimininkas jį muš rytoj. Kodėl? (FT 650)

Kontekstas (FT 649) rodo, koks būtų Wittgensteino atsakymas: šuo nedisponuoja reikiamais lingvistinio elgesio įgūdžiais. Ir šį nesutapimą lemia skirtingos artikuliacinės, o ne akustinės elgsenos galimybės.

Socialinė saviraiškos interpretacija

Ką konkrečiai atskiras saviraiškos aktas suteikia paradigminės sąmonės fakto išraiškai, priklauso nuo jo lingvistinės reikšmės, kuri pagal Wittgensteino kalbinių žaidimų koncepciją yra socialinis reikšinys. Kiek sąmonės būklės lingvistinė išraiška apibrėžia pačią sąmonės būklę, tiek toji išraiška, būdama lingvistinė, taigi ir socialinė, lemia, kaip bus suvokiama individo sąmonės būklė – ar individas kažko laukia, tikisi, baiminasi, viliasi. Nors to jau pakanka, antrojoje *Filosofinių tyrinėjimų* dalyje, maždaug nuo 315-o skirsnio, Wittgensteinas pasitelkia pavyzdžių, kurie leidžia plačiau apibendrinti. Antai individo noras pasiekti druskinę reiškiamas ne tik kalba, bet ir (tarkim, prie vaišių stalo) tam tikrais gestais, kurie „patenkinami" perduodant jam druskinę. Taigi noro turinį – gauti druskinę – apibrėžia tokios elgsenos įprasta interpretacija.

Kai kurie Wittgensteino pavyzdžiai įtartinai priartėja prie bendrųjų teorinių teiginių. Anksčiau tai matėme kalbėdami apie „turėjimą galvoje": norint suteikti prasmę išraiškai „x!2", ją reikia sieti su kita, vartojama pagal tam tikrą standartą. Pažvelkime į įsivaizdavimo bei ketinimo pavyzdį. Tikslingas veiksmas, pasak Wittgensteino, nėra elgesys, kurį kaip nors reguliuoja ketinimas, o veikiau visiškai įvaldytas elgesys (FT 628–630); jo priešybė – klumpantis elgesys. Prisiminus Wittgensteino papročio sąvokos apibrėžimą, paaiškėja, kad klausimas, kokiu mastu individas yra ką nors įvaldęs, priklauso nuo visuomenės pripažintų standartų. Kitas pavyzdys pabrėžia socialinę vaizdinių turinio determinaciją. Wittgensteinas sugretina „A įsivaizduoja, kad ..." su „A elgiasi taip, tarsi ...", sugestionuodamas analogiją su teatru.

> Turbūt net galiu įsivaizduoti [...], kad kiekvienas sutiktasis gatvėje jaučia baisius skausmus [...]. Kitaip tariant, aš atlieku vaidmenį,

> *elgiuosi taip*, tarsi kiti jaustų skausmą. Kai tą darau, apie mane sako, jog aš įsivaizduoju, kad ... (FT 391)

Kas matė kinų teatro piešinius, kurių prasmė kinų publikai yra visiškai akivaizdi, o europiečiui tėra *terra incognita*, tas žino: atsakymas į klausimą, ar individas elgiasi taip lyg x, ar taip lyg y, yra tam tikros konvencijos dalykas. Taigi tiek, kiek „A įsivaizduoja, kad ..." gali būti interpretuojama kaip „A elgiasi taip, tarsi ...", įsivaizdavimo turinys yra socialiai sąlygotas. Tas pat pasakytina ir apie tuos atvejus, kai įsivaizdavimas lyginamas su paveikslų stebėjimu arba aprašymu, kai, pavyzdžiui, tas aprašymas leidžia nupiešti objekto paveikslą:

> Psichinis vaizdinys yra toks vaizdas, kuris aprašomas, kai kas nors aprašo įsivaizduojamą objektą. (FT 367)

O ką atspindi tas vaizdas, priklauso nuo visuomenėje priimtų vaizdavimo būdų.

Socialinis sąmonės faktų determinuotumas mūsų nestebins, jeigu prisiminsime dvi paradigmų ypatybes. Pirmiausia paradigma yra kontekstu apibrėžiamas dalykas; „s" žodyje „sodas" yra ne stilizuotas skaičius „5", o raidė. Elgsenos paradigmų kontekstą sudaro pirmiausia socialiniai faktai:

> Matau paveikslą, vaizduojantį besišypsantį veidą. Ką darau, kai tą šypseną vienąkart suvokiu esant draugišką, o kitąkart –piktą? [...] Įsivaizduoju, kad besišypsantis pirmuoju atveju žvelgia į žaidžiančius vaikus, o antruoju – į kenčiantį priešą. (FT 539)

Kita vertus, daugelis paradigmų egzistuoja tik tiems žmonėms, kurie geba jas atpažinti. Kryžiaus komponentai, išdėstyti tam tikra tvarka, galėtų tokie ir pasilikti; tačiau jie reiškia kryžių tiems žmonėms, kurie yra išmokę tą pačią paradigmą išskirti iš daugybės kitų komponentų. Tų paradigmų, kurios pasireiškia žmonių elgesiu, tapatumą lemia žmonių reakcijos panašumas. Individo elgsena atspindi skausmą tik tam individui susijus su kitais, kurie į ją reaguoja ir reiškia užuojautą ar teikia pagalbą.

3.2.4 Wittgensteino įtaka

Iš visų analitinės filosofijos atstovų Wittgensteinas turi bene daugiausia šansų tapti filosofijos klasiku. Ir ne tik dėl aforistinio ir mįslingo *Traktato* bei *Filosofinių tyrinėjimų* teiginių pobūdžio. Wittgensteinas visą gyvenimą laikėsi nuostatos vengti teiginių, kurie būtų ir suprantami, ir apibendrinamieji. Nelaimingas filosofo gyvenimas bei prieštaravimų draskoma asmenybė sukėlė prozos ir dramos tekstų apie jį laviną. Filosofinės Wittgensteino interpretacijos gali būti plėtojamos kaskart iš naujo. Net jeigu jos akivaizdžiai šauna pro šalį, visada atsiras žmonių, traktuojančių jas rimtai.

Turinio požiūriu daugiausia įtakos turėjo jo reikšmės vartojimo teorija (nors „vartojimas" ir „reikšmė" retai visų suprantami vienodai). Filosofinės psichologijos srityje jo įtaka buvo veikiausiai netiesioginė, bet stipri. Šiuolaikinė sąmonės filosofija neįsivaizduojama be Gilberto Ryle'o 1949 metais išleisto veikalo *Sąmonės samprata* (*The Concept of Mind*), kurio idėjas formavo Wittgensteino sukurta Kembridžo filosofinė atmosfera bei jo rodoma pagarba kasdienei kalbai. Tik trumpalaikę įtaką padarė bene svarbiausia Wittgensteino įžvalga, kurią jis mėgino skleisti ir žodžiu, ir raštu: filosofinės kalbos atžvilgiu dera laikytis ypatingo įtarumo nuostatos, nes nekontroliuojama kalba dažnai pati sukuria problemų, kurios vėliau pasirodo neišsprendžiamos. Deja, nors filosofui racionalu laikytis tokios nuostatos, nuo septintojo dešimtmečio jos beveik niekas neprisimena.

II

Kai kurių sisteminių disciplinų apžvalga

4. Metaetika

1903 metais išleistas Moore'o veikalas *Etikos principai* (*Principia ethica*) padėjo pagrindą toms lingvistinėms bei epistemologinėms etikos statuso studijoms, kurios analitinėje filosofijoje žinomos metaetikos vardu. Tačiau toji knyga dar nebuvo paties etikos statuso analizė; tai dar nebuvo metaetinė studija, nes Moore'as joje veikiau dėsto tam tikrą utilitarinės moralės sistemą (žr. toliau 5-ą skirsnį). Jis mėgina parodyti, kas yra gėris ir kaip dera gyventi. Tačiau analitinė filosofija iš pradžių sutelkė dėmesį vien į metaetines problemas.

Moore'o indėlis į metaetinę diskusiją, prasidėjusią jo knygos pagrindu, buvo dvi jo iškeltos tezės. Pirmoji teigia, kad apibūdinimas „geras" nėra grynai empirinis, nes sąvoka „gėris" yra paprasta, analitiškai neskaidoma, taigi ji negali būti sudaryta iš empirinių komponentų. Antroji tezė skelbia, kad gėrio savybė, kadangi ji nėra natūrali, turi būti nenatūrali; ji analitiškai neskaidoma, todėl negali būti dedukuojama iš kokių nors kitų faktų (pavyzdžiui, iš mūsų norų) ir turi būti suvokiama tiesiogiai; o kadangi jos negalima suvokti jutimiškai, ji turi būti suvokiama intuityviai. Gėrį suvokiame taip, kaip suvokiame spalvas, nors jį suvokiame ne regėjimo, o moralinės intuicijos dėka.

Tačiau tai pasakytina tik apie tuos dalykus, kurie gali būti laikomi gerais be išlygų, t.y. jie geri patys savaime kaip tikslai, o ne vien kaip gerų tikslų priemonės. Visi kiti dalykai gali būti geri tik dėl jų priežastinio ryšio su pirminėmis gėrybėmis. Antai teisingą elgesį Moore'as apibrėžia kaip elgesį, kuris esant tam tikrai situacijai sukuria daugiau gėrio nei bet kuris alternatyvus elgesys. Taigi teisingumas yra išvestinė sąvoka; gėris yra vienintelė paprasta, neišvestinė moralinė savybė ir ji, kaip komponentas, įeina į visas moralines savybes.

Svarbiausias Moore'o pirmosios tezės – gėrio savybė analitiškai neskaidoma – vedinys yra kita tezė, kad gėrio savybė negali būti apibrėžta empiriškai. Mėginimą vertybines savokas apibrėžti empi-

rinėmis Moore'as vadina „natūralistiniu paklydimu". Jo požiūriu, tokiais mėginimais siekiama sulydyti į viena gamtos ir antgamtinį vertybių pasaulį. Savo įsitikinimą, kad gėrio empiriškai pagrįsti negalima, Moore'as bando įrodyti ir kitais faktais: pavyzdžiui, galima pasakyti, kad „tai, ko visi nori, yra gėris", ir šis posakis nebus tapatus trivialiam teiginiui „tai, ko visi nori, yra visų mūsų trokštamas dalykas". Vadinasi, „gėris" nereiškia „tai, ko visi nori". Kitaip sakant, Moore'as ontologijos tezę, kad gėrio savybė nėra tapati empiriniam „to, ko visi nori" kompleksui, grindžia skirtinga kalbinių išraiškų „gėris" ir „tai, ko visi nori" reikšme. W.K. Frankena nusipelnė, nes parodė, kad „natūralistinis paklydimas" nėra specifinis faktų ir normų painiojimo atvejis, bet toji bendra klaida, kai tam tikros kalbos teiginio turinys painiojamas su teiginiu apie tos kalbos išraiškų reikšmės tapatumą. Kas moralės teiginį „Tai, ko nori visi, yra gėris" painioja su sinonimu „gėris", reiškiančiu tą patį, ką ir „tai, ko visi nori", daro tą pačią klaidą, kaip ir tas, kuris teiginį „Nevedę vyrai yra linksmi žmonės" painioja su sinonimu „nevedę vyrai", reiškiančiu tą patį, ką ir „linksmi vyrai".

Kalbant apie antrąją Moore'o tezę, pirmiausia reikėtų išsiaiškinti, ar ji teisinga, t.y. ar iš tiesų „gėris" žymi neempirinę savybę ir ar Moore'o argumentas ją realiai įrodo. Ar iš to, kad „gėris" nežymi empirinės savybės, galima daryti išvadą, jog jis žymi neempirinę savybę? Jeigu taip, tai ar šitai rodo, kad norint ją suvokti, reikalinga ypatinga moralinė intuicija? Klausimai, iškylantys dėl antrosios tezės, nėra vien lingvistiniai, kaip atsitiko su pirmąja teze; tačiau abi klausimų grupės tapo pagrindine filosofų analitikų, kurie daugiausia tyrinėjo kasdienę kalbą, metaetinių diskusijų tema, o keliami argumentai pirmiausia buvo susiję su reikšmės klausimais.

Metaetinė diskusija buvo įspūdingas analitinės filosofijos pažangos pavyzdys. Diskutuojant atskleistos nebylios prielaidos, anksčiau postuluotos kaip savaime suprantamos, parodyta, kokios jos klaidingos, nepagrįstos arba abejotinos. Vyravo sutarimas dėl pateikiamų argumentų svarbos ir jų santykinės reikšmės.

Ryškus pirmasis diskusijos žingsnis buvo Stevensono veikalas *Etika ir kalba* (*Ethics and Language*). Mįslingoji moralinė intuicija turėtų kelti įtarimą kiekvienam, kuris pripažįsta, kad žmonės laikosi

labai skirtingų moralinių nuostatų. Jeigu žmonių intuicijos taip smarkiai skiriasi, kaip intuicija gali būti pažinimo šaltinis? Stevensonas rado spragą Moore'o argumentacijoje ir tai jam padėjo išsiversti be apeliacijų į intuiciją. Pasak Stevensono, Moore'as buvo teisus konstatuodamas, kad vertinimai nėra empiriniai teiginiai; tačiau tai nereiškia, kad jie yra „neempiriniai" teiginiai ar kad „geras" įvardija neempirinę savybę. Vertinimo išraiškos, pasak Stevensono, apskritai nėra teisingi ar klaidingi teiginiai, o „geras" ir kiti vertinamieji žodžiai jokių savybių nežymi.

Jeigu taip yra iš tikrųjų, tai moralinė intuicija negali būti objektyvaus vertybių pažinimo šaltinis, nes nėra vertybių, kurias būtų galima pažinti ar aprašyti. Moralinė intuicija yra ne kas kita, kaip visuma tų įvairių pozityvių ir negatyvių emocijų, kurias jaučiame žmonių, veiksmų ar daiktų atžvilgiu. Tezę, kad vertinimai nėra teiginiai, Stevensonas mėgina įrodyti pirmiausia atkreipdamas dėmesį į jų funkciją. Vertinimo išraiškos funkcionuoja kitaip nei įprasti empiriniai teiginiai; jos vartojamos ne siekiant informuoti, pranešti ar aprašyti, nenurodo kokių nors įsitikinimų ar nuomonių; jos veikiau atspindi pozityvią arba negatyvią kalbančiojo nuostatą ir siekia sukelti tokią pat klausytojo nuostatą. Dėl to Stevensono teorija buvo pavadinta „emotyvizmu". Šis apibūdinimas netikslus, nes Stevensonas taip pat aiškina, ar galimà racionali diskusija vertybių klausimu. Jo požiūriu, ji galima tik tiek, kiek diskusijos dalyviai ginčijasi dėl empirinių vertinamojo dalyko savybių. Tokiais atvejais jie gali rinkti empirinę informaciją, pavyzdžiui, kad kas nors negirdėjęs apie Heinrichą Böllį arba nemoka skambinti pianinu. Tačiau jeigu šiais empiriniais klausimais jie sutaria, tada ginčas, ar vertinimas „Jis nėra kultūringas žmogus" pagrįstas, jau negali būti racionaliai išspręstas; principai, kurie čia keliami, pavyzdžiui, „Tikroji kultūra – tai širdies išmintis", yra ne argumentai, o veikiau mėginimai įteigti kitiems tam tikrą „kultūringumo" apibrėžimą, grindžiamą negatyvia nuostata nemuzikalių ar apie Böllį negirdėjusių žmonių atžvilgiu. Racionalumo požiūriu tokie mėginimai niekuo nesiskiria nuo skalbimo priemonių reklamos.

Stevensonas aiškiai susiaurina racionalios argumentacijos galimybes apribodamas ją klausimu, ar tam tikri daiktai pasižymi tam tikromis savybėmis. Gindamas moralės racionalumą knygoje *Proto*

vietos etikos moksle klausimu (*An Examination of the Place of Reason in Ethics*), Toulminas parodo, kad Stevensonas, kaip ir natūralistai bei intuityvistai, remiasi nebylia prielaida, jog vienintelis racionaliai išsprendžiamas ginčas sietinas su klausimu, ar objektas turi tam tikrą savybę. Natūralistų, kaip ir intuityvistų, nuomone, moralinių įsitikinimų nesutarimą galima spręsti racionaliai; tačiau dėl minėtosios savo prielaidos natūralistai priversti ieškoti ypatingos moralinės savybės. Jų požiūriu, tai yra empiriškai apibrėžiama gėrio savybė, Moore'as ir intuityvistai gėrį laiko neempirine savybe. Stevensonas suprato (ir čia Toulminas jam pritaria), kad šiuo atveju empirinės ar neempirinės savybės niekuo dėtos; tačiau vadovaudamasis minėtąja prielaida jis daro išvadą, kad nesutarimai dėl vertybių apskritai negali būti racionaliai sprendžiami. Toulmino supratimu, priešingai, kiekvienas nesutarimas turi būti sprendžiamas racionaliai, ginčo dalyviai turėtų pasitelkti įrodymų savo pozicijai pagrįsti ir argumentuoti pagal specifines išvedimo taisykles. Šiuo požiūriu moraliniai ginčai gali būti visiškai racionalūs. Antai galima apeliuoti į drąsos arba bailumo mūšio lauke faktus, ir yra taisyklės, kurios leidžia jų pagrindu racionaliai vertinti. Kaip tokių taisyklių pavyzdį Toulminas nurodo taikomą kodekso taisyklę, kuri reikalauja atlikti savo pareigą, ir bendrąją taisyklę, kuri tam tikromis aplinkybėmis iš individo reikalauja altruistinių veiksmų.

Hare'as knygoje *Moralės kalba* (*The Language of Morals*), viename įtakingiausių mataetikos veikalų, nepritaria, kad tokio pobūdžio moralinės taisyklės būtų vadinamos išvedamosiomis; šį terminą jis rezervuoja logikos taisyklėms, kurios vienintelės negali būti racionaliai ginčijamos. Racionalūs yra tie ginčai, kur argumentuojama logiškai. Toulminas esą to nesupratęs, nes vadovavosi nebylia prielaida, kad galioja tik teiginių logika. Štai kodėl Hare'as pirmiausia pateikia imperatyvų logikos apmatus. (Kadangi, kaip ir Stevensonas, Hare'as pabrėžia imperatyvų vertinimų pobūdį, nors jo nelaiko kliūtimi logiškai analizuojant vertinimus, jo koncepcija vadinama „preskriptyvine".) Pagrįsdamas tokią logiką Hare'as skaido imperatyvą, pavyzdžiui, „Uždaryk duris!", į deskripcinį, t.y. aprašomąjį, komponentą „kad tu uždarytum duris" ir preskripcinį komponentą „prašau!", kuriuos vadina „frastiniu" ir „njustiniu". Logika taikytina deskripcinio

komponento atžvilgiu . Teiginys „Tu uždarai duris" turi tą patį frastinį komponentą, kaip ir „kad tu uždarytum duris", tačiau jo njustinis komponentas yra „taip!" Imperatyvų frastinį ir njustinį komponentus jiems giminingų vertinamųjų teiginių atžvilgiu atitinka jų reikšmės deskripcinis ir vertinamasis komponetai. Pavyzdžiui, sakinys „Šis automobilis geras" turi deskripcinį komponentą „automobilis greitas, saugus ir ekonomiškas"; jo vertinamasis komponentas – rekomendacija, kurią tas sakinys atspindi. Išvada „Automobilis geras" daroma prielaidos „Automobilis greitas, saugus ir ekonomiškas" pagrindu ir remiasi tam tikru standartu, pavyzdžiui, kad „Greiti, saugūs ir ekonomiški automobiliai yra geri". Tokia išvada šiuo atveju visiškai logiška.

Taigi nors Hare'as perima Stevensono įsitikinimą, jog vertinimai nėra savybių predikavimas daiktams ir todėl nėra teisingi ar klaidingi, jis vis dėlto mano, kad logika jų atžvilgiu gali būti taikoma. Galiausiai Baieris knygoje *Moralinis požiūrio aspektas* (*The Moral Point of View*) atmeta ir prielaidą, kad išraiška gali būti teisinga ar klaidinga tik tada, kai ji predikuoja kokias nors savybes; išraiška teisinga arba klaidinga veikiau tada, kai egzistuoja bendri ir pripažinti jos teisingumo ar klaidingumo nustatymo metodai. Tokie metodai, pasak Baierio, egzistuoja, ir jis juos nusako panašiai kaip Hare'as. Vertybinis sprendimas grindžiamas pirmiausia apeliavimu į principus; o patys principai grindžiami apeliuojant į naudą, kurią duoda arba gali duoti jų laikymasis. Šis pagrindimas turi tokią ypatybę: net atskleidę tokio laikymosi rezultatus, racionalūs žmonės nebūtinai sutars, ar šis principas priimtinas. Moralinio nesutarimo galimybę, pasak Baierio, lemia mūsų nesugebėjimas suvokti visų moralės principų laikymosi padarinių. Hare'o teigimu, apibrėžus tą gyvenimo būdą, kurio reikalauja tam tikra moralė, visada iškils klausimas, ar individas tą būdą pasirinks. Protas neišvaduoja individo nuo būtinybės rinktis.

5. Moralės filosofija: utilitarizmo raida

Pavyzdinis analitinės filosofijos laimėjimas – klasikinės, Benthamo iškeltos utilitarinės moralės teorijos plėtojimas, diferencijavimas bei tobulinimas. Tai buvo išties sutelktų pastangų rezultatas, ir jis buvo įmanomas dėl vyraujančio analitinio filosofavimo stiliaus, kuriam jis pats atstovavo. Pažangu, kad naujos idėjos nebuvo nuolat keliamos užmirštant ankstesnius darbus; buvo atskleidžiami ir šalinami atrandant tobulesnius sprendimus iki tol parašytų darbų trūkumai. Kiekviena nauja pastanga rėmėsi ankstesnių teorijų argumentacijos permąstymu bei kritika.

Kaip ir kitos moralės filosofijos teorijos, utilitarizmas mėgina pateikti įrodomą atsakymą į klausimą, kada žmogaus elgesys grindžiamas morale. Reikalavimas įrodyti reiškia, kad visų konkrečių kasdienių moralinių sprendimų atžvilgiu teorija turi pateikti jų pagrindimą, kuris būtų ne tik neprieštaringas formaliąja logine prasme, bet ir teoriškai produktyvus, t.y. taikytinas nenumatytiems naujiems sprendimų atvejams.

Pagrindinė utilitarizmo tezė sako: apie moralinį veiksmų pagrįstumą turi būti sprendžiama pagal jų rezultatus. Bendriausia prasme veiksmas yra tuo geresnis, kuo naudingesni jo rezultatai. Pavyzdžiui, kai vienintelis reikšmingas dviejų automobilių skirtumas yra tas, kad tik vienas jų turi katalizatorių ir todėl mažiau teršia aplinką, tada moralės požiūriu pateisinama pirkti automobilį su katalizatoriumi ir nepateisinama – be jo. Pirmasis veiksmas naudingas, antrasis žalingas; pats teorijos pavadinimas kilo iš lotynų kalbos žodžio *utilitas*, kuris reiškia naudą. Priešingai įsigalėjusiam įpročiui „utilitarizmą" klaidingai sieti su mintimi, esą jis naudą suabsoliutina, o moralę laiko ne tokia svarbia, iš tikrųjų jis tik mėgina pagrįsti gana įtikinamą idėją: jeigu individo veiksmams keliami kokie nors moraliniai reikalavimai, tai tas individas pagrįstai gali paklausti, ką tokie veiksmai duoda; o tai, ką

veiksmai duoda, ir yra jų daroma nauda arba žala. Iškeldamas šią tezę utilitarizmas prieštarauja daugybei teorijų, pavyzdžiui, prigimtinių teisių, pagal kurią tam tikri veiksmai prieštarauja prigimčiai ir todėl laikytini blogais, religinėms, kurios apie veiksmo moralinį pagrįstumą sprendžia pagal tai, ar jis suderinamas su tam tikros religijos dogmomis. Religinį moralės pagrindimą dažnai siūlo vadinamosios deontologinės teorijos; jos teigia, kad tam tikro pobūdžio veiksmai turi būti privalomi arba draudžiami, nepaisant jų rezultato: privalu, pavyzdžiui, mylėti artimą arba neleistina meluoti. Savo metodologinėmis nuostatomis šios teorijos svetimos analitinei filosofijai, nes arba apskritai nekelia pagrindimo klausimo, arba apeliuoja į dalykus (tarkim, į šventąsias knygas), kuriais galima tikėti arba ne. Utilitarizmas viliasi pagal veiksmo rezultato naudingumą įvertinti veiksmą moraliniu aspektu; kadangi klausimas dėl veiksmo rezultato iš principo gali būti sprendžiamas empirinių mokslų, vadinasi, įrodomai, toji viltis remiasi tikėjimu, kad galima racionaliai susitarti dėl veiksmų rezultatų vertinimo.

Kadangi utilitarizmas veiksmus apibūdina pagal jų rezultatų vertę, patys rezultatai negali būti vertinami utilitarizmo teorijos ribose. Tačiau dėl to nereikėtų menkinti aiškinamųjų teorijos galių, nes dauguma veiksmo rezultatų savo ruožtu gali būti vertinami pagal jų tolesnius rezultatus. Taršos padidėjimą, kurį sukelia automobilis be katalizatoriaus, galima vertinti pagal tai, ar jis, pavyzdžiui, nekenkia miškams, ar nesukelia šiltnamio efekto ir ar nenaikina ozono sluoksnio; šių padarinių vertę savo ruožtu galima nustatyti pagal vertę, kurią žmogui turi miškas, santykinai pastovi vidutinė temperatūra ar apsauga nuo ultravioletinių spindulių. Tad utilitarizmui nebūtina vertinant aprėpti rezultatų, kuriuos sukelia žmogaus veikla, įvairovę. Utilitatizmo programa grindžiama viltimi, jog įmanoma atskleisti keletą praktiškai negincijamų pamatinių vertybių – pavyzdžiui, kad siektinà tokia žmonių padėtis pasaulyje, kuri, visų suvokimu, nepažeidžia žmogaus orumo. Žinoma, galima kelti klausimą, ar tokia padėtis pageidautina moralės požiūriu; tačiau akivaizdu, kad tokiu atveju įrodymų naštą turi nešti skeptikas. Antai tas, kuris mano, kad moralės požiūriu nepateisinamos priemonės, mažinančios gimstamumą, nors tokios priemonės gali užkirsti kelią daugumos dar negimusių žmonių skurdžiam vegetavimui, privalo įrodyti, ar ši nuostata

pagrįsta. Jeigu jis negali geriau argumentuoti, o tik sako, kad šio pasaulio vargai bus atlyginti kitame pasaulyje, jis faktiškai išsižada racionaliai pagrįsti savo poziciją. Šiuo požiūriu analitinė utilitarizmo atmaina turi dar vieną argumentavimo strategiją, kai apeliuojama ne į pamatines vertybes, o į spontaniškus konkrečių atvejų vertinimus. Apie tai netrukus dar kalbėsime.

Utilitarizmas susiduria su dviem svarbiausiomis metodologinėmis problemomis. Pirmoji iškyla, kai sprendžiant vieno iš dviejų veiksmų pasirinkimo klausimą jų rezultatai beveik niekada negali būti iki galo numatomi; toks numatymas paprastai yra daugiau ar mažiau tikimybinis, ir kuo vėliau paaiškėja rezultatai, į kuriuos mėginama atsižvelgti, tuo ryškesnė ši problema. Dar sudėtingesnė antroji problema. Jeigu tam tikras veiksmas vieną žmogų padaro laimingą, o kitą nelaimingą, kaip tokį veiksmą vertinti? G.E. Moore'as šiai problemai spręsti taikė formulę „kuo daugiau laimės daugeliui žmonių"; tačiau toji formulė tik užslepia problemą jos neišspręsdama. Filosofijai šiuo atveju turi pagelbėti matematinė „gerovės ekonomika" (*welfare economics*), kuri (be kita ko) sprendžia ir tokius klausimus: ar tam tikra priemonė, teikianti kiekvienam iš dviejų individų vieną naudos vienetą, atneša tiek pat naudos, kaip ir priemonė, kuri teikia du naudos vienetus vienam, arba kiek mažiau naudos iš tam tikros priemonės gauna tas individas, kuris jau disponuoja šimtu naudos vienetų, lyginant su kitu, kuris gauna pirmąjį jos vienetą.

Rezultatų, kurie gali būti numatomi tik pagal tikimybę, vertinimo problema yra palyginti daug paprastesnė: racionalių sprendimų teorijoje lyginama ne dviejų priemonių faktinių rezultatų nauda, o tos naudos ir rezultato tikimybės sandauga, kiek ji gali būti nustatyta turimų žinių pagrindu (vadinamoji numatoma nauda). Šis principas sudaro utilitarizmo etikos pagrindą. Pateisinamais laikomi ne tie veiksmai, kurie faktiškai duoda geriausią rezultatą, o tie, iš kurių galima racionaliai tikėtis geriausio rezultato. Pagrindą šiai nuostatai teikia tam tikras požiūris į moralės paskirtį: ji turi pateikti principus, kuriais žmogus galėtų praktiškai vadovautis, o kadangi informacija apie būsimus veiksmų rezultatus negali būti išsami, moralė neturi reikalauti ko nors daugiau. Teisingo ir klaidingo moralinio sprendimo skirtumas vis dėlto išlieka, nes žmogus gali nepasinaudoti arba netikusiai pasinaudoti

turima informacija; taip pat išlieka nepagrįsto ir nepateisinamo veiksmo, viena vertus, ir nepagrįsto, bet pateisinamo veiksmo, kita vertus, skirtumas. Su pastaruoju aveju susiduriame tada, kai nepasinaudojimas arba netikęs pasinaudojimas informacija yra pateisinamas, arba tada, kai individas net ir žinodamas, ką privalėjo daryti, to nepadarė dėl pateisinamų priežasčių.

Iš dviejų utilitarizmo atmainų – *taisyklių* utilitarizmo ir *veiksmų* utilitarizmo – analitinėje filosofijoje pirmenybė teikiama pirmajam. Jos skiriasi tuo, kad veiksmų utilitarizmui rūpi individualių, konkrečių veiksmų rezultatai, o taisyklių utilitarizmas klausia, ar individualus, konkretus veiksmas priklauso tokiam tipui veiksmų, kurie apskritai duoda ypač pageidautiną (arba ypač nepageidautiną) rezultatą. Antai jeigu esant diktatūrai siekdamas išgelbėti žmogų nuo įkalinimo ir kankinimų individas suklaidina policiją, tai veiksmų utilitarizmo požiūriu jis turėjo spręsti klausimą, kokie būtų rezultatai, jei šiuo konkrečiu atveju jis būtų pasakęs tiesą; o taisyklių utilitarizmo požiūriu jo klausimas formuluotinas taip: ar melavimas policijai neteisinėje valstybėje paprastai atneša gerų ar blogų rezultatų? Jis gali šį klausimą taip formuluoti, nes konkretus veiksmas vienu ir tuo pačiu metu gali priklausyti skirtingiems veiksmų tipams: jis gali būti traktuojamas kaip paprasčiausias melas, kaip būdas užkirsti kelią žmogaus kankinimui, kaip solidarumo su skriaudžiamais žmonėmis pareiškimas ir pan.; ši moralės požiūriu reikšmingų interpretacijų įvairovė daro, kaip dar matysime, taisyklių utilitarizmo moralę dinamišką. Sprendimas, grindžiamas veiksmų utilitarizmo principais, gali skirtis nuo sprendimo, grindžiamo taisyklių utilitarizmo principais, nes iš tam tikro tipo veiksmų, kurie paprastai duoda gerą rezultatą, atskiri veiksmai gali dėl ypatingų aplinkybių atnešti blogą rezultatą, ir atvirkščiai, šis faktas gali būti numatomas.

Kadangi veiksmų utilitarizmas, ypač grynasis, išreiškia pamatinę utilitarizmo idėją, verta išsiaiškinti, kodėl apskritai nuo jo nukrypstama. Būtent čia atsiskleidžia dar vienas analitinės filosofijos bruožas – atvirumas, kai sunkumai, kurie iškyla taikant net visuotinai pripažintus principus, nėra paprasčiausiai nustumiami į šalį, bet įtraukiami į principų argumentacijos sritį; ir apskritai atvirumas naujiems argumentams net tada, kai diskusija atrodo jau baigta. Būtent

todėl analitinė filosofija teikia didžiulę reikšmę konkrečių pavyzdžių nagrinėjimui. Antai veiksmų utilitarizmo problemiškumas iškyla tiriant „zuikių" viešajame transporte pavyzdį; įsivaizduokime individą, kuriam vėlai vakare kyla klausimas, ar apskritai nevažiuoti namo, ar važiuoti „zuikiu". Tarkim, kad jis samprotauja taip: metro traukinys vyks nepriklausomai nuo to, ar aš juo važiuosiu ar ne, todėl važiuodamas niekam neužkrausiu papildomų kaštų. Kadangi niekas nežino, kad tas individas keliauja „zuikiu", toks jo elgesys nebus „užkrečiamas"; taigi dėl jo metro tarnyba nepatirs ir jokių netiesioginių nuostolių. Nebūtinai toks jo poelgis – pirmas žingsnis nuolatinio važiavimo „zuikiu" praktikos link (nuolat baiminantis dėl nemalonios tokių kelionių atomazgos ir važiuojant „zuikiu" net tuomet, kai yra alternatyva nusipirkti bilietą). Pakanka, kad tik šiandien jis turi tiek pinigų, jog jų užtektų bilietui nusipirkti, tačiau jis geidžia dar vieno bokalo alaus. Bokalas alaus jam suteikia malonumo; tad važiuoti „zuikiu" šiuo konkrečiu atveju individui naudinga, ir jis nepadaro kitiems žalos; vadinasi, veiksmų utilitarizmo požiūriu toks elgesys leistinas.

Tačiau ši išvada prieštarauja daugumos žmonių moraliniams įsitikinimams. Spontaniškas jų pasipriešinimas gali atsirasti dėl dviejų visiškai skirtingų pavojų, kuriuos kelia toks elgesys. Pirmasis: „Kiekvienas galėtų taip elgtis". Turima omenyje, kad kiekvienas, galvodamas, kad jis šitaip elgiasi vienintelis, prieitų prie minėtos išvados. Tačiau į šį pavojų galima nekreipti dėmesio, nes žinoma, kad jis neturi pagrindo – dauguma žmonių taip nesielgia. (Jeigu dauguma žmonių išties taip elgtųsi, t.y. jeigu dauguma važiuotų „zuikiu", tada atskiro individo elgesį būtų lengviau pateisinti.) Antrasis pavojus: „Taip negalima elgtis". Turima omenyje, kad tik atsitiktinai tokiu atveju nepadaroma žalos, ir jeigu būtų išsiaiškinti visi padariniai, tai beveik neabejotina, jog ir šiuo atveju padaroma žalos. (Čia nesakoma: „Tai gali tapti pavyzdžiu kitiems". Šio argumento nesvarstome, nes jeigu ir kiti pradėtų taip elgtis, važiavimas „zuikiu" – dėl didesnės žalos tikimybės – būtų moraliai nepagrindžiamas net pagal veiksmų utilitarizmo kontekstą.) Šis argumentas įtikinamesnis; iš esmės jis grindžiamas tuo, kad žmonės vadovaujasi tam tikra tradicijų perduodama gyvenimo patirtimi, kuri vertinga pati savaime ir kurią apibrėžia moralės taisyklės. Tas, kuris mėgintų gyvenime vadovautis

veiksmų utilitarizmo principu, neturėtų nei pakankamai laiko, nei informacijos, kad galiausiai prieitų prie apibrėžtos sprendimų aibės kaip visumos (t.y. įtraukiant klaidas), atnešančios rezultatų, kurie apskritai būtų geresni už gaunamus atsižvelgiant į socialiai akumuliuotą patirtį bei laikantis atitinkamų moralės taisyklių.

Žinoma, tokios tradicinės taisyklės galėtų konservuoti abejotino pagrįstumo vertinimus. Ir, be abejo, pagal taisyklių utilitarizmo keliamus *bendruosius* sprendimų priėmimo kriterijus normos nėra šventos, visos jos veikiau tik hipotetinės. Faktiškai taisyklių utilitarizmas moralines taisykles traktuoja taip, kaip empirinis mokslas – hipotezes. Nors tos hipotezės mokslui reikalingos, kad galėtų paaiškinti konkrečius faktus (pavyzdžiui, norint paaiškinti epidemijos protrūkį reikalingos bendros hipotezės apie tam tikrą bacilą ir žmogaus organizmo reakciją į ją). Tokiu atveju hipotezės bent laikinai traktuojamos kaip tiesos, nuolat tikrinamos ir reviduojamos, kai pasirodo, kad nepaaiškina tam tikro fakto. Panašiai taisyklių utilitarizmas traktuoja įprastas moralės taisykles. Panašumą lemia tai, kad moralės taisyklės taikomos vertinant konkrečius veiksmus ir todėl bent jau preliminariai laikytinos pagrįstomis. Tačiau gali būti, kad konkrečiu atveju tokia taisykle grindžiamas vertinimas bus nepriimtinas, ir tada toji taisyklė turės būti modifikuojama arba keičiama kita, geriau derančia vertinant konkretų veiksmą. Kaip tik čia atsiskleidžia, kad moralės pažangai turi esminės reikšmės toks faktas: konkretus veiksmas gali, kaip buvo pažymėta aukščiau, priklausyti daugeliui skirtingų veiksmų tipų ir todėl vartotinas pagal skirtingus principus. Pažangą skatina galimybė rinktis iš kelių principų vadovaujantis naudingumo kriterijumi.

Jeigu tokiu būdu atrastos taisyklės sudaro nuoseklią sistemą, tada idealiu atveju jos išreiškia bendrąsias gyvenimo teisingoje visuomenėje taisykles. Šiuo teiginiu galima pasiremti atskleidžiant veiksmo rezultato, kurį patiria *skirtingi* žmonės, bendro vertinimo problemą: visuomeninės santvarkos formas rikiuojame pagal jų priimtinumo laipsnį, o veiksmus vertiname pagal tai, ar jie pasitarnauja geriausios santvarkos iš galimų klostymuisi. Šiuo požiūriu dažnai keliamas toks kriterijus: visuomeninė santvarka A yra geresnė už visuomeninę santvarką B, jeigu blogiausiai gyvenančios grupės na-

riai joje gyvena geriau negu blogiausiai gyvenantys santvarkos B nariai (vadinamasis maksimino principas). Sudėtingesnė problema atsiskleidžia tada, kai, pavyzdžiui, iškeliame klausimą, kaip vertinti tokį aukštos kultūros paveldą, kaip piramidės, šventyklos ar monumentai. Čia galime remtis prielaida, kad jų meninė vertė neginčijama ir į ją atsižvelgiama vertinant tam tikros veiklos rezultatus. Tačiau išlieka moralės klausimas – ar statant tokius šedevrus buvo pateisinamai griebtasi priemonių, reikalingų jiems sukurti. Jeigu neatsižvelgiame į savaimines reakcijas, tai beveik neįmanoma rasti kriterijaus, kuris leistų pasverti Praksitelio Hermio grožį lyginant jį su Atikos vergų kančiomis ar Laureiono sidabro kalnų bei piramidžių didingumą lyginant su Egipto felachų vargais. Maksimino principas šiuo atveju teikia aiškų atsakymą, kurią iš alternatyvių santvarkų pasirinkti. Visuomenė be Hermio ir piramidžių, tačiau ir be vergų sidabro kasyklose bei botagais vanojamų vergų, tempiančių per smėlį akmens luitus, yra geresnė už senųjų kultūrų visuomenes – joje blogiausiai gyvenančių žmonių padėtis yra geresnė nei tokių žmonių padėtis antikinės kultūros laikais. Analitinė problemos eksplikacija šiuo atveju padeda prieiti prie išvados, kuri leidžia nuspręsti be jokių „bet“ ar „jeigu“.

6. Jutiminio suvokimo filosofija: konstruktyvi ir kritinė

Nors formalistinis analitinės filosofijos sparnas dažnai priskiriamas prie loginio pozityvizmo, bent vienu pavyzdžiu reikėtų parodyti, kaip ir kodėl vienoje ir toje pačioje filosofinės problematikos srityje orientacija į formaliąją arba į kasdienę kalbą veda prie skirtingų rezultatų. Kalbant apie jutiminio patyrimo filosofinę analizę ypač išryškėja, kad formaliosios analizės kryptis linksta į teorinį konstruktyvizmą, o kasdienės kalbos analizė dažniausiai – į klasikinės filosofijos problematikos kritiką. Šitai paaiškinama tuo, kad konstruojama formalioji kalba tarsi prašosi būti vartojama, o realaus kalbos vartojimo analizė beveik neleidžia išsiveržti iš tam tikrų kalbos vartosenos rėmų.

Ryškiausi konstruktyvistinių pastangų darbai yra Rudolfo Carnapo *Loginė pasaulio sąranga* (*Der logische Aufbau der Welt*) ir Nelsono Goodmano *Regimybės struktūra* (*The Structure of Appearance*). Abiejuose darbuose mėginama itin taupaus pradinio sąmonės reiškinius apibūdinančio žodyno pagrindu, taikant logikos priemones, apibrėžti daug platesnį empirinį žodyną. Pasirinkti būtent tokį pagrindą skatina įsitikinimas, kad sąmonės reiškiniai (regimybė, įspūdžiai, pojūčiai ir pan.) teikia *patikimų* empirinių žinių.

Pamatiniai Carnapo sistemos elementai – „elementariosios patirties" epizodai. Elementarioji patirtis – tai visuma to, kas sąmonei duota patiriant: įvairūs jutiminiai pojūčiai, prisimenami vaizdai, jausmai ir t.t. Tuos epizodus sieja „panašumo įspūdis", ir jis yra vienintelis ekstraloginis sistemos komponentas. (Elementarūs patirties epizodai apibrėžiami kaip tie, kuriuos sieja panašumo įspūdis.) Tad visi konstruojamos kalbos teiginiai galiausiai yra ne kas kita, kaip nepaprastai sudėtingi teiginiai apie tų panašumų įvairovę. Elementariosios patirties epizodų skaidymas, sutvarkymas bei struktūrizavimas yra jų interpretacijos dalykas. Tas, kuris dar nėra patirties epizodų

lyginimo būdu išmokęs, kad praktiškai svarbu skirti spalvas, neturi spalvų skyrimo patirties; tas, kuris jas skiria, turi spalvos sąvokos taikymo patirtį. Kadangi elementarioji patirtis teikia teorijai pagrindą, konstruojant teoriją ji laikytina neskaidoma. Taigi, pavyzdžiui, spalva neturi būti apibrėžiama kaip tai, kas bendra tam tikrai regos įspūdžių aibei; nes tam, kad būtų suvokta, kas įspūdžiams bendra, spalva turėtų būti išskaidyta į komponentus, tačiau toks skaidymas negalimas, jeigu ji suvokiama kaip elementarus dalykas. Konstruojant negalima postuluoti, kad elementariosios patirties epizodai pasižymi tam tikromis savybėmis (kad jie, pavyzdžiui, spalviniai), galima tik nurodyti, jog juos sieja panašumo santykis su kitais tokiais epizodais.

Remiantis spalvinio panašumo įspūdžiais galima, pavyzdžiui, tam tikrą spalvą apibrėžti kaip aibę objektų, kuriuos sieja spalvinis panašumas. Šitaip konstruojamas skirtingas spalvinių objektų aibes galima interpretuoti kaip spalvas. Taigi analizuojamas ne objektas siekiant jame išskirti spalvą kaip komponentą, o veikiau atliekama objekto „kvazianalizė" (Carnapo terminas) – jo panašumo į kitus objektus analizė. Šitaip Carnapas mėgina išspręsti tradicinę abstrakcijų problemą, vildamasis, kad jo analizė pranašesnė už tradicinę, nes kiekvieną jos žingsnį galima patikrinti.

Nors visi teiginiai taip interpretuojant galiausiai redukuojami į teiginius apie panašumo įspūdžius, tokiõs kalbõs teikiamos raiškos galimybės vis dėlto labai plačios. Carnapas siekia parodyti, kad visas empirinių teiginių apie pasaulį žodynas gali būti šiuo pagrindu rekonstruotas tokia tvarka: teiginiai apie paties individo sąmonę, teiginiai apie materialius objektus, teiginiai apie kitų individų sąmonę ir galiausiai teiginiai apie kultūros objektus. Jis, žinoma, negalėjo formalizuoti visos šios rekonstrukcijos, tačiau vis dėlto pažengė stebėtinai toli – nuo dalinio panašumo įspūdžių bei kokybiškai apibrėžiamų klasių prie subjektyvaus „anksčiau" ir „vėliau" skyrimo, tad ir prie fenomenalios laiko konstrukcijos. Nuo čia jo analizė tampa ne tokia formali, o galiausiai nusakomas tik bendras planas, kaip turėtų vykti tolesnė rekonstrukcija.

Griežta analizė leido Carnapui pirmajam pastebėti, kuriais požiūriais jo programa negali būti realizuota; jis, pavyzdžiui, nustatė, kad dispoziciniai predikatai, tokie kaip „tirpus vandenyje", negali būti

apibrėžti pagal jo sistemą ir kad todėl jo programa sužlunga pasiekus antrą – kalbos apie daiktus – analizės lygmenį. Goodmanas parodė, kad ji žlunga pasiekus vos jutimiškumo lygmenį ir kad esant tam tikrai elementariosios patirties įvairovės struktūrai „kvazianalizė" negali apibrėžti savybių. Todėl jis sistemą kurti pradeda nuo kito galo – postuluodamas savybes ir mėgindamas jų pagrindu kurti substratą, konkrečius daiktus. Jo supratimu, konkretizavimo problema sprendžiama lengviau negu abstrahavimo. Todėl ir jo tikslas kuklesnis – jis nesiekia tam tikro minimalaus žodyno pagrindu rekonstruoti visą empirinių teiginių kalbą, o tik tą jos sritį, kuri siejama su jutimiškumu. (Be to, Goodmanas taiko kitą loginį formalizmą, kitą formaliąją kalbą.)

Pamatiniai Goodmano sistemos elementai – vadinamosios kokybės (*Qualia*), pavyzdžiui, atspalviai, gyvenamieji momentai, regėjimo lauko taškai. Kokybė interpretuojama kaip objektas, kuris atskirais momentais gali reikštis skirtingose vietose (panašiai kaip kultūra). Pirmoji konstravimo problema – sukurti tai, ką galima apibūdinti kaip momentinį spalvos tašką regėjimo lauke. Tokį tašką apibrėžia atspalvis, gyvenamasis momentas ir jo vieta regėjimo lauke. Čia Goodmanas vartoja kokybių *koegzistencijos* sąvoką, kuri atlieka tokį patį sisteminį vaidmenį kaip ir Carnapo „panašumo įspūdžiai", nors jos turinys nuo Carnapo sąvokos turinio skiriasi; taško regėjimo lauke ir momento „koegzistavimas" reiškia, kad šiuo momentu regėjimo lauke yra tam tikras taškas. Vėliau Goodmanas mėgina įvairias kokybes klasifikuoti į juslines kategorijas, tokias kaip spalvos, tonai, kvapai ir t.t. Todėl jis pradeda taikyti dar vieną kokybių charakteristiką – santykinį predikatą „x nesiskiria nuo y". Jo pagrindu spalvos nuosekliai išsidėsto pagal panašumo klases. Tad juslinei „regos pojūčio" kategorijai priklauso visa tai ir tik tai, ką nuoseklaus konstravimo būdu galima gauti iš tam tikros spalvinės kokybės.

Goodmanas nereikalauja, kad jo kuriamos kalbos teiginiai būtų teisingi tada ir tik tada, kai teisingi tie ekstrasisteminiai teiginiai, kuriuos mėginama formalizuoti pagal jo sistemą; jis veikiau postuluoja, kad jo sistema teikia tam tikrą ekstrasisteminių faktų modelį. Klausimai, kylantys pastarųjų atžvilgiu, keičiami klausimais apie modelį; atsakymas į juos turi padėti išaiškinti ekstrasisteminius klausimus.

Tai yra pamatinė Goodmano „ekstensionalaus izomorfizmo" koncepcijos idėja, kuri jau pati savaime teikia įdomią formalaus konstravimo priemonę. Apskritai apie Carnapo ir Goodmano sistemas galima pasakyti, kad jos vertos dėmesio ne tik kaip formalaus konstravimo teorijos, bet ir kaip pastangos eksplikuoti kalbą apie jutiminį patyrimą.

Norėdami palyginti pasilikime prie pažinimo „fenomenaliojo, arba jutiminio, pagrindo". Pastebėsime, kad analitinė kasdienės kalbos filosofija daugiausia pastangų skyrė norėdama įrodyti, jog šis fenomenalusis pagrindas tėra filosofų fikcija. Tokio pagrindo idėja nuo Platono ir Aristotelio laikų atliko esminę funkciją pažinimo teorijoje, kurios svarbiausia tema lig šiol tebėra klausimas, kokiu būdu teiginiai apie išorinį pasaulį gali būti paremti „jutiminiais duomenimis", arba kaip jutiminių duomenų pagrindu galima daryti išvadas apie išorinį pasaulį. Manoma, kad sąmonei tiesiogiai duoti tik jutiminiai duomenys, pavyzdžiui, ne moneta, bet tik jos plokštumos projekcija akies tinklainėje. Ši kritinė pastanga buvo daugiausia kolektyvinis darbas, prie kurio prisidėjo J.L. Austinas, O.K. Bouwsma, R.J. Hirstas, G.A. Paulas, A. Quintonas, G. Ryle'as, F.E. Sparshottas, F.N. Sibley ir L. Wittgensteinas. Kritikos objektu pirmiausia tapo argumentai, kurių pagrindu filosofijoje pripažįstamas jutiminių duomenų egzistavimas; juk niekas negali kitam parodyti jo sąmonėje esančių jutiminių duomenų, todėl pats jų egzistavimas turi būti įrodytas.

Vienas tokių argumentų apeliuoja į tai, kad vaizdas, kurį susikuriame apie pasaulį, grindžiamas ne jo savybėmis, bet tuo, kaip yra veikiami mūsų pojūčiai. Kadangi, pavyzdžiui, šviesos greitis yra ribotas, daikto niekada nematome tokio, koks jis yra stebėjimo momentu; geriausiu atveju matome ankstesniąją daikto būklę, panašiai kaip galime turėti žvaigždės, nuo kurios mus skiria šviesmetis, vaizdą, nors pati žvaigždė jau gali būti užgesus. Kritika į tai atsako: šitaip argumentuojant painiojami jutiminiai dirgikliai (tarkim, potencialų skirtumai nervinėse ląstalėse) su jutiminiais duomenimis. Potencialo skirtumai nėra sąmonei duoti dalykai. Tais atvejais, kai žmogus iš tikrųjų nemato to, ką jis, kaip jam atrodo, mato, – o taip išties kartais būna – postulavimas, kad vietoje to jis mato kažką kita, būtent jutiminį duomenį, yra visiškai nepagrįstas. Kažin ar negalima sakyti, kad žmogus mato seniai

užgesusią žvaigždę. (Juk matome, pavyzdžiui, mirusius žmones fotografijose.) Žinoma, jis nemato jos dabartinės būklės, tačiau iš to neišplaukia, kad jis nemato žvaigždės. Darant tokią išvadą „daikto matymas" painiojamas su „faktinės padėties matymu".

Panagrinėkime dar vieną argumentą jutiminių duomenų egzistavimo naudai. Patirtis rodo, kad matymas priklauso nuo to, ar akys tinkamai atlieka savo funkciją. Ką žmogus mato, priklauso, pavyzdžiui, nuo to, ar jis nėra trumparegis; jeigu jis mato dvigubą vaizdą, gali būti, kad žmogus žvairas. Todėl keliamas reikalavimas, kad objektyvios daiktų savybės turi nepriklausyti nuo stebėtojo jutiminių organų savybių. Iš prielaidų – (1) tai, ką žmogus mato, priklauso nuo jo jutimo organų, (2) objektyviai egzistuojantys daiktai nepriklauso nuo kieno nors jutimo organų – kaip atrodo, neišvengiamai darome išvadą: (3) niekas nemato objektyvių objektų. Tai, ką matome, yra tai, ką mums pateikia pojūčiai, kitaip sakant, matome jutiminius duomenis. Kritika atkreipia dėmesį į prielaidos (1) dviprasmiškumą. Kad tokia išvada išties išplauktų iš prielaidų, pirmoji prielaida turi būti interpretuojama taip: (1a) visa, ką žmogus mato, priklauso nuo jo jutimo organų. Tik tada galima daryti išvadą (3). Tačiau buvo įrodytas ne teiginys (1a), o veikiau teiginys (1b): ar žmogus mato tą ar kitą objektą ir kaip jis jį mato, priklauso nuo jo jutimo organų. Šis teiginys išties pagrįstas, tačiau iš jo kartu su teiginiu (2) jau neišplaukia išvada (3). Teiginys (1) gali būti interpretuojamas kaip santykinis sakinys arba kaip netiesioginis klausiamasis sakinys. Kad jie painiojami, atkreipia dėmesį kritika. Ši smulkmena reikšminga, nes būtent čia įžvelgiame dažną sintaksinę filosofinės argumentacijos dviprasmybę, kuri pasireiškia ir kitose srityse.

Trečiasis argumentas apeliuoja į jutiminių iliuzijų faktus. Kai, pavyzdžiui, į vandenį panardinta tiesi lazda atrodo sulenkta arba kai apskrita moneta, žvelgiant į ją iš šono, atrodo eliptinė, kiti pojūčiai dažnai paliudija, kad tokie sulenkti arba eliptiniai daiktai nepriklauso materialiam pasauliui; taigi jie turi egzistuoti tik mūsų sąmonėje – kaip jutiminiai duomenys. Vadinasi, matyti iš tikrųjų reiškia interpretuoti faktus. Mes tam tikru būdu interpretuojame tai, ką matome; iš turimų įspūdžių kuriame tam tikrą vaizdą. Kritika pradeda nuo to, kad šitaip argumentuojant painiojamos sąvokos „matyti" ir „matyti kaip kažką".

Tas, kuris lazdą mato ne kaip tiesią, o monetą ne kaip apskritą, tas esą nemato tiesios lazdos ir apskritos monetos; esą tokiu atveju jis mato kažką lenkta arba kažką eliptiška. Abi išvados klaidingos; jis mato tiesią lazdą, tačiau ją mato ne kaip tiesią, ir nors monetą jis mato kaip eliptinę, jis mato ne eliptinį daiktą, bet monetą, kuri nėra eliptinė.

Ketvirtasis argumentas postuluoja, kad egzistuoja patikimo, neklaidingo pažinimo galimybė, tačiau to neklaidingumo sritis apsiriboja sąmone. Pamatinę argumento mintį galima suformuluoti taip: objektas, kurį žmogus mato, egzistuoja, kitaip jis negalėtų jo matyti. Kai žmogus mato, jog padėtis yra vienokia ar kitokia, ji tokia ir yra, nes kitaip jis jos nematytų. Tačiau, kaip žinoma, mūsų įprastas matymas nėra patikimas; gana dažnai jis mus klaidina. Tad turi egzistuoti vidinė patirtis, pagrindžianti išorinę. Ji turi būti tiesioginė ir patikima, ir šį patikimumą garantuoja tai, kad ji susiduria tik su sąmonės faktais. Kritika, pasiremdama Ryle'o distinkcija, dėl šito argumento priekaištauja, nes taip argumentuojant neatsižvelgiama į „sėkmės veiksmažodžių" ypatumus. Tokie veiksmažodžiai išreiškia veiksmo arba pastangos rezultatyvumą (sėkmę) ir funkcionuoja poromis kartu su „pastangų veiksmažodžiais". Keli tokių porų pavyzdžiai: „ieškoti" – „rasti", „lenktyniauti" – „laimėti". Rasti reiškia sėkmingai baigti paiešką, laimėti – sėkmingai baigti lenktynes. Todėl sėkmės veiksmažodžiai gali būti vartojami tik tada, kai tam tikra pastanga baigiasi sėkmingai. Antai gydytojas negali paciento išgydyti nesėkmingai – ne todėl, kad jo meistriškumas absoliutus, o todėl, kad teiginys „jis nesėkmingai išgydė pacientą" prieštaringas. „Matyti", „girdėti" ir daugelis kitų žodžių, kuriais apibūdinami jutiminio suvokimo rezultatai, yra „sėkmės veiksmažodžiai". Negalima matyti to, ko iš tikrųjų nėra; faktai, kuriuos matome, yra tokie, kokius juos matome. Tačiau tai nereiškia, jog egzistuoja neklystamas „matymas", veikiau žodis „matyti" vartojamas neteisingai, jeigu žiūrėjimo nevainikuoja matymo sėkmė. Taigi nėra pagrindo postuluoti neklaidų, absoliučiai patikimą suvokimo procesą bei jutiminius duomenis, paaiškinančius to proceso galimybę.

Penktasis ir paskutinis argumentas, kurį čia trumpai aptarsime, siejamas su pastangomis rasti patikimą empirinio pažinimo pagrindą – tam tikrą galutinę instanciją, į kurią apeliuojant galima būtų nustatyti visų kitų teiginių teisingumą ar klaidingumą. Žinios, grindžiamos

jutiminiais duomenimis, šiuo požiūriu bene geriausios kandidatės. Ar raudonai atrodantis objektas yra iš tiesų raudonas, nėra tikra, tačiau yra visiškai tikra, kad man jis atrodo raudonas. Taigi nors objekto atžvilgiu galiu abejoti, jo vaizdinio atžvilgiu negaliu turėti jokių abejonių. Vadinasi, net jeigu visos žinios apie objektus nepatikimos, egzistuoja patikimos žinios apie jų vaizdinius; būtent todėl šie vidinės patirties faktai, arba jutiminiai duomenys, pažinimo teorijai tokie svarbūs. Kritika pirmiausia atkreipia dėmesį į hipostazavimą, kuriuo remiasi jutiminių duomenų idėja. Kai objektas *atrodo raudonas*, regėjimo objektas nėra jutiminiai duomenys; bet jeigu susidaromas objekto *raudonas vaizdinys*, galima kalbėti apie tam tikrą jutiminį duomenį. Atitinkamai kyla klausimas, kuris iš dviejų teiginių patikimas. Teiginys „Moneta man atrodo eliptinė" gali būti laikomas neabejotinai patikimu tik tuo atveju, jeigu jis vartojamas įspūdžiui išreikšti, nepretenduojant ką nors teigti apie tikrovę. Kad šiuo atveju nereikėtų abejoti, paaiškinama tuo, jog toks teiginys apskritai nieko nesako apie tikrovę. Jis negali būti falsifikuotas, tačiau toks tikrumas nėra teiginio apie tikrovę tikrumas. Žengiant kitą žingsnį, teiginys „Moneta man atrodo eliptinė" painiojamas su teiginiu „Mano susidarytas monetos vaizdinys yra eliptinis". Pastarasis teiginys kartais gali išreikšti tiesą, kurią po kelių psichologinių testų individas, didžiai savo nuostabai, sužino apie save; bet taip interpretuojant dėl teiginio tikrumo abejojama. Tačiau jeigu „Mano susidarytas monetos vaizdinys yra eliptinis" painiojamas su „Moneta man atrodo eliptinė", t.y. su neabejotinai patikimu, tačiau nieko apie tikrovę nesakančiu teiginiu, tada pirmasis teiginys taip pat atrodo neabejotinai teisingas. Galiausiai, kai išraiška „Moneta man atrodo eliptinė" painiojama su išraiška „Susidariau eliptinį monetos vaizdinį", dėl šios sumaišties pasiekiami neabejotinai tikri teiginiai apie jutiminius duomenis.

Kritika, grindžiama kasdienės kalbos analize, parodo, kad jutiminiai duomenys tėra tuščia filosofinės spekuliacijos konstrukcija; tariamai patikimų pažinimo pradų idėja keliama vien lingvistinės painiavos pagrindu. Deja, nematyti tolesnės pozityvios jutiminio suvokimo teorijos plėtros, ir nors yra nemaža naujų mėginimų ją kurti, nė vienas jų šiandien neatrodo perspektyvus. Kodėl taip yra, jau užsiminėme: jutiminio suvokimo kalba tokia sudėtinga ir įvairialypė, kad visi mėginimai ją analizuoti iki šiol apsiriboja tik atskirais kalbos aspektais.

7. Antropologija

Žmogaus prigimties klausimu analitinė filosofija buvo iškėlusi dvi pagrindines tarpusavyje susijusias idėjas, kurios atspindi klasikinius filosofijos klausimus ir kurių tolesnis rutuliojimas gali būti labai vaisingas. Klasikiniai filosofijos klausimai yra šie: „Ar žmogus turi sielą?", „Ar žmogus yra socialinė būtybė?" Pavyzdiniu analitinės filosofijos veikalu sprendžiant pirmąjį klausimą laikytina Ryle'o knyga *Sąmonės sąvoka* (*The Concept of Mind*), antrojo klausimo požiūriu daugiausia įžvalgų teikia Wittgensteino *Filosofiniai tyrinėjimai*.

Ryle'as neigia vyraujančią doktriną, kurios pamatinė idėja apie dualistinę žmogaus prigimtį apibrėžia bendrąją naujųjų laikų filosofijos nuostatą. (Naujaisiais laikais ją išpopuliarino Descartes'as, nors jos ištakos siekia Augustiną ir Platoną.) Pagal šią teoriją kiekvienas žmogus turi kūną ir sielą (dvasią ir sąmonę). Kūnas yra išorinis, siela (dvasia, sąmonė) – vidinis dalykas. Siela vadovauja žmogaus veiksmams, kūnas vykdo jos įsakus. Kūnas yra pavaldus gamtos dėsniams ir todėl nelaisvas, siela yra laisva. Pažinimas, jutimas, mąstymas, norėjimas, prisiminimas ir t.t. yra sielos veikla, kurią žmogui tiesiogiai atskleidžia vidinis patyrimas; o išorinis pasaulis dar turi būti sukonstruotas jutiminio suvokimo pagrindu. Taigi ir svetimą sielą žmogus gali pažinti tik netiesiogiai – stebėdamas kitų kūnų elgseną ir pagal analogiją su savo elgesiu darydamas išvadą, kad tiems kūnams taip pat vadovauja siela.

Ryle'as šią teoriją polemiškai vadina „doktrina apie dvasią mašinoje"; jis ją taip pat vadina „dekartiškuoju mitu". Tačiau tai nėra visiškai tikslu, nes daugelis jos elementų ateina iš laikų iki Descartes'o. Toji doktrina tapo beveik visos akademinės filosofijos bendru turtu. O tas bendras turtas – dėstomos mintys filosofijos vadovėliuose ir populiariuose filosofijos rašiniuose; būtent ten filosofija daro praktinį poveikį. Šiuo požiūriu Ryle'o etiketę „dekartiškasis mitas" vertėtų

pakeisti etikete „doktrina apie dvasią mašinoje". Tačiau net palikdami nuošalėje etikečių klausimą, negalime nekreipti dėmesio į Ryle'o analizės sisteminę reikšmę. Analizuodamas kalbą Ryle'as atrado argumentų, kurie padeda spręsti teorines sąmonės problemas, šaltinį; jis parodė, kad kalbõs, vartojamos aprašyti tam tikrus faktus, analizė turi reikšmės suvokiant pačius faktus. Sąmonės sąvoka leido šio metodo galimybes patikrinti nagrinėjant konkrečią filosofijos problematiką; tiesa, šio veikalo populiarumas nukreipė dėmesį nuo jame taikomo metodo prie jo rezultatų.

Ryle'ui rūpi suprasti būtybės, vadinamos žmogumi, esmę; tačiau, kaip pasirodo, ši būtybė įvairialypė. Tai, kad žmogus yra sąmoninga būtybė, reiškia, jog jam būdingos tam tikros tarpusavyje susijusios galios bei savybės. Jis geba tvarkyti daiktus, jam gimsta idėjos, jis mokosi, siekia, patiria, geidžia, suvokia ir prisimena, įsivaizduoja, kalba kitiems bei kitus supranta ir t.t. Kalbėdami apie šią būtybę galime ne tik nusakyti, ką ji daro, bet ir išsiaiškinti, kodėl ir kaip ji tai daro; tam turime sąvokų, kurios leidžia jos elgseną struktūrizuoti – ją klasifikuoti kaip tikslingą, išmoktą, žaismingą, impulsyvią, supratingą, apgalvotą ir t.t. Galime sakyti, kad matome veikiant dvasią, kai galime taikyti visas šias sąvokas; taigi jų tarpusavio sąsajų ir jų ryšio su elgsena, kurią jos struktūrizuoja, aiškinimas turėtų padėti atskleisti žmogaus dvasios sąrangą.

Ryle'as analizuoja visą aibę šių sąvokinių priklausomybių; analizės raktas – dispozicinių žodžių ryšys su žodžiais, kuriais apibūdinamas dispozicijas išreiškiantis elgesys. Tačiau pats ryšys gali būti klaidingų interpretacijų šaltinis, kai *teisėti klausimai* dėl kūno ir sąmonės sąsajų *klaidingai formuluojami* ir šitaip atsiradusios „kategorinės klaidos" veda prie tariamų problemų bei tariamų jų sprendimų, kurie ir sukuria „dvasios mašinoje dogmą". Sąmonė tapati elgsenai neką daugiau, negu gebėjimas skaičiuoti tapatus atskiram skaičiavimo aktui. Tačiau lygiai taip pat, kaip negalima visiškai atskirti dispozicijos nuo jos apraiškų, negalima atskirti dvasios nuo kūno. Noras kaip dispozicija paaiškina veiksmą; tačiau, kaip dispozicija nėra savo apraiškų priežastis, noras nėra veiksmo priežastis. Lygiai taip pat, kaip dispozicija negali būti apibrėžta baigtiniu jos apraiškų sąrašu, sąmonė negali būti apibrėžta stebimos elgsenos kategorijomis; tačiau, kaip meilė nėra

kažkas daugiau nei tai, kuo ji pasireiškia, sąmonė nėra kažkas daugiau nei jos kategorijomis struktūrizuotas elgesys.

Dėl paplitusio įpročio humanitarinių ir socialinių mokslų rezultatus tam tikroje srityje sieti su daugmaž vienalaike raida kitose srityse – juos klasifikuojant ir prikabinant tą pačią kokio nors „izmo"etiketę – ši G. Ryle'o teorija buvo pavadinta „biheviorizmu", t.y. specifinės, B.F. Skinnerio sukurtos teorijos vardu. Toks jos klasifikavimas *klaidina* jau vien todėl, kad Ryle'as kuria sąvokinę, o ne empirinę teoriją; taip pat *klaidina* jau vien žodžio „biheviorizmas" asociacijos, kurios beveik be išimties implikuoja, kad realiai egzistuoja tik elgsena, ir tas „tik" reiškia, jog užkertamas kelias į kitas tyrimų sritis. Dėl šios asociacijos filosofinėje antropologijoje už borto pasiliko žmogaus dvasia. Ši raida Ryle'ui visiškai nepriimtina; jis neneigia dvasios egzistavimo, o tik siekia išsiaiškinti, ką jos egzistavimas iš tikrųjų reiškia. Dėl tos pačios priežasties netinka „loginio biheviorizmo" terminas; nes toks terminas sugestionuoja, esą *loginė* analizė parodo, kad be elgsenos daugiau nėra nieko. Kalbėti apie elgseną ir sąmonės faktus, kurie ja išreiškiami taip, tarsi tai būtų dvi nesuderinamos alternatyvos, yra ne mažiau klaidinga, negu sakyti, kad staltiesę sudaro arba susikertančios raudonos ir baltos gijos, arba langeliai. Žinoma, staltiesės piešinys neegzistuotų be raudonų ir baltų gijų, ir šia prasme jos piešinys yra ne kas kita, kaip piešinio elementų derinys. Tačiau būtų akivaizdus absurdas iš to daryti išvadą, kad piešinys iš tikrųjų neegzistuoja, o tėra tam tikra tvarka išdėstytos sudedamosios jo dalys. Lygiai taip pat absurdiška būtų teigti, kad egzistuoja tik piešinys, nes jeigu baltos ir raudonos gijos nebūtų išdėstytos tam tikra tvarka, staltiesė būtų vienspalvė.

Logines sąvokų priklausomybes Ryle'as aiškinasi analizuodamas taisykles, pagal kurias vartojami atitinkami kasdienės kalbos žodžiai; šios priklausomybės jam teikia argumentų šaltinį formuluojant teorinius teiginius apie žmogaus sąmonę. Procedūra, kai tam tikros srities kalbos analizės rezultatai taikomi tai sričiai apibūdinti, pateisinama, nes pačią sritį apibrėžia tam tikri paradigmiškai teisingais laikomi teiginiai: kas nori prasmingai kalbėti apie problemas, formuluojamas tam tikra kalba, tas turi paisyti jos taisyklių ir jų pagrindu formuojamos sąvokų sistemos. Ir tai nėra kalbos apribojimas, nes filosofinės problemos

paprastai formuluojamos kasdiene kalba – bent jau ten, kur jos turi praktinę reikšmę.

Žvelgiant iš klasikinės filosofijos pozicijų perspektyvos galima pastebėti, kad Ryle'o koncepcijoje platoniškoji kūno ir sielos santykio samprata keičiama aristoteliškąja. Platonui – kaip ir Descartes'ui, priklausančiam tai pačiai tradicijai, – kūno ir sielos santykis yra dviejų substancijų santykis, ir turbūt neperdedant galima sakyti, kad Platonui kūnas tėra laikina sielos buveinė, kuri moralės požiūriu gali būti laikoma net kalėjimu. Sielai iš tikrųjų nėra būtinas kūnas. Visai kitaip dalyką suvokia Aristotelis; jam siela yra visuma tų galių, – kitokių skirtingų rūšių organizmuose – kurios kūną apibūdina kaip tam tikros rūšies gyvą organizmą. Kalbant Aristotelio terminais, siela – tai gyvojo organizmo forma, o kūnas – pagal šį kontekstą – jo materija. Ir nors formą galima nagrinėti atskirai, ji egzistuoja visada tik kaip materijos forma; taigi siela egzistuoja tik kaip gyvos būtybės siela – jai būtinas kūnas. Kaip matysime, plėtodamas šią analogiją Wittgensteinas žengia dar vieną žingsnį į priekį – kiekvienai atskirai sielai būtinas kitų gyvų žmonių egzistavimas, t.y. visuomenė.

Tačiau Ryle'as savo teoriją dėsto *sistemingai*, o Wittgensteino filosofinę antropologiją reikia *rekonstruoti* iš atskirų *Filosofinių tyrinėjimų* fragmentų. Jo metodologinė nuostata neabejotinai artima Ryle'o nuostatai. Wittgensteinas analizuoja atskiras sąmonės reiškinių sąvokas (pavyzdžiui, „turėti omenyje", „apie ką nors galvoti", „ką nors įsivaizduoti", „ko nors laukti") nagrinėdamas taisykles, pagal kurias vartojame atitinkamus kasdienės kalbos žodžius. Būtent kasdienės kalbos sąvokos yra jo tyrimų objektas; ir nors tai nereiškia, kad negali būti nagrinėjamos kitokios sąmoningumo sąvokos, svarbu tai, kad kasdienės kalbos sąvokos yra filosofinių klausimų pradinis taškas.

Sąmonės reiškinys, kurio analizei Wittgensteinas skiria daugiausia dėmesio, apibrėžiamas tokia schema: asmuo A vartodamas ženklą Z jam *teikia* reikšmę R. Šiai analizei rūpi ne klausimas, ką šis tam tikros kalbos ženklas faktiškai reiškia; ženklui galima suteikti kitokią nei įprasta reikšmę, taip pat galima suteikti reikšmę išraiškai, neturinčiai jokios reikšmės. Kokia reikšmė ženklui suteikiama, turi atsispindėti jo vartosenoje; schematiškai: jeigu A visais atskirais atvejais vartoja Z taip, kaip tokiais atvejais būtų taisyklingai vartojamas R, tai A ženklui

Z teikia reikšmę R. Iš čia išplaukia, kad A suteikia Z tam tikrą reikšmę tik tada, jeigu nuo tol jam egzistuoja taisyklingo ir netaisyklingo Z vartojimo apibrėžimas. Pavyzdžiui, A teikia ženklui „x!2" dauginimo iš dviejų reikšmę, jeigu „x!2" jo yra vartojamas taip, kaip turi būti vartojamas „2x", t.y. jeigu x yra nuosekliai keičiamas skaičių 1, 2, 3, 4 ... seka, A turi pripažinti gaunamą seką 2, 4, 6, 8 ... kaip teisingą ir laikyti nukrypimus nuo jos klaidingais. Tačiau jeigu A teikia ženklui „x!2" x kėlimo kvadratu reikšmę, tai jis jį vartoja taip, kaip yra vartojamas „x^2", t.y. jeigu x yra nuosekliai keičiamas skaičių 1, 2, 3, 4 ... seka, A turi pripažinti seką 1, 4, 9, 16 ... kaip teisingą ir turi laikyti nukrypimus nuo jos klaidingais.

Tačiau esminis dalykas yra tas, kad, pasak Wittgensteino, *atskiro* individo elgsenos teisingumas (klaidingumas) gali būti apibrėžiamas tik pagal *socialinį* kontekstą. Šios tezės prasmę galima pailiustruoti žygio rikiuotėje pavyzdžiu. Žygiavimas rikiuotėje vyksta pagal tam tikras taisykles. Taigi visų rikiuotėje žengiančių žmonių judėjimą lydi daugiau ar mažiau pastebimi kontroliniai signalai, stabilizuojantys judėjimo ritmą. Tie signalai rodo, ar, pavyzdžiui, einantys priešakyje ir užpakalyje žengia koja kojon, ar nelipa ant kulnų, ar neatsilieka. Šis pavyzdys aiškiai rodo, kad *kitų* grupės narių elgesys teikia socialinės atskaitos rėmus atskiram individui, taip pat matyti, o tai dar svarbiau, kad toks elgesys nėra vien atskirų individų elgsenos suma; jeigu atskiro individo veiksmus kiekvienu momentu tiksliai atspindėtų visų kitų žygeivių veiksmai, t.y. jeigu atskiras individas būtų multiplikuotas, tada apie jokį iš šių individų negalima būtų sakyti, kad jis „žengia koja kojon". Juk tokiu atveju signalai prarastų paprastai atliekamą elgsenos koregavimo bei stabilizavimo funkciją. Tas pat, pasak Wittgensteino, teigtina apie koregavimo galimybes vartojant žodinę simboliką; antai tik dėl to, kad egzistuoja bendra operavimo skaitmeninėmis sekomis praktika, skaičiaus nubraukimas gali būti interpretuojamas kaip klaidos ištaisymas, o kitų nesikišimas į tam tikrõs skaitmeninės sekos plėtrą – kaip patvirtinimas.

Iš čia išplaukia, kad A gali suteikti ženklui Z reikšmę R tik tuo atveju, jeigu Z jis įkomponuoja į taisyklingą R prasmę turinčių išraiškų vartojimą. Todėl teiginys „A teikia ženklui Z reikšmę R" yra eliptinis; jame neatsispindi tas socialinis kontekstas, pagal kurį individo

elgsena su ženklu gali tapti pagrindu jam priskiriant šią sąmoningumo charakteristiką. Panašiai ir daugelio kitų dalykų charakterizavimas priklauso nuo pradinio taško, kuris nėra net minimas, jeigu visuotinai žinomas: kalbant apie dramblius žodis „didelis" reiškia ne tą patį, ką jis reikštų kalbant apie peles; o konservatyvaus rusų politiko pažiūros paprastai skiriasi nuo konservatyvaus britų politiko pažiūrų.

Šią idėją, nepriklausomai nuo Wittgensteino, sistemingai rutulioja T. Burge'as neindividualistinėje filosofinėje psichologijoje; laikydamasis nuostatos, kad kalbos išraiškų reikšmė yra neabejotinai socialinis dalykas, jis ypač pabrėžia lingvistinės raiškos svarbą charakterizuojant individo sąmonės būklę. Wittgensteinas žengia toliau, į šį kontekstą įtraukdamas ir nelingvistinį elgesį. Antai tam tikri elgsenos būdai – priklausomai nuo kultūros – *laikomi* (*gelten*) vaizdavimu; tokiais atvejais sakoma, jog ką nors vaizduodamas individas *įsivaizduoja*, ką jis vaizduoja. Dar kiti elgsenos būdai *laikomi* kriterijumi to, kad individas mąsto arba kad jis ko nors tikisi; toji elgsena yra sąvokinis pagrindas Wittgensteinui predikuoti atitinkamas mintis arba lūkesčius. Ir apskritai, jeigu tam tikros kultūros („gyvenimo formos", pasak Wittgensteino) žmogaus tam tikra elgsena traktuojama kaip tam tikros sąmonės būsenos išraiška, tai toji būsena turi būti individui predikuojama, nes tik tam tikra kultūra suteikia elgsenai interpretacijos kontekstą. Kas dedasi individo sąmonėje, priklauso nuo kultūrinio konteksto.

Pasiremdami Platono ir Aristotelio filosofijos kontrastu, kurį anksčiau pasitelkėme kūno ir dvasios santykiui aptarti, galime nustatyti Wittgensteino poziciją žmogus socialumo klausimu. Platonui žmogus yra socialinė būtybė dėl *empirinės* būtinybės: be visuomenės jis negalėtų išlikti. Be abejo, su tuo negalima nesutikti; ir vis dėlto Aristotelis pateikia galbūt ne tokį akivaizdų, tačiau filosofiškai įžvalgesnį šio fakto aiškinimą; *Nikomacho etikoje* jis teigia, kad žmogaus formą (tikslinę jo priežastį) apibūdina *moralumas*. Moralumas žmogų, žinoma, apibūdina kaip socialinę būtybę. Wittgensteino įsitikinimu, egzistuoja sąvokinis pagrindas, paaiškinantis, kodėl žmogus, kaip sąmoninga būtybė, yra neišvengiamai socialinė: be socialinio konteksto apskritai neįmanoma kalbėti apie individo sąmonę. Būtent šio *sąvokinio* pagrindo nustatymas yra skiriamasis analitinės sąmonės filosofijos bruožas.

8. Kalbos filosofija

Filosofinė kalbos analizė analitinėje filosofijoje atlieka išskirtinį vaidmenį. Pašaliečiui dažnai atrodo, kad analitinė filosofija, arba kalbos analizės filosofija, yra tapati kalbos filosofijai. Viena vertus, toks tapatinimas klaidingas, nes kalba yra tik vienas iš daugelio filosofinės refleksijos objektų, ir ji nėra nei svarbiausia, juoba nei vienintelė analitinės filosofijos tema; tačiau, kita vertus, tas tapatinimas visai suprantamas, nes specifinis analitinės filosofijos metodas – kai apeliuojama į kalbos vartojimo faktus, prasmingumo kriterijų ir pan. – paprastai reikalauja, kad pirmiausia būtų nagrinėjami būtent šie dalykai. Dauguma metodų, kurie taikomi sprendžiant visai kitų sričių problemas, yra susiję su kalbos analize. Kiekvienas analitinės filosofijos darbas, pavyzdžiui, moralės filosofijos srityje, eksplicitiškai arba implicitiškai remiasi tam tikra kalbos koncepcija, o eksplicitiniai kalbos filosofijos rezultatai savo ruožtu daro įtaką, pavyzdžiui, filosofinės antropologijos sričiai.

Kalbos filosofijos koncepcijos analitinėje filosofijoje iš pradžių buvo keliamos formuluojant pamatines metodologines nuostatas. Garsiausia šių koncepcijų buvo „verifikacinė reikšmės teorija". Tezė, kad sakinio reikšmę apibrėžia jo verifikavimo metodas, labai neadekvačiai išreiškia teorijos turinį; tikslesnė jos formuluotė skambėtų taip: sakinio reikšmę apibrėžia aibė sakinių, kurie gali būti iš jo logiškai dedukuoti ir kurie aprašo tiesiogiai patikrinamus faktus. „Tiesiogiai patikrinamas" paprastai buvo interpretuojamas kaip „stebimas"; tikslaus šios sąvokos apibrėžimo problema, su kuria koncepcija iškart susidūrė, mums čia mažiau svarbi negu pats motyvas, kuriuo vadovaujantis ji buvo iškelta. Buvo tikimasi koncepcijos dėka išvengti šios problemos: jeigu sakinio reikšmė apibrėžiama kitais sakiniais, tai toks apibrėžimas bus informatyvus tik tuo atveju, jeigu tų kitų sakinių reikšmė lengviau paaiškinama nei pradinio sakinio. Konstatuojamųjų sakinių atžvilgiu galima tarti, kad jų teisingumui ar klaidingumui

nustatyti pakanka paprasto stebėjimo. Taigi reikšmės apibrėžimas yra informatyvus, jeigu galima nesunkiai nustatyti, ar susidurdamas su stebimuoju faktu kalbos vartotojas šio fakto stebėjimo pagrindu pritaria ar nepritaria tam tikram sakiniui. Tada iš visos aibės šiuo požiūriu reikšmingų stebimųjų faktų kiekvienam sakiniui galima priskirti kaip jo reikšmę tuos, kurie atspindi jo teisingumo sąlygas. Vėliau sistemingai kaitaliojant tokių sakinių sudedamąsias dalis galima atitinkamai nustatyti teisingumo sąlygų požiūriu reikšmingus faktų komponentus, t.y. sakinių sudedamosioms dalims – žodžiams – priskirti kaip jų reikšmes tam tikrus procesus, objektus, savybes.

Plėtojant verifikacinės reikšmės teoriją iškilo dvi pagrindinės problemos: pirma, teorija gali būti taikoma tik palyginti siaurai kalbos sričiai, t.y. tiems sakiniams, kuriuos galima prasmingai charakterizuoti kaip teisingus arba klaidingus, antra, iškilo stebimojo fakto ir jį aprašančio sakinio vienareikšmio atitikimo klausimas. Pirmoji problema atsiranda, nes kasdien kalbėdami susiduriame ne tik su teiginiais, pranešimais, aprašymais, prognozėmis ir pan., bet ir su prašymais, reikalavimais, įspėjimais, pažadais, sveikinimais, grasinimais ir pan., kurių reikšmė nepriklauso nuo to, ar jie atitinka stebimuosius faktus. Tačiau net jeigu šios problemos išspręsti neįmanoma, ji vis dėlto tėra antraeilė, nes ją būtų galima įtraukti į platesnę kalbos vartojimo teoriją, kuri lingvistinių išraiškų reikšmę aiškina remdamasi prielaida, kad sakinio teisingumo sąlygos, kaip *teorinis konstruktas*, kartu su kitais teorijos komponentais apibrėžia visų išraiškų reikšmę. Faktiškai ši idėja leido iškilti „teisingumo sąlygų semantikai", nors jos sisteminė plėtotė priklauso jau ne filosofijos, o veikiau teorinės lingvistikos sričiai.

Kur kas sudėtingesnė pasirodė antroji – vienareikšmio atitikimo – problema, kurią „radikalaus vertimo neapibrėžtumo" problemos pavadinimu septintajame dešimtmetyje išpopuliarino Quine'as. Quine'as labai įtikinamai argumentuoja, jog faktas, kad mums nežinomos kalbos subjektas vartoja tam tikrą išraišką tada, kai, tarkim, jo akiratyje pasirodo pievoje striksintis zuikis, neduoda jokio pagrindo apibrėžtai nustatyti, ar toji išraiška reiškia „Štai nustriksėjo zuikis" ar „Štai zuikio striksėjimo pavyzdys", ar „Štai zuikio striksėjimas".[54]

[54] Kitaip sakant, tebėra neapibrėžta, ar atitikimas galioja konkrečių ar abstrakčių objektų atžvilgiu ir ar parodomoji dalelytė „štai" nurodo objektą ar savybę.

Įdomu, kad ši nepakankamo apibrėžtumo problema iškyla ir senesnei analitinės kalbos filosofijos koncepcijai, kuri „reikšmės šaltiniu" laiko ne sakinį (žodžių reikšmes traktuojant kaip teorinius konstruktus), bet atskiras prasmingas sakinio dalis, pavyzdžiui, žodžius, pavadinančius savybes, procesus ar daiktus. Tokia koncepcija atrodo visiškai natūrali, turint omenyje, kad nors žodžių reikšmė gali būti apibrėžiama kitais žodžiais, kiekviena apibrėžimų sistema galiausiai turi remtis tam tikra neapibrėžiamųjų žodžių aibe. Akivaizdu, kad tokie žodžiai – pavyzdžiui, pagrindinių spalvų pavadinimai – negali būti paaiškinti kitaip, kaip tik parodomojo, „ostensyvinio", apibrėžimo būdu; todėl „ostensyvinio apibrėžimo" sąvokai formuojantis analitinės kalbos filosofijai buvo skiriamas toks svarbus vaidmuo. Russellas, pavyzdžiui, laikė negalima reikšmės teoriją, kuri nepripažįsta parodomojo apibrėžimo būtinybės. Ši problema akivaizdžiausiai iškyla vartojant tikrinius vardus, ir jos radikalus metafizinis sprendimas Wittgensteino *Traktate* istoriškai buvo ne mažiau veiksmingas negu vėlesnis jo nusigręžimas nuo šio sprendimo, paskatinęs analitinę kalbos filosofiją pasukti nauja kryptimi.

Singuliarinių, t.y. atskirus objektus žyminčių, terminų reikšmės problema svarbi, nes mums nuolat reikia kalbėti apie atskirus objektus, ir tai būtų neįmanoma, jei negalėtume jų nurodyti. Yra trys nurodymo priemonės: tikriniai vardai, įvardžiai ir vadinamosios deskripcijos. Deskripcijų („tas, kuris yra F", pavyzdžiui, „dabartinis Vokietijos kancleris") vartojimas paprastai remiasi prielaida, kad aprašomasis objektas egzistuoja (žr. Russello pateiktą deskripcijų analizę, kuri taip pat aprėpia ypatingus jų vartojimo atvejus, skirsnyje 2.3.2.5); kitaip sakant, visi sakiniai, kurie deskripcijų dėka kalba apie neegzistuojančius objektus, yra arba klaidingi, arba (jeigu atmetame Russello sprendimą) beprasmiai. Taigi deskripcija negali būti nuorodos į konkrečius objektus pagrindas. Tikrinį vardą galima paaiškinti paprasčiau – tiesiog parodant daiktą ar asmenį, kuris turi būti tuo vardu vadinamas. Įvardžiai vartojami arba anaforiškai ir tada daiktą žymi tik atgalinės nuorodos į ankstesnį žymimąjį žodį dėka, arba kaip parodomieji. Juos vartojant kartu su parodomuoju gestu, galima nurodyti kalbamąjį daiktą, tačiau čia bus svarbesnė gesto, o ne įvardžio reikšmė, kuri išlieka tokia pati nurodant skirtingus objektus. Taigi gestas čia atlieka esminį vaidmenį.

Vis dėlto ir tokiu atveju kyla nepakankamo apibrėžtumo problema; gestas pats savaime dar neatskleidžia, ką jis nurodo – ar stalą, ar jo medžiagą, ar spalvą, ar pavidalą ir t.t. Be to, gestas gali klaidinti – kai nurodomas daiktas klaidingai manant, jog jis egzistuoja. Mėgindamas šias problemas išspręsti Wittgensteinas *Traktate* postulavo absoliučiai paprastus, būtinai egzistuojančius „objektus"; jie turėjo garantuoti parodomojo apibrėžimo vienareikšmiškumą ir neklaidingumą: kadangi objektai egzistuoja būtinai, nuoroda į juos turi būti sėkminga; kadangi jie absoliučiai paprasti ir neturi skirtingų savybių, nuoroda į juos turi būti vienareikšmė. Jeigu tokio parodomojo apibrėžimo pagrindu vartojamas tam tikras vardas, tai jo reikšmė – juo žymimas objektas – apibrėžiama visiškai griežtai. Iš šių vardų sudaryti „elementarūs sakiniai" turi reikšmę todėl, kad vardų jungimo konfigūracija atitinka nurodomųjų „objektų", sudarančių tam tikrą dalykų padėtį, struktūrą; visi sudėtiniai sakiniai generuojami iš paprastųjų taikant loginius operatorius; ir nors patys operatoriai turi vardus, tie vardai žymi tik pačias operacijas, o ne tikrovę. (Ši *Traktato* interpretacija ginčytina; žr. skirsnį 3.1.) Čia remiamės vėlyvojo Wittgensteino savikritika *Filosofiniuose tyrinėjimuose*.

Nors šios koncepcijos, orientuotos į empirinio mokslo teiginius, apibrėžimus bei loginį išvedimą, priklauso formaliajam analitinės filosofijos sparnui, kasdienės kalbos filosofijoje taip pat buvo iškelta idėjų, pretenduojančių pateikti bendrą kalbos funkcionavimo vaizdą. Kalba čia buvo suvokiama pirmiausia kaip lingvistinės elgsenos visuma; šią nuostatą išreiškė šūkis „Kalbėk ne apie reikšmę, kalbėk apie vartoseną". Nuostata davė vaisių pirmiausia analitinio filosofavimo metodus taikant už kalbos filosofijos ribų, pavyzdžiui, metaetikoje; beje, patį dėmesį kalbai pirmiausia sužadino Morriso, Peirce'o ir James'o pragmatizmas. Pirmoji pozityvi koncepcija, išlaikiusi įtaką iki šių dienų, buvo Austino kalbos aktų teorija. Austinas ją iškėlė mėgindamas suteikti daugiau apibrėžtumo kalboms apie „vartoseną" – diferencijuojant atskiras problemas ir šitaip palengvinant jų sprendimą. Kitaip nei verifikacinė reikšmės teorija, jo teorija yra ne *teiginių*, bet *išraiškų* (*Äußerungen, utterances*) teorija. Spręsdamas išraiškų funkcijų klausimą (klausimą, kaip jos „vartojamos"), Austinas išskiria tris aspektus: išraiška yra *lokucijos aktas*, jeigu ją vartodamas

individas sako tam tikros kalbos sakinį, kuriuo apibūdinamas tam tikras objektas. Ta pati išraiška yra *ilokucijos aktas*, jeigu ją vartojant išreiškiamas teiginys, pažadas, grasinimas, prašymas, reikalavimas ir t.t. Galiausiai ji yra *perlokucijos aktas*, jeigu siekiama adresatą paveikti, pavyzdžiui, jis įtikinamas, jam sužadinami tam tikri lūkesčiai, jis paskatinamas veikti ir t.t. Antai vartojant išraišką „Šis šuo piktas" atliekamas lokucinis aktas, t.y. kalbantysis pasako lietuvių kalbos sakinį, išreiškiantį faktą, jog, tarkim, kaimyno šuo piktas; ilokucinis aktas gali vykti, pavyzdžiui, tuomet, kai klausytojas įspėjamas apie šuns pavojų; perlokucinis aktas gali būti tai, kad klausytojas pasitrauks nuo šuns. Austiną labiausiai domina ilokucinis kalbos aspektas, ir būtent dėmesys šiam aspektui lėmė koncepcijos raidą. Jau Austinas pastebi, kad išraiškų ilokucinis vaidmuo (Austino *force* (vaidmuo) yra Frege's *Kraft* (jėga) atitikmuo) priklauso nuo tam tikros lingvistinės grupės konvencijų; vėliau ši tezė buvo sustiprinta ilokucinį išraiškos vaidmenį tiesiog apibrėžiant kaip lingvistinės konvencijos darinį. Kadangi išraiškos reikšmė paprastai nusakoma nurodant jos ilokucinį vaidmenį ir propozicinį turinį (kalbantysis įspėja adresatą, kad šuo piktas; prognozuoja, kad orai pasitaisys; žada adresatui, kad jam padės dirbti sode ir pan.), Austinas čia atranda jungiamąją kalbos išraiškų vartojimo ir jų reikšmės grandį.

Kalbos aktų teorija nebūtų turėjusi tokios įtakos, jeigu ji nebūtų mėginusi pateikti dviejų kitų sričių problemų sprendimo: pirma, kurie psichologiniai komunikacijos aspektai yra svarbūs reikšmės teorijai, antra, kaip turėtų būti eksplikuojama konvencijos sąvoka. Abiejose probleminėse srityse egzistuoja po du alternatyvius sprendimus, tačiau iš keturių galimų derinių šiandien rimtai svarstomi tik du.

Šiandien vyraujanti komunikacijos psichologinio aspekto koncepcija išsirutuliojo iš Grice'o teorijos; Grice'as pradeda nuo kalbančiojo ir mėgina apibrėžti jo komunikacines intencijas. Antai ką nors pranešdamas kalbantysis paprastai siekia adresatą įtikinti, kad pranešimas teisingas. Skiriamasis *lingvistinės* komunikacijos bruožas – kalbantysis nedemonstruoja adresatui situacijos, apie kurią jis kalba, taip pat nesuteikia jam kokių nors daiktinių ženklų (*Spuren*), kuriais vadovaudamasis adresatas galėtų pats įsitikinti; veikiau – ir tai yra antra skiriamoji lingvistinės komunikacijos intencija – komunikuojamąjį faktą adresatas turi

atpažinti būtent iš kalbančiojo vartojamos lingvistinės išraiškos. Trečia, pati išraiška adresatui turi būti ne vien komunikuojamojo fakto simptomas – veikiau jis turi įsitikinti atpažindamas kalbančiojo intenciją jį įtikinti tam tikro fakto realumu. Kaip analitinėje filosofijoje įprasta, šiai analizei buvo surasta sėkmingos komunikacijos pavyzdžių, kurių nepaaiškina Grice'o analizė; todėl Grice'as papildė analizę dviem, vėliau šeštąja bei septintąja komunikacine intencija; galiausiai Schifferis iškėlė be galo iteruojamų kalbinių intencijų postulatą. Nuo išvados, kuri negali būti pateisinama vien loginiais sumetimais, koncepciją išgelbėjo Bennettas, suformulavęs principą, kad kalbantysis *siekia būti atviras visais požiūriais ir jokia prasme nesiekia adresato klaidinti*. (Tiksli šio principo formuluotė per daug sudėtinga, kad ją galėtume čia pateikti.)

Alternatyvią psichologinio komunikacijos aspekto sampratą pateikia Ryle'as ir Wittgensteinas; jie dėmesį kreipia į adresatą bei kitus žmones, kaip potencialius adresatus. Nepriklausomai nuo kalbančiojo intencijų, jo vartojama išraiška generuoja tam tikrą adresato įsitikinimą; kalbant schematiškai, tas įsitikinimas pasireikš kaip dispozicija veikti pagal tam tikrą įsitikinimą – pavyzdžiui, išgirdus, kad lis, bus griebiamasi skėčio.

Abi koncepcijos susiduria su problema – kaip paaiškinti faktą, kad lingvistinės išraiškos reikšmė nėra tokia pati nei kaip reikšmė (intencija), kurią jai teikia *kalbantysis*, nei kaip reikšmė, kurią jai teikia *adresatas*; tai, ką turi omenyje kalbantysis, nebūtinai yra tai, ką reiškia jo vartojama lingvistinė išraiška. Taigi reikia konvencijos arba taisyklės, kuri leistų apibrėžti, kada tai, kas turima omenyje vartojant tam tikrą lingvistinę išraiška, ir tai, kas suprantama suvokiant jos reikšmę, bus tapatu tam, ką ji reiškia. Turiningiausią ir teoriškai įdomiausią alternatyvą abiem koncepcijoms iškėlė Lewisas. Pasak jo, konvencijas galima paaiškinti pagal jų funkcijas: racionalių individų grupėje konvencija leidžia išspręsti bendros strategijos, kuri būtų naudinga visiems, jeigu ja būtų vadovaujamasi visų, pasirinkimo problemą. (Paprasčiausias tokios konvencijos pavyzdys – eismas dešiniąja arba kairiąja kelio puse: kiekvienam eismo dalyviui naudinga, kai visi juda dešiniąja (arba kairiąja) kelio puse.) Tad konvencija yra tam tikras elgsenos reguliarumas; nors tai, kaip ji susikuria, yra empirinis ir labai sudėtingas klausimas; kartą jai susikūrus kiekvienas, kuris suvokia,

kad kiti jos laikėsi praeityje, tikisi, kad jos bus laikomasi ir ateityje; be to, jis suvokia, kad kiekvienas tikisi, jog jis ir visi kiti tos konvencijos laikysis. Konvencijos stabilumas remiasi tokio pobūdžio lūkesčiais; jeigu lūkesčiai nepasitvirtina, sistema žlunga.

Lingvistinė konvencija – tai paprasčiausia konvencija laikytis vienos iš daugelio galimų kalbų. Kadangi iš Lewiso konvencijos apibrėžimo išplaukia, jog kiekvienas ką nors sakydamas laikosi konvencijos, taigi *ipso facto* turi Grice'o intencijų, Lewiso konvencijos teorija natūraliai papildo Grice'o komunikacinių intencijų teoriją. Šiuo požiūriu bendrinės kalbos vartojimas yra tam tikra kooperatyvi jos vartotojų veikla.

Palyginti su Lewiso koncepija, antroji taisyklių problemos sprendimo alternatyva kelia mažiau reikalavimų taisyklingos veiklos sąvokai. Ji grįžta prie Wittgensteino *Filosofinių tyrinėjimų* nuostatos: faktą, kad individas laikosi tam tikros taisyklės, iš esmės atskleidžia natūrali, atitinkanti tą taisyklę jo elgsena socialinėje aplinkoje; kaip ir Lewiso konvencijos atveju, individui nebūtina žinoti nei to, kad jis vadovaujasi taisykle, nei to, kokia taisykle jis vadovaujasi. Sutinkamai su Wittgensteino nuostata, tačiau veikiausiai visai savarankiškai, Hartas knygoje *Teisės sąvoka* (*The Concept of Law*) – klasikiniame analitinės teisės filosofijos veikale – „taisyklių egzistavimo" kriterijumi laiko *akivaizdumą*, būtent tą faktą, kad individo nukrypimas nuo taisyklių staiga sukelia priešišką kitų reakciją ir kad į tą reakciją atsižvelgiama. (Papildomos Harto sąlygos – egzistuoja „vidinis" taisyklių laikymosi aspektas – čia nenagrinėsime.) Wittgensteino ir Harto koncepcijos skiriasi nuo Lewiso koncepcijos dviem aspektais: pirma, jos nesiremia nei konvencijų racionalumo, nei jų naudingumo prielaidomis, antra, jose nesama aiškinamųjų komponentų – pavyzdžiui, kokiu būdu tam tikros taisyklės ar taisyklių sistemos laikymasis tampa stabilia praktika. Kadangi yra empiriškai tikra, kad lūkesčių individo elgsenos atžvilgiu nuvylimas paprastai susilaukia priešiškos reakcijos, galima teigti, jog Lewiso konvencijų egzistavimas tėra atskiras vadovavimosi taisyklėmis – kaip tai supranta Wittgensteinas ir Hartas – atvejis.

Vadovavimosi taisyklėmis sąvoka pasitelkiama kaip grandis, jungianti išraiškos supratimą su jos objektyviąja reikšme, nes postuluojama, kad tie elgsenos būdai, kurie demonstruoja tam tikrą lingvistinės

išraiškos supratimą, priklauso atitinkamos lingvistinės bendruomenės taisyklingos elgsenos „repertuarui". Tad lingvistinėje bendruomenėje galioja kaip teisinga tam tikra lingvistinės išraiškos interpretacija; ir ši bendruomeninė interpretacija apibrėžia jos reikšmę kalboje. Pagal Grice'o ir Lewiso interpretaciją lingvistinės išraiškos reikšmę apibrėžia kalbančiojo intencijos, o pagal Ryle'o, Wittgensteino ir Harto – tai, kaip ji suvokiama adresato ar kito kalbinės bendruomenės nario.

Šie skirtumai nebūtinai reiškia, kad teorinis kalbos aprašymo modelis, kurį siekia pateikti analitinė kalbos filosofija, pagal šias koncepcijas iš esmės skiriasi. Tas modelis teoriškai postuluoja sakinio reikšmę (ją savo ruožtu gali eksplikuoti kalbos semantika). Po to hipotetiškai numatoma papildoma taisyklių sistema, arba pragmatika, mėginant paaiškinti, kokiomis sąlygomis *sakiniai*, turintys tam tikrą *propozicinę reikšmę*, įgyja tam tikras ilokucines reikšmes. Bendriausiu pavidalu šios reikšmės apibrėžiamos poromis, kurias sudaro išraiškos propozinis turinys ir jos ilokucinės funkcijos. Tai yra hipotetinė konstrukcija; ji tikrinama nustatant, ar realiai vartojant kalbą išties pasireiškia ilokucinės funkcijos bei propozicinio turinio nusakomas taisyklingas elgesys. Tokios teorijos taikymo produktyvumas bylotų, kad reikšmės, kaip teorinio konstrukto, sąvoka priklauso platesniam socialinės elgsenos diskursui.

III

Naujos srovės: keletas probleminių sričių

9 Analitinės ontologijos pagrindai

9.1 Klasikinis ontologijos problemos pavyzdys

Filosofijos disciplina ontologija sprendžia klausimą, kas egzistuoja. Nagrinėjant šį klausimą turi būti pateikti principai, kuriais remiantis galima nustatyti, ar tam tikros egzistencijos prielaidos yra pagrįstos (nepagrįstos). Kalbant apie Russello filosofiją jau buvo iškeltas vienas svarbiausių ontologijos principų, būtent ontologinio taupumo, arba *Ockhamo skustuvo,* principas (žr. 2.3.3). Jis reiklauja, kad būtų atmetamos visos nebūtinos egzistencijos prielaidos. Objekto O egzistavimo postulavimas nereikalingas, jeigu, pirma, objektas gali būti sudarytas iš egzistuojančių komponentų (tokiu atveju O konstruktyviai nereikalingas) arba, antra, jeigu egzistencijos prielaida daroma remiantis tokia reiškinių aiškinamąja teorija, kuri turi fundamentalesnę teorinio aiškinimo alternatyvą, nesiremiančią objekto O egzistavimo postulatu (šiuo atveju O teoriškai nereikalingas). Šis ontologinio taupumo principas yra negatyvus, nes jis tik parodo, kuriais atvejais egzistencijos prielaidos nepagrįstos. Tačiau jis neteikia pozityvaus kriterijaus, leidžiančio parodyti, kurios egzistencijos prielaidos pagrįstos. Ieškodami tokio kriterijaus pirmiausia aptarsime ir atmesime vieną preliminarų principo siūlymą, kuris remiasi klaidinga prielaida apie kalbos ir tikrovės ryšį. Tas principas, pretenduojantis pagrįsti egzistencijos prielaidas objektų atžvilgiu, remiasi specifine prielaida apie objektų ir singuliarinių terminų sąryšį. Kasdienė kalba skiria tris singuliarinių terminų rūšis: tikrinius vardus („Ciceronas"), deskripcijas („tas, kuris yra F") ir indeksinius žodžius (pirmiausia parodomuosius įvardžius).

Preliminarus teisėtų egzistencijos prielaidų principas remiasi šia pamatine idėja: viena vertus, tam tikros kalbos singuliarinis terminas „E" turi atlikti nuorodos į objektą O funkciją, kita vertus, „E" privalo turėti tam tikrą lingvistinę reikšmę, t.y. jis negali būti beprasmis. Tą

idėją galima suformuluoti dviem sąlyginiais teiginiais: 1) jeigu objektas O egzistuoja, tai singuliarinis terminas „E" apibrėžtai žymi objektą O (nes „E" funkcija – žymėti šį, o ne kitą objektą), 2) jeigu „E" vartojamas išraiškoje, kurioje, be „E", vartojamos ir kitos turinčios lingvistinę reikšmę išraiškos, visa ši išraiška turi tam tikrą lingvistinę reikšmę.

Kartu šiedu teiginiai leidžia preliminariai suformuluoti *pakankamą egzistencijos prielaidų pagrįstumo* principą:

Prielaida, kad objektas O egzistuoja, pagrįsta, jeigu, pirma, singuliarinis terminas „E" žymi objektą O ir jeigu, antra, išraiškos, kurių kontekste „E" vartojamas, turi tam tikrą lingvistinę reikšmę (arba jeigu jos tos reikšmės neturi, tai ne dėl „E", o dėl kitų išraiškų kaltės).[55]

Kad šis principas taptų aiškesnis, jį turime papildyti dar viena prielaida, nusakančia *egzistavimo ir singuliarinių terminų sąryšį*: singuliarinis terminas „E" gali turėti lingvistinę reikšmę tik tada, kai jis žymi tam tikrą objektą.

Kadangi išraiška gali žymėti tik egzistuojantį objektą, singuliarinis terminas „E" gali turėti lingvistinę reikšmę tik tada, kai objektas O egzistuoja ir „E" jį žymi.

Siūlomas principas teikia labai paprastą objekto O egzistavimo kriterijų: pakanka pirmiausia parodyti, kad tam tikra kalba turi singuliarinį terminą „E", galintį žymėti objektą O, ir, antra, kad šis singuliarinis terminas turi lingvistinę reikšmę. Pagal šį principą, remdamiesi tam tikros prasmingos lingvistinės išraiškos egzistavimo faktu darome išvadą apie objekto egzistavimą.

Čia iš esmės pasikliaujama minėta papildoma prielaida, kad singuliarinis terminas turi lingvistinę reikšmę tik tada, kai jis žymi tam tikrą objektą. Išvada apie objekto egzistavimą, daroma remiantis lingvistinių išraiškų egzistavimu, gali būti teisėta tik tuomet, jei teisėta ši papildoma prielaida. Taigi turime ją kritiškai panagrinėti. Tarkim,

[55] Nesunka suprasti, kad čia pateikiamas tik pakankamas, o ne būtinas pagrįstų egzistencinių prielaidų kriterijus; juk remdamiesi atomo teorijos principais galime pagrįstai daryti prielaidą, kad, pavyzdžiui, stalas sudarytas iš atomų ir kad tie atomai egzistuoja. Tačiau čia nedisponuojame singuliariniais terminais, kurie žymėtų atskirus atomus. Taigi egzistencijos prielaidos gali būti pagrįstos net tuomet, jeigu pirmoji šio principo sąlyga nėra patenkinta.

kyla ginčas dėl to, ar tam tikras objektas egzistuoja. Žingsniuodami jūros pakrante Čarlzas ir Šarlotė prieina krūvą akmenų, kurie sudėti taip, kad galima perskaityti žodį „STOP". Čarlzas mano, kad tie akmenys buvo taip sudėti žmogaus, Šarlotė mano, kad tai veikiau vandens ir vėjo darbas. Čarlzas teigia, kad egzistuoja žmogus, kuris juos sudėjo, Šarlotė neigia jo egzistavimą.

Pirmiausia ginčą apibūdinkime iš abiejų ginčo partnerių perspektyvos tardami, kad minėtoji prielaida apie reikšmės ir egzistavimo sąsają singuliarinių terminų atveju galioja, t.y. kad singuliarinis terminas tik tada gali turėti lingvistinę reikšmę, kai jis žymi tam tikrą objektą. Čarlzo požiūriu, nesutariama todėl, kad Šarlotė nenori pripažinti tam tikro objekto egzistavimo, nors tas objektas egzistuoja. Kadangi Šarlotė neigia, kad egzistuoja akmenis sudėjęs žmogus, ji negali sutikti su Čarlzo pateikta ginčo esmės charakteristika. Jos požiūriu, nėra jokio objekto, kurio egzistavimą jai reikėtų pripažinti ar nepripažinti, o išraiška „žmogus, kuris šiuos akmenis sudėjo" nieko nežymi, t.y. toji išraiška – pagal mūsų prielaidą – neturi lingvistinės reikšmės. Todėl kiekviena išraiška, kurioje ta reikšmė atsiranda, kaip visuma taip pat neturi reikšmės. Taigi tokio egzistencinio teiginio neįmanoma nei pagrįsti, nei paneigti. Šarlotės požiūriu, pati ginčo esmė negali būti neprieštaringai suformuluota. Gali pasirodyti, kad Čarlzo nuostata yra vienintelė priimtina, nes pozicija, kuri iš principo negali būti neprieštaringai suformuluota, turi būti klaidinga. Tačiau šis Čarlzo pozicijos pranašumas remiasi prielaida, kad lingvistinę reikšmę ir egzistavimą iš tiesų sieja minėtoji priklausomybė. Deja, ši prielaida veda prie paradoksalių išvadų: ją pripažinus, ginčijantis dėl tam tikro objekto egzistavimo neįmanoma užimti Šarlotės pozicijos, nes tam reikėtų neigiant egzistencinį teiginį postuluoti jo teisingumą. Teiginys gali būti teisingas tik tada, kai jis turi apibrėžtą reikšmę. Kad negatyvus egzistencinis teiginys „Žmogus, sudėjęs šiuos akmenis, neegzistuoja" būtų teisingas, visos (savarankiškos) sudedamosios jo dalys privalo turėti reikšmę, tarp jų ir deskripcija „žmogus, sudėjęs šiuos akmenis". Kadangi rėmėmės prielaida, kad singuliarinis terminas tik tada turi reikšmę, kai jis žymi tam tikrą objektą, negatyvus egzistencinis teiginys gali būti teisingas tik tuo atveju, jeigu jis bus klaidingas. O tai yra akivaizdi loginė prieštara. Taigi pripažįstant

minėtąją reikšmės ir egzistavimo ryšio prielaidą reikia daryti išvadą, kad negalimi teisingi negatyvūs egzistenciniai teiginiai, t.y. kad neįmanoma pagrįstai paneigti jokio egzistencinio teiginio. Susiduriame su išvadomis, kurios visiškai prieštarauja mūsų intuicijoms, – reikia pripažinti, kad ginčuose dėl egzistencijos tik tas gali būti teisus, kuris teigia ką nors egzistuojant, o tai reiškia, jog toks ginčas apskritai nėra realus, nes teiginį ginčijantis žmogus niekada nebus teisus.

Susiduriame su dilema: arba laikomės prielaidos apie singuliarinių terminų reikšmės ir egzistencijos sąsają, arba pripažįstame intuityviai daug priimtinesnę prielaidą, kad ir tas, kuris neigia kokio nors objekto egzistavimą, gali būti teisus, t.y. kad galimi teisingi negatyvūs egzistenciniai teiginiai. Remdamiesi Quine'u[56] parodysime, kad verta atsisakyti prielaidos apie reikšmės ir egzistavimo sąsają ir kliautis savo intuicija. Kartu turime atsisakyti mūsų preliminaraus egzistencijos prielaidų pagrįstumo kriterijaus ir mėginti suformuluoti naują tokių prielaidų pagrindimo principą.

9.2 Prasmingi teiginiai ir egzistencijos prielaidos

Glaustumo dėlei prielaidą, kurios turime atsikratyti, pavadinkime *reikšmės ir egzistencijos sąsajos teze*. Ji teigia, kad singuliarinis terminas „E" turi reikšmę, kai jis nurodo (žymi) tam tikrą objektą, o kad objektas galėtų būti nurodytas, jis privalo egzistuoti.

Dar Meinongas, pripažindamas reikšmės ir egzistencijos sąsajos tezę, mėgino paaiškinti, kaip tokiu atveju negatyvūs egzistenciniai teiginiai gali būti teisingi. Norint šiuos dalykus suderinti būtina, pasak Meinongo, skirti egzistencijos rūšis. Šalia (realaus) egzistavimo, jis teigia dar ir subsistavimo kategoriją. Daiktas subsistuoja, jeigu jis yra galimas, tačiau realiai neegzistuoja. Negatyvus egzistencinis teiginys „Aukso kalnas neegzistuoja" atspindi tiesą, t.y. nors aukso kalnas neegzistuoja, jis vis dėlto subsistuoja. Kadangi objekto subsistencijos pakanka, kad jį būtų galima nurodyti, reikšmės ir egzistencijos sąsajos tezė tebėra nepažeista: deskripcija „aukso kalnas" žymi

[56] W.V.O. Quine, *Was es gibt*, in *Von einem logischen Standpunkt. Neun philosophische Essays*, Frankfurt, 1979, originalas 1953, p. 9–25.

subsistuojantį objektą, o teisingas negatyvus egzistencinis teiginys sako, kad šis objektas (realiai) neegzistuoja. Ir vis dėlto dviejų egzistencijos rūšių skyrimas kelia porą problemų. Pirma, nepakanka pasitelkti vien subsistavimo kategoriją. Pripažinus tokį skirtumą būtina atsižvelgti dar ir į tą egzistencijos rūšį, kurią nusako deskripcija „apskritas kvadratas". Kadangi išraiška „yra apskritas kvadratas" – nesuderinamų terminų junginys, apskritas kvadratas neturi būti įtraukiamas į subsistavimo, t.y. į nerealių, bet *galimų* objektų, kategoriją. Reikėtų pasitelkti papildomą egzistencijos rūšį, t.y. neegzistuojančių ir *negalimų* objektų kategoriją. Tačiau idėja, kad nerealūs ir negalimi objektai, tokie kaip apskriti kvadratai, vis dėlto tam tikra prasme egzistuoja, nesuderinama su mūsų įprasta egzistavimo samprata. Be to, ši teorija neatsako į klausimą, kokiu pavidalu egzistuoja negalimi objektai.

Antroji ir dar sunkesnė šios teorijos problema iškyla sprendžiant objektų tapatumo klausimą. Ji susijusi ne tik su nerealių ir negalimų, bet ir su subsistuojančių objektų kategorija. Tapatumo klausimas iškyla svarstant štai tokius dalykus: norint pagrįsti įsitikinimą, kad tam tikras objektas, pavyzdžiui, stalas, egzistuoja, privalu turėti tapatumo kriterijų, pagal kurį stalą galima atskirti nuo kitų objektų ir šį konkretų stalą – nuo kitų stalų.[57] Tokį kriterijų vadiname *ontologiniu tapatumo principu*: jeigu objektas netenkina bent apytikslių tapatumo kriterijų, prielaida, kad tas objektas (kokiu nors pavidalu) egzistuoja, nepagrįsta.

Šį principą į naujosios ontologijos apyvartą įtraukė Quine'as iškeldamas šūkį *no entity without identity* (jokio objekto be tapatumo [kriterijaus]). Jeigu Meinongo koncepcijai, kur pripažįstamos įvairios egzistencijos rūšys, iškeliame jos objektų tapatumo kriterijaus klausimą, visas teorinis koncepcijos rentinys sugriūva. Juk akivaizdu, kad neturime jokio supratimo, kaip vieną apskritą kvadratą atskirti nuo kito ar kaip apskritą kvadratą atskirti nuo trikampio apskritimo. Be to, ne tik nerealių ir negalimų, bet ir subsistuojančių objektų atžvilgiu neturime jų tapatumo kriterijaus: kaip vieną nerealų galimą stalą

[57] Tapatumo kriterijus, žinoma, gali būti netikslus ir todėl ribiniais atvejais gali neduoti aiškaus atsakymo. Tačiau svarbu tai, kad jis aiškius atsakymus duoda įprastais atvejais.

atskirti nuo kito nerealaus galimo stalo, kiek nerealių galimų stalų pastatytume tuščiame kambaryje? Meinongo teoriją šie klausimai stumia prie absurdiškų išvadų, tad ją reikia pripažinti klaidinga ir atmesti.

Išsiaiškinkime, ar nėra pozityvių argumentų, kuriais remiantis galėtume atmesti reikšmės ir egzistencijos sąsajos tezę. Panagrinėkime šią tezę deskripcijų atžvilgiu, t.y. singuliarinių terminų „tas, kuris yra F", kur „F" yra bet koks atitinkamos gramatinės formos predikatas, atžvilgiu. Kad galėtume pagrįstai atmesti reikšmės ir egzistencijos sąsajos tezę, turime įrodyti, kad nepriklausomai nuo to, ar deskripcijos ką nors žymi, jos gali turėti lingvistinę reikšmę, kitaip sakant, kad net nieko nežyminčios deskripcijos gali turėti lingvistinę reikšmę. Turėdami tokį tikslą grįžkime prie Russello pateiktos deskripcijų analizės (žr. 2.3.2.5).[58] Pagal Russellą, deskripcijos yra tokie ženklai, kurių reikšmė nustatoma tik pagal sakinio kontekstą ir ji nepriklauso nuo to, ar ženklai ką nors žymi; juk galima įrodyti, kad sakinys, kuriame figūruoja deskripcija, turi tą pačią reikšmę kaip ir sakinys, kuriame deskripcijų nėra. Antai sakinys „Tas žmogus, kuris šiuos akmenis sudėjo, buvo pamišėlis" gali būti pakeistas tą pačią reikšmę turinčiu sakiniu „Egzistuoja vienas ir tik vienas x, kuris yra žmogus, sudėjęs šiuos akmenis, ir kuris buvo pamišėlis". Svarbiausias šios transformacijos bruožas tas, kad deskripciją „tas žmogus, kuris šiuos akmenis sudėjo" pakeičia predikatas „yra žmogus, kuris šiuos akmenis sudėjo". Predikatų atžvilgiu neginčijama, kad jie gali turėti reikšmę nepriklausomai nuo to, ar egzistuoja koks nors objektas, turintis predikato nusakomą savybę (ir ar egzistuoja aibė objektų, siejamų predikato nusakomu santykiu).[59] Kadangi sakinys, turintis deskripciją, visada gali būti transformuotas į tą pačią reikšmę turintį sakinį, kuriame, be loginių simbolių, yra tik predikatai, sakinio su deskripcija reikšmė negali priklausyti nuo to, ar deskripcija žymi kokį nors objektą. Šarlotės teiginys „Žmogus, sudėjęs šiuos akmenis, neegzistuoja" turi tą pačią reikšmę, kaip ir teiginys „Netiesa, kad egzistuoja tik vienas toks

[58] Russello analizė čia pateikiama tik bendrais bruožais. Išsamiau ji nagrinėjama skyriuje, skirtame Russello filosofijai.

[59] Kai apie predikatus sakoma, kad jie kažką žymi, turima omenyje, kad jie žymi savybes ar santykius, bet ne objektus.

x, kuris yra žmogus ir kuris šiuos akmenis sudėjo". Šiame teiginyje, be propozicinio operatoriaus „netiesa, kad" ir loginio simbolio „yra tik vienas toks x", pavartotas tik kintamasis x ir predikatas „yra žmogus, kuris šiuos akmenis sudėjo". Kadangi predikato reikšmės nenulemia tai, ar egzistuoja objektas su predikato nusakoma savybe, visas sakinys turi apibrėžtą reikšmę nepriklausomai nuo to objekto egzistavimo. Akivaizdu, kad deskripcijų atžvilgiu reikšmės ir egzistencijos sąsajos tezė klaidinga.[60] Objekto egzistavimo negalime dedukuoti iš fakto, kad sakinys su atitinkamu singuliariniu terminu turi reikšmę. Todėl privalome atmesti preliminarų egzistencijos prielaidų pagrindimo principą.

9.3 Naujas egzistencijos prielaidų pagrindimo principas

Egzistencinis teiginys tik tuomet leidžia daryti išvadą apie tam tikro objekto egzistavimą, jeigu jis teisingas. O jis yra teisingas, jeigu turime pagrindą jį laikyti teisingu. Teiginio teisingumas ir įsitikinimas jo teisingumu griežtai skirtini: pirmoji charakteristika yra ontologinė ir sietina su faktais, antroji episteminė ir sietina su mūsų turimomis žiniomis apie faktus. Pirmiausia pasvarstykime klausimą, kada turime pagrindą egzistencinį teiginį laikyti teisingu. Vėliau panagrinėsime egzistencinių teiginių teisingumo problemą.

Ieškodami naujo egzistencijos prielaidų pagrindimo principo vadovausimės *mokslinio realizmo teze*. Toji tezė sako, kad ne filosofija, bet empiriniai mokslai mums teikia žinių apie tai, kas egzistuoja ir kokia egzistuojančių dalykų prigimtis. Jeigu tam tikra empirinio mokslo teorija yra pakankamai pagrįsta, tai lygiai taip yra pagrįsti jos egzistenciniai teiginiai. Egzistenciniai teiginiai čia traktuojami ne izoliuotai, o kaip teorijos dalis. Bendras teiginys kalba apie visus tam tikros aibės objektus, pavyzdžiui, „Visi žmonės mirtingi" kalba apie žmonių aibę,

[60] Ta pati problema, žinoma, iškyla ir tikrinių vardų, tokių kaip „Pegasas", atžvilgiu. Remdamosi Kripke's tikrinių vardų teorija, daugelis šiuolaikinių teorijų pripažįsta idėją, kad tikrinių vardų reikšmė – tai jų žymimas objektas. Iš čia išplaukia, kad vardai, kurie nieko nežymi, reikšmės neturi. Tačiau jeigu taip būtų, vartodami tikrinius vardus negalėtume išreikšti jokių teisingų negatyvių egzistencinių teiginių. Tačiau intuicija mums sako, kad teiginys „Pegasas neegzistuoja" reiškia tiesą.

t.y. apie visus žmones. Jeigu šis teiginys yra tam tikros patvirtintos teorijos dalis, jo prielaida, kad žmonės egzistuoja, pagrįsta. Taigi pagrįstos egzistencijos prielaidos gali remtis ne tik pagrįstais egzistenciniais, bet ir pagrįstais bendraisiais teiginiais. Tad *naują pagrįstų egzistencijos prielaidų principą* galima formuluoti dviem etapais:

Prielaida, kad objektas O egzistuoja, yra pagrįsta, jeigu teiginys, kad O egzistuoja, priklauso pagrįstai empirinio mokslo teorijai.

Prielaida, kad egzistuoja tam tikros rūšies objektai, yra pagrįsta, jeigu bendras teiginys, kuris kalba apie šios rūšies objektus, priklauso pagrįstai empirinio mokslo teorijai.

Iš pirmo žvilgsnio šis principas gali pasirodyti per siauras, nes jis atsižvelgia tik į empirinių mokslų teorijas, o empiriniai mokslai iš esmės grindžiami stebėjimo duomenimis. Tačiau apsiribojimas empirinėmis teorijomis nereiškia, kad egzistencijos prielaidos gali būti grindžiamos tik stebimųjų objektų atžvilgiu; juk ir empirinio mokslo teorijos nurodo objektus, kurie nėra stebimi. Antai fizikas kalba apie elementariąsias dalelytes, remdamasis netiesioginiais stebėjimais vykdant eksperimentus greitintuvuose. Negalima teigti, kad šios dalelytės yra stebėjimo objektas; galima tik sakyti, kad tam tikra teorija kartu su šiais stebėjimais yra reikiamai patvirtinta. Tačiau pagal mūsų naują egzistencijos prielaidų priimtinumo principą to pakanka, kad teiginį, jog egzistuoja elementariosios dalelytės, laikytume pagrįstu.

Šis principas nekelia problemų, jeigu jį taikome tik tam tikro empirinio mokslo srityje, kitaip sakant, tik remdamiesi tam tikroje mokslo disciplinoje egzistuojančiu sutarimu dėl pamatinių teorinių principų. Tačiau toks sutarimas ne visada egzistuoja.[61] Kita šio principo silpnybė atsiskleidžia tada, kai jį gretiname su ontologinio taupumo principu (žr. 2.3.3). Kad galėtume šį principą taikyti, reikia aiškiai suvokti atskirų empirinių mokslų teorijų sąsajas. Tačiau šiandien toks suvokimas gana fragmentiškas. Panagrinėkime problemą šiek tiek išsamiau. Svarbiausias mums čia rūpimas ontologinio taupumo aspektas

[61] Thomas Kuhnas analizuodamas istorinę empirinių mokslų raidą parodo, kad čia esama fazių, kai vyrauja patvirtintų teorijų principai, bet taip pat esama fazių, kai tokio sutarimo nėra (paradigmų kaitos fazės). T. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, 1962, vertimas į vokiečių k. *Die Struktur der wissenschaftlicher Revolutionen*, Frankfurt, 1973

yra teorinis taupumas. Prielaida, kad objektas O egzistuoja, teoriškai nereikalinga tada, kai ji priklauso teorinio aiškinimo sistemai, turinčiai alternatyvią ir universalesnę aiškinimo sistemą[62], kuri nesiremia prielaida, kad O egzistuoja. Pavyzdžiui, prielaida, kad egzistuoja graikų dievas Dzeusas, teoriškai nereikalinga, nes žaibo – kaip Dzeuso pykčio proveržio – mitologiniam aiškinimui yra alternatyvus ir universalesnis aiškinimas, kuris išsiverčia be Dzeuso egzistavimo, t.y. remiasi fizikine potencialų skirtumo teorija. Ontologinio taupumo reikalavimas nusako tam tikrą empirinių teorijų išsidėstymą: tarkim, biologija priima mažiau ontologinių prielaidų negu psichologija, chemija – mažiau nei biologija, ir galiausiai fizika – mažiausiai iš visų mokslų. Mokslų vieningumo idealas – tai siekis tokios padėties, kai visi moksliniai aiškinimai galiausiai bus grindžiami fizikiniais.

Žaibo pavyzdys akivaizdžiai parodo, kur gali būti pritaikytas ontologinio taupumo principas. Keblesni tie atvejai, kai tam tikro reiškinio aiškinimas dar neturi alternatyvaus fizikinio aiškinimo. Pavyzdys gali būti mums įprastas psichologinis žmogaus veiklos aiškinimas. Antai faktą, kad Pėteris perka bilietą į kino teatrą, aiškiname tuo, kad jis nori pamatyti rodomą filmą, taigi nori patekti į kino salę ir mano, kad tam reikia įsigyti bilietą. Įprastas psichologinis veiksmų aiškinimas remiasi prielaida, kad egzistuoja tokie dalykai, kaip norai ir įsitikinimai. Galima kelti klausimą, ar ši egzistencinė prielaida teoriniu požiūriu nėra perteklinė. Be abejo, šiuo metu neturime fizikinio norų bei įsitikinimų aiškinimo. Netgi abejotina, ar iš principo galimas toks aiškinimas. Prielaida, kad egzistuoja norai bei įsitikinimai (kaip *sui generis* reiškiniai), jos šalininkams ir priešininkams kelia didelius reikalavimus. Priešininkas teigia: tik jeigu bus nustatyta, kad nesama jokio fizikinio šių reiškinių aiškinimo, bus įrodyta, kad neįmanoma be tos prielaidos išsiversti. Šalininkas teigia: tik jeigu bus pateiktas fizikinis norų ir įsitikinimų paaiškinimas, norai ir įsitikinimai taps teoriškai nereikalingi. Šiuo metu neturime teorijos, kuri patvirtintų kurio nors ginčo nario teisumą. Būtent dėl

[62] Klausimas, kada tam tikra sistema turi būti laikoma universalesne, priklauso mokslo teorijos kompetencijai; todėl čia apie šį dalyką nekalbėsime. Plg. Carl G. Hempel, *Aspekte wissenschaftlicher Erklärung*, Berlin, 1977, originalas 1965.

to kritinė ginčininkų nuostata galiausiai pasireiškia kaip įrodymo naštos stūmimas nuo savęs oponentui, t.y. proponentas kelia oponentui tokius reikalavimus, kurių jis pats nepajėgia patenkinti. Taigi į klausimą, ar norai bei įsitikinimai yra *sui generis* reiškiniai, tebėra neatsakyta. Šis klausimas – tai pagrindinis analitinės sąmonės filosofijos klausimas, kurį nagrinėsime kitame skyriuje.

Baigiant reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad lig šiol mums rūpėjo išsiaiškinti, kada egzistenciniai teiginiai gali būti laikomi pagrįstais; eksplicitiškai neaptarėme klausimo, kada jie yra teisingi. Nuo to, kaip atsakysime į klausimą dėl episteminio pagrįstumo ir teisingumo ryšio, priklausys, kokią poziciją užimsime tiesos sąvokos interpretacijos klausimu. Čia pasitenkinsime tuo, kad nurodysime alternatyvas. Viena iš radikalių pozicijų yra tokia: tiesa yra ne kas kita, kaip episteminis pagrįstumas, t.y. jeigu egzistencinis teiginys reikiamai patvirtintas, iš to (logiškai) išplaukia, kad jis teisingas. Priešingai pozicijai atstovauja nuostata, kuri teisingumo sąvoką apskritai atskiria nuo episteminės problematikos. Todėl visada egzistuoja galimybė, kad žingsnis nuo pagrįsto prie teisingo egzistencinio teiginio bus ginčytinas. Juk čia turime reikalą ne su dedukciniais vediniais iš neginčijamų prielaidų, o tik su vediniais, grindžiamais tikėtinomis prielaidomis. Šios alternatyvos liudija, kad ontologinės tezės gali būti implicitiškai grindžiamos epistemologinėmis. O tai, žinoma, atskleidžia filosofinių disciplinų tarpusavio priklausomybę.

10. Analitinė sąmonės filosofija: psichologinio priežastingumo problema

Analitinė sąmonės filosofija nagrinėja, beje, ir Descartes'o iškeltą kūno bei sąmonės santykio problemą. Problema išryškėja, kai klausiama, kaip paaiškinti dvasios ir kūno reiškinių ryšį. Ji tampa išties kebli, kai nagrinėdami šį klausimą suvokiame, kad laikomės nesuderinamų įsitikinimų. Žemiau pateiktos trys tezės apibrėžia klasikinę kūno ir sąmonės santykio problemą:

(1) Sąmonės reiškiniai nėra fiziniai.
(2) Sąmonės reiškiniai daro priežastinį poveikį fiziniams reiškiniams.
(3) Fizinių reiškinių sritis priežastingumo požiūriu uždara.[63]

Teiginys (1) remiasi mūsų intuicija, kad sąmonės reiškiniai – skausmai, pojūčiai, viltys, įsitikinimai ir t.t. – iš esmės skiriasi nuo fizinių. Būtent šį skirtumą pabrėžia ontologinio dualizmo tezė (1), kuri dvasinius ir fizinius reiškinius laiko atskiromis būties sritimis. Tezė (2) pagrįsta mūsų įsitikinimu, kad, pavyzdžiui, norai, t.y. dvasiniai reiškiniai, yra elgsenos, vadinasi, fizinio reiškinio, priežastis. Šiuo įsitikinimu remiasi visi mums įprasti psichologiniai aiškinimai. Sakome, kad žmogus verkia iš džiaugsmo, sustingsta iš baimės; asmens veiksmus aiškiname nurodydami, kad jų priežastis – tie norai bei įsitikinimai, kuriais jis vadovaujasi. Teiginys (2) sako, kad egzistuoja psichologinis priežastingumas, t.y. kad dvasinį ir fizinį reiškinį gali sieti priežasties ir rezultato santykis. Galiausiai tezė (3) remiasi metodologiniu fizikos principu: fizinio reiškinio priežastis gali būti tik kitas fizinis reiškinys. Tradicinė sąmonės ir kūno problema atsiranda dėl to, kad šie trys teiginiai, kurių kiekvienas atrodo visiškai pagrįstas, negali būti teisingi visi kartu. Jeigu dvasiniai reiškiniai nėra fiziniai

[63] Bieri, *Analytische Philosophie des Geistes*, p. 5.

(1), bet vis dėlto dvasinis reiškinys gali būti fizinio reiškinio priežastis (2), tai fizinių reiškinių sritis priežastingumo požiūriu nėra uždara.[64] Kadangi šie teiginiai nesuderinami, siekiant neprieštaringai išaiškinti dvasinių ir fizinių reiškinių santykį būtina bent vieno jų atsisakyti.

Skiriamasis analitinės sąmonės filosofijos bruožas yra tas, kad ji atsisako ontologinio dualizmo tezės (1).[65] Ji prieštarauja bet kokiai sąmonės koncepcijai, tokiai kaip Descartes'o, kuri brėžia griežtą ontologinę skiriamąją liniją tarp sąmoningų būtybių (*res cogitans*) ir fizinių substancijų (*res extensa*).

Toliau nagrinėdami svarbiausias analitinės filosofijos sąmonės koncepcijas domėsimės ne tiek jų istorine raida, kiek sisteminiu klausimu, kaip jos traktuoja psichologinio priežastingumo tezę.[66] Pirmiausia aptarsime dvi koncepcijas, kurios šią tezę pripažįsta, vėliau dvi kitas, kurios ją atmeta. Išdėstysime tik tuos jų bruožus, kurie svarbūs suvokiant jų poziciją psichologinio priežastingumo problemos atžvilgiu. Šių nuostatų skirtingumas lemia ir kitokią problemos traktuotę. Jeigu teoretikas mano turįs pagrindą neigti psichologinį priežastingumą, tai jam nėra reikalo tokį priežastingumą aiškinti. Tokia analitinės filosofijos strategija – kai filosofinė problema sprendžiama mėginant parodyti, jog kai kurie probleminiai reiškiniai (pavyzdžiui, psichologinis priežastingumas) paprasčiausiai neegzistuoja – gana tipiška. Tačiau jei teoretikas tokį priežastingumą pripažįsta, tai jam būtina atskleisti psichologinių reiškinių priežastinį vaidmenį.

10.1 Ryle'o sąmonės teorija: sąmonės reiškiniai kaip dispozijos

Knygoje *Sąmonės sąvoka* (*The Concept of Mind*) Ryle'as gina tezę, kad dvasiniai reiškiniai yra dispozicijos ir kad tokie būdami jie nevaidina jokio vaidmens aiškinant fizinių reiškinių priežastis. Panagrinėkime šią tezę išsamiau.

[64] Šios tezės tokios nesuderinamos, kad bet kurių dviejų teisingumas implikuoja trečiosios klaidingumą.

[65] Tiesą sakant, esama ir išimčių. Žr., pavyzdžiui, B.R. Warner, *In Defense of a Dualism*, in Warner & Szubka, *The Mind-Body Problem*, p. 343–354; Popper & Eccles, *The Self and Its Brain*, New York, 1977.

[66] Istoriškai orientuotą analitinės sąmonės filosofijos įvadą pateikia P. Bieris ir P. Lanzas (žr. *Literatūros sąrašą*).

Dispozicijos – tai įvairios galios, potencijos, tendencijos, elgsenos nuostatos, tokios kaip trapumas, tirpumas, paslaugumas ir pan. Dispozicinės savybės skiriamos nuo kategorinių, tokių kaip būti ištirpusiam, būti tam tikro ūgio. Kategorines savybes nusako kategoriniai teiginiai. Antai faktą, kad Tomas yra dviejų metrų ūgio, nusako teiginys „Tomo ūgis – du metrai". Dispozicijas nusakome sąlyginiais, arba hipotetiniais, teiginiais. Pavyzdžiui, dispozicinę stiklo trapumo savybę nusako sąlyginis teiginys:

Jeigu stiklą kliudo sunkus ir kietas daiktas, stiklas sutrupa.

Dispoziciniams teiginiams, tokiems kaip „Stiklas trapus", būdinga, kad jie paaiškinami *hipotetiniais* teiginiais, kuriuose nurodomas tam tikrų pradinių ir galutinių įvykių ryšys; pradiniam įvykiui nutikus, bus tikėtinas tam tikras galutinis rezultatas. Šio pobūdžio sąlyginiai, arba hipotetiniai, teiginiai taip pat vadinami kontrafaktiniais. Pasak Ryle'o, dispozicinių sąvokų reikšmę visiškai atskleidžia juos eksplikuojantys sąlyginiai teiginiai:

(i) Dispozicinių teiginių reikšmę apibrėžia juos eksplikuojantys kontrafaktiniai teiginiai.

Iš pirmo žvilgsnio teiginys „Stiklas trapus" atrodo esąs kategorinis, panašiai kaip teiginys „Tomo ūgis – du metrai", predikuojantis objektui (asmeniui) tam tikrą kategorinę savybę. Tačiau iš tikrųjų taip nėra, nes trapumas yra dispozinė, o ne kategorinė savybė. Teiginys „Tomo ūgis – du metrai" klaidingas tada ir tik tada, kai Tomas neturi minėtosios savybės. Kad galėtume nustatyti teiginio „Ši stiklinė trapi" teisingumo (klaidingumo) sąlygas, jį pirmiausia turime eksplikuoti sąlyginiu teiginiu: „Jeigu sunkus ir kietas daiktas kliudytų šią stiklinę, ji sutrupėtų." Kadangi sąvoka „būti trapiam" nėra kategorinė, ji paaiškinama tik nusakant hipotetinį tam tikros pradinės situacijos ir rezultato ryšį. Vadinasi, dispozicinių teiginių reikšmę apibrėžia juos eksplikuojantys kontrafaktiniai teiginiai. Kadangi jų loginė forma sąlyginė, teiginys „Ši stiklinė trapi" klaidingas tada ir tik tada, kai antecedentas (sakinys „jeigu...") yra teisingas, o konsekventas (sakinys „tai...") klaidingas. Kitaip tariant, teiginys klaidingas, jeigu sunkiam ir kietam daiktui kliudžius stiklinę, ji nesutrupa.

Iki šiol kalbėjome tik apie materialius reiškinius. Tačiau Ryle'o tezė keliama sąmonės reiškinių atžvilgiu. Teiginius, kuriuose figūruoja psichologiniai predikatai ir kurie, suprantama, kalba apie psichologinius reiškinius, vadinsime psichologiniais. Tada pagrindinę Ryle'o tezę galime formuluoti taip:

(ii) Psichologiniai teiginiai yra dispoziciniai teiginiai, kontrafaktiškai nusakantys elgsenos nuostatas.

Panagrinėkime paprastą psichologinį reiškinį, pavyzdžiui, tą, kurį aprašo teiginys „Tomas – inteligentiškas vairuotojas". Pasak Ryle'o, inteligentišką vairavimą apibūdina tam tikra atvira sąlyginių teiginių aibė, nusakanti ne būtinas ar pakankamas, o tik tipiškas jo sąlygas:

K1: jeigu Tomas automobiliu važiuotų į miestą, ypatingą dėmesį kreiptų į dviratininkus bei pėsčiuosius.
K2: artėdamas prie sankryžų, jis sumažintų automobilio greitį.
K3: pamatęs žmones ties pėsčiųjų perėja, jis sustotų.
...
Kn: jeigu jis patektų į situaciją x, jis elgtųsi taip ir taip; ir t.t.

Teigdamas, kad inteligentiškumas yra dispozicija, kurią nusako kontrafaktiniai sąlyginiai teiginiai, Ryle'as meta iššūkį Descartes'o sąmonės filosofijai. Ji sąmonės reiškinius traktuoja kaip kategorines tam tikrų būtybių savybes, kurias gali tiesiogiai pažinti tik patys tokių savybių turėtojai. Kadangi pagal Descartes'o tradiciją sąmonės reiškiniai gali būti suvokiami tik jų subjekto, juos gaubia paslapties skraistė. Šią doktriną Ryle'as pašiepiamai vadina *dvasios mašinoje mitu*. Jo įsitikinimu, tas mitas atsiranda dėl to, kad dispozicinės savybės painiojamos su kategorinėmis. Psichologiniai teiginiai yra dispoziciniai ir būdami tokie nusako išoriškai stebimas elgesio nuostatas, o ne, kaip teigia Descartes'as, išoriškai nestebimas kategorines vidines būsenas. Tokios doktrinos požiūriu, tam tikras elgesys laikytinas inteligentišku tik tada, jeigu to elgesio subjektas patiria tam tikrą vidinę, jam vieninteliam tiesiogiai pažįstamą būseną. O Ryle'o požiūriu, elgesys laikytinas inteligentišku, jeigu esant tam tikrai situacijai asmens veiksmai pasižymi tam tikrais būdingais bruožais. Ryle'o tezė, kad psichologiniai teiginiai yra dispoziciniai, reikalauja atmesti ir psichologinio priežastingumo idėją.

(iii) Įprasti psichologiniai aiškinimai nėra priežastiniai.

Tokių aiškinimų formą iliustruoja schema:

A daro V, nes:
A siekia, kad būtų p, ir
A mano, kad atlikdamas V jis pasieks, kad būtų p.

Kitaip sakant, veiksmą aiškiname nurodydami tam tikrus veikiančiojo asmens norus bei įsitikinimus. Pasak Ryle'o, toks aiškinimas nėra priežastinis. Ryle'as skiria du aiškinimo tipus. Aiškinimas yra priežastinis, jeigu įvykis aiškinamas nurodant jį sukėlusį kitą įvykį. Pavyzdžiui, stiklo subyrėjimas aiškinamas tuo, kad į jį buvo mestas akmuo. Aiškinimas yra dispozicinis, jeigu nurodoma savybė, dėl kurios stiklas sutrupa į jį metus akmenį. Toji savybė – stiklo trapumas. Dispoziciniai ir priežastiniai aiškinimai iš principo skiriasi. Jų santykį galima apibrėžti taip: dispozicinis teiginys „Stiklinė trapi" sutrauktiniu pavidalu išreiškia dėsnį, nusakantį tam tikrą priežasties ir padarinio ryšį; nors pateikiant nuorodą į dispoziciją daroma nuoroda į priežastinį dėsningumą, tačiau nedaroma nuorodos į kokį nors priežastinį veiksnį. Taigi dispozicija nėra priežastinis veiksnys.

Pagal įprasto psichologinio aiškinimo kontekstą psichologiniai teiginiai nurodo veiksmo motyvaciją. Kadangi psichologiniai teiginiai yra dispoziciniai, įprasti psichologiniai aiškinimai yra dispoziciniai, o ne priežastiniai. Veiksmai aiškinami pasitelkiant jų motyvus. Tačiau nusakant veiksmo motyvus nurodomi ne konkretūs įvykiai, o tam tikri dėsningumai, kurie tam tikro tipo situacijas sieja su tam tikro tipo elgsena.

Ryle'o argumentacija grindžiama pamatine prielaida, kad psichiniai reiškiniai yra dispoziciniai ir kad tokie būdami jie adekvačiai charakterizuojami hipotetiniais teiginiais. Jeigu tam tikrą veiksmą suvokiame kaip įvykį, tai priežastinio aiškinimo kontekste jį turime pateikti kaip tam tikro kito įvykio rezultatą. Tačiau jeigu norus bei įsitikinimus adekvačiai apibūdina hipotetiniai teiginiai, tai nuoroda į norus bei įsitikinimus nėra nuoroda į kokius nors įvykius. Priešinga koncepcija, teigianti, kad įprasti psichologiniai aiškinimai yra priežastiniai, remiasi idėja, jog psichologiniai reiškiniai nėra vien dispozi-

ciniai. Antai įsitikinimai gali būti traktuojami ir kaip dispoziciniai, ir kaip epizodiniai reiškiniai; kitaip sakant, nors jie gali būti suvokiami kaip dispozicijos, jie taip pat gali būti suvokiami ir kaip psichologiniai epizodai, t.y. kaip realūs įvykiai. Jeigu įsitikinimai traktuojami kaip epizodai, tai asmuo, turintis tam tikrą įsitikinimą, jį turi tam tikru momentu. Tokiu atveju įsitikinimas (kartu su epizodiškai traktuojamais norais) gali būti laikomas vykstančio veiksmo priežastimi. Todėl įprasti psichologiniai aiškinimai laikytini (bent jau daugeliu atvejų) priežastiniais.[67]

10.2 Danielis Dennettas: intencionaliosios sistemos

Panašiai kaip Ryle'as, Dennettas kelia tezę, kad sąmonės reiškiniai nėra fizinių reiškinių priežastys. Norėdamas šią tezę įrodyti jis sukuria intencionaliųjų sistemų teoriją. Skiriamasis intencionaliųjų sistemų bruožas yra tas, kad jų elgsena gali būti aiškinama ir numatoma nurodant jų norus, baimes, įsitikinimus, viltis ir pan. Šia prasme kiekvienas žmogus yra intencionali sistema. Apie intencionaliąją sistemą galima kalbėti tik tuomet, jeigu tenkinamos dvi sąlygos:

1. Egzistuoja kažkas, kas mėgina suvokti ir numatyti šios sistemos elgseną (elgsenos aiškintojas).
2. Aiškinimas grindžiamas specifine aiškinimo ir numatymo strategija, būtent intencionalaus aiškinimo strategija.

Dennettas skiria tris elgesio aiškinimo nuostatas, arba strategijas, – intencionalistinę, funkcionalistinę ir fizikalistinę. Jas galima pailiustruoti tokiu poavyzdžiu: asmuo A žaidžia šachmatais kompiuteriu. Tas asmuo galbūt mėgintų numatyti „kompiuterinio šachmatininko" ėjimus. Jeigu jis laikytųsi fizikalistinės aiškinimo strategijos, jam būtų reikalinga tam tikros fizikinių būsenų serijos charakteristika. Jei kompiuteris būtų lempinis, tos fizikinės būsenos būtų kitokios nei tuomet, jei kompiuteris būtų sukonstruotas iš puslaidininkių. Sistema tokiu

[67] Radikalesni kritikai kelia tezę, kad įprastų psichologinių aiškinimų pobūdis visada kauzalinis. Tačiau tai gali būti paaiškinama tuo, kad vienintelis aiškinimo modelis, kurį pripažįsta standartinė mokslo teorija, yra kauzalinio aiškinimo modelis.

atveju aprašoma nusakant specifines fizikines būsenas pagal visų mums žinomų fizikinių dėsningumų kontekstą. Jeigu A vadovaujasi funkcionalistine aiškinimo strategija, tada jis atsiriboja nuo specifinių fizikinių būsenų, kreipdamas dėmesį tik į tam tikras funkcines būsenas, kurios gali būti realizuotos skirtingose fizinėse terpėse. „Kompiuterinio šachmatininko" atžvilgiu funkcinėmis būsenomis gali būti laikomos tos būsenos, kurias aprašo programuotojas tam tikros programos kalba; kitaip sakant, čia kalbama apie loginę programos charakteristiką.[68] Funkcinis aprašymas, pateikus jį kasdiene kalba, galėtų atrodyti taip: „Esant lentoje tokiai figūrų konfigūracijai (juodųjų bokštas a8, juodųjų karalius d8, ... baltųjų bokštas f1, ...), baltųjų bokštu ženk iš f1 į f5." Čia dar nekalbama apie norus, įsitikinimus ar kitokius intencionalius reiškinius. Galiausiai intencionalistinei aiškinimo strategijai būdinga tai, kad „kompiuterinio šachmatininko" ėjimai aprašomi ir prognozuojami jam priskiriant tam tikrus norus bei įsitikinimus. Pavyzdžiui, sakoma „Kompiuteris siekia užpulti priešininko karalienę ir mano, kad tam jis pirmiausia turi paaukoti pėstininką juodame langelyje; todėl jis daro iš pirmo žvilgsnio silpną ėjimą". Fizikalistinis elgsenos aiškinimas bei prognozavimas nesiremia jokiomis specifinėmis prielaidomis, funkcionalistinis jau nurodo, kad aiškinamoji sistema veikia be sutrikimų. Sistemos aprašymas funkciniais terminais turi prasmę tik tada, kai funkcinės būsenos yra (daugmaž) realizuotos. Elgesio aiškinimas bei prognozavimas intencionaliaisiais terminais (terminais, kurie nusako psichologines savybes) turi prasmę tik tada, kai kalbame apie sistemą, realizuojančią (bent jau dažniausiai) racionalaus elgesio principus, t.y. sistemą, kuri savo tikslų bei turimos informacijos pagrindu imasi racionaliausių ir tinkamiausių veiksmų.[69] Kai šios sąlygos nėra patenkintos, – kai sistema veikia neracionaliai – intencionalistinis aiškinimas neproduktyvus. Galbūt tada sistemą galima aiškinti taikant funkcionalistines kategorijas. Tačiau jeigu tokia sistema sutrinka, tada neproduktyvus

[68] Ši charakteristika savo ruožtu gali būti labai įvairi. Tačiau svarbu tai, kad atsiribojama nuo specifinių fizinių būsenų ir, kita vertus, neapeliuojama į norus, įsitikinimus ar kitokius intencionalius veiksnius.

[69] Ar sistema tenkina racionalumo reikalavimus, galima nustatyti tik žinant tikslą. „Kompiuterinis šachmatininkas" – racionali sistema tik turint tikslą pažaisti šachmatais. Dennettas kalba apie sistemas, optimaliai sukonstruotas tam tikram tikslui.

ir funkcionalistinis jos aiškinimas. Funkciniai sistemos sutrikimai gali būti komentuojami tik pagal fizikalistinio aiškinimo kontekstą. Kadangi fizikalistinis aiškinimas nesiremia jokiomis specifinėmis prielaidomis, visas sistemas galima aprašyti taikant jo kategorijas. Būtent šis teiginys atspindi materialistinę Dennetto teorijos nuostatą. Tačiau toliau kalbėdami apie Dennetto požiūrį į psichologinį priežastingumą matysime, kad tiems dalykams, kuriuos laikome intencionaliaisiais reiškiniais, jis vis dėlto skiria specifinį vaidmenį.

Nuostatos pobūdis	Prielaidos, kuriomis nuostata grindžiama	Elgsenos aiškinimo/ numatymo pagrindas
fizikalistinė	nėra	fizinės būsenos
funkcionalistinė	funkcionavimas be sutrikimų	funkcinės būsenos
intencionalistinė	racionalus elgesys	intencionalios būsenos (norai, įsitikinimai ir pan.)

Pora argumentų rodo, kad laikantis Dennetto intencionaliųjų sistemų teorijos, psichologinio priežastingumo idėja turi būti atmesta.

Pagal Dennetto intencionaliųjų sistemų apibūdinimą, sistema yra intencionali, jeigu kažkas jos elgesį mėgina aiškinti bei numatyti kliaudamasis intencionalistinio aiškinimo modeliu. Vadinasi, vien fakto, kad kažkas mėgina sistemos elgesį aiškinti intencionaliomis sąvokomis, – pavyzdžiui, šuns inkštimą prie durų aiškina kaip šuns noro bėgti lauk išraišką – pakanka, kad tokią sistemą laikytume intencionalia. Intencionalistinė aiškinimo strategija gali būti produktyvi arba neproduktyvi, tačiau ji negali būti teisinga arba klaidinga. Jeigu intencionalistinė aiškinimo strategija pasirodo esanti produktyvi, tai reiškia tik tai, kad ji sėkmingai aiškina tam tikros sistemos elgesį *priskirdama* jai norus bei įsitikinimus. Klausimas, ar sistema *iš tikrųjų* turi norus bei įsitikinimus, apskritai nekeliamas. Intencionalistinė aiškinimo nuostata pasirenkama pragmatiniais sumetimais, o ne todėl, kad ji teisingai aiškina elgesį; antai aiškinant „kompiuterinio šachmatininko" elgseną apie jo siekius prabylama tada, kai stokojama žinių, – o jų stokoja visi, išskyrus programuotojus bei fizikos žinovus – kurios leistų ją suprasti (paaiškinti) funkcionalistinės ar juoba fizikalistinės

aiškinimo nuostatos kategorijomis. Taigi Dennetto intencionaliųjų sistemų teorija neimplikuoja tezės, kad egzistuoja norai bei įsitikinimai.

Antrasis argumentas, kuriuo grindžiama Dennetto pozicija, kad įprasti psichologiniai aiškinimai nėra priežastiniai, apeliuoja į minėtų trijų aiškinamųjų strategijų tarpusavio nepriklausomybę. Kiekviena tų strategijų savarankiška. Pagal intencionalistinio aiškinimo kontekstą elgsena siejama su norais bei įsitikinimais, pagal funkcionalistinio – su funkcinėmis būsenomis, pagal fizikalistinio – tik su fizinėmis būsenomis. Kad šios strategijos viena nuo kitos nepriklauso, lemia tai, jog kiekvieno lygmens elgsenos aiškinimas yra *sui generis*. Fizikalistinis aiškinimas yra priežastinis, funkcionalistinis ar intencionalistinis aiškinimas negali toks būti. Šių skirtingų aiškinamųjų strategijų painiojimas veda prie absurdiškų išvadų. Aiškinimą, kai apeliuojama į norus bei įsitikinimus, suplakant su aiškinimu, kai apeliuojama į fizinius reiškinius, ne tik negaunamas priežastinis, bet ir apskritai joks paaiškinimas.

Dennetto sąmonės teorija iš esmės remiasi prielaida, kad psichologiniai reiškiniai gali būti suvokiami tik priskyrimo būdu, tik laikantis intencionalistinio aiškinimo nuostatos. Kad asmeniui priskiriama vienokia ar kitokia psichologinė savybė, reiškia, pasak Dennetto, tik tai, jog jo elgsena gali būti efektyviai paaiškinta jam priskiriant tokią savybę. Tačiau psichologinių reiškinių sričiai taip pat priklauso tokie reiškiniai kaip skausmas. Šiuo požiūriu, Dennetto teorija yra mažų mažiausiai neintuityvi, nes ji teigia: faktas, kad kažkas kenčia, pavyzdžiui, dantų skausmą, priklauso nuo to, ar kažkas kitas priskirdamas jam dantų skausmo pojūtį susikuria efektyvų jo elgsenos paaiškinimą. Tačiau aiškinamoji kitų žmonių nuostata, bent jau mūsų intuityviu supratimu, neturi nieko bendra su tuo, ar asmuo kenčia skausmą. Dennetto intencionaliųjų sistemų teorija turi pagrindą tiek, kiek turi pagrindą jo išpažįstamas ontologinis principas. Glaustai tariant, jis toks: nėra psichologinių reiškinių be intencionalistinės nuostatos.[70]

Šios tezės, implikuojančios psichologinių reiškinių priklausomybę nuo aiškinamosios nuostatos, nepripažįsta tie filosofai analitikai, kurie gina psichologinio priežastingumo idėją. Toliau nagrinėsime dvi

[70] Dennetto teorija čia pateikiama tik tiek, kiek ją atspindi jo straipsnis „Intencionaliosios sistemos". Esminė jo koncepcijos raida atsiskleidžia vėlesniuose darbuose (žr. *Literatūros sąrašą*).

pagrindines koncepcijas, skirtingai mėginančias spręsti psichologinio priežastingumo problemą.

10.3 Tapatumo teorijos ir funkcionalizmas

Tapatumo teorijų bei funkcionalizmo atstovai pripažįsta psichologinio priežastingumo idėją, tačiau jie taip pat laikosi įsitikinimo, kad fizinių reiškinių sritis priežastingumo požiūriu yra uždara. Tačiau tokią poziciją jie gali užimti tik tada, jei psichologinius reiškinius laiko fizinių reiškinių atmaina.

Tapatumo tezės šalininkai[71] mano, kad psichologinis priežastingumas yra reali problema. Jų siūlomas sprendimas grindžiamas tokia idėja: psichologiniai reiškiniai yra tapatūs tam tikriems fiziniams reiškiniams, kaip antai smegenų būsenoms. Suprantama, jeigu psichologiniai reiškiniai išties tėra fizinių reiškinių atmaina, tai psichologinis priežastingumas sunkumų nekelia, nes tokiu atveju jis išreiškia įprastą priežastinį dviejų fizinių reiškinių santykį. Davidsono argumentas tapatumo teorijos naudai priima psichologinio priežastingumo tezę. Argumentą galima rekonstruoti maždaug taip[72]:

(i) Egzistuoja psichologinis priežastingumas, t.y. psichologinis reiškinys gali būti fizinio reiškinio priežastis.
(ii) Jeigu tam tikras psichologinis reiškinys yra tam tikro fizinio reiškinio priežastis, tai egzistuoja griežtas bendras dėsnis, siejantis abu reiškinius.[73]
(iii) Negali būti griežtų psichofizinių dėsnių (dėsnių, apibūdinančių psichologinių ir fizinių reiškinių ryšį), jeigu psichologiniai reiškiniai gali būti charakterizuojami tik intencionaliaisiais (tiksliau, ne fizikiniais) predikatais.

Išvada: Turi būti galimà fizikinė psichologinių reiškinių charakteristika, t.y. psichologiniai reiškiniai tapatūs fiziniams reiškiniams.

[71] Pirmiausia U.T. Place, J.J.C. Smart, D.M. Armstrong, D. Lewis, žr. *Literatūros sąrašą*.
[72] Tikslesnę rekonstrukciją pateikia P. Lanzas knygoje *Menschliches Handeln zwischen Kausalität und Rationalität*, Frankfurt, 1987, sk. 5.
[73] Davidsono tezė yra ontologinė, todėl į klausimą, ar mes šiuos dėsnius žinome, ji neatsako.

Pirmoji argumento prielaida išreiškia intuityviai priimtiną idėją. Antroji remiasi mokslo teorijos principu, kad bet kuris atskiras priežastinio ryšio atvejis iliustruoja griežtą bendrą dėsningumą. Dėsnis griežtas, jeigu jis priklauso tam tikrai bendrai ir uždarai teorijai, t.y. tokiai teorijai, kuri aiškindama tam tikros srities reiškinius apeliuoja tik į suderinamus su tos teorijos sąvokomis, prielaidomis bei dėsniais reiškinius. Trečioji prielaida sako: jeigu psichologinių reiškinių negalima apibūdinti fizikos terminais, tai psichofiziniai dėsniai negali būti bendros ir uždaros teorijos dalis. Išties, jeigu psichologinis reiškinys apibūdinamas intencionaliaisiais, t.y. ne fizikiniais predikatais, jis priklauso – pagal tam tikrą prasmingumo bei racionalumo prielaidų kontekstą – tam tikrai psichologinių reiškinių rūšiai. Tačiau fizinis reiškinys – nepriklausomai nuo tokių prielaidų – yra fizikinių reiškinių rūšis. Kadangi teorija, pripažįstanti skirtingus psichologinių ir fizinių reiškinių tapatumo kriterijus, negalėtų būti bendra ir uždara, tai neegzistuotų jokių griežtų psichofizinių dėsnių, jeigu psichologiniai reiškiniai nebūtų apibūdinami neintencionaliaisiais, t.y. fizikos, terminais. Kadangi, pagal prielaidą (1), psichologinis priežastingumas egzistuoja, tai turi egzistuoti ir griežti dėsniai, siejantys psichologinius ir fizinius reiškinius. Tačiau tam turi atsirasti galimybė psichologinius reiškinius apibūdinti fizikos terminais.

Kad suvoktume esminę tapatumo teorijų problemą, turime pirmiausia suvokti rūšinio ir konkretaus tapatumo (*Art-Vorkommnis, type-token identity*)[74] skirtumą. Jeigu kalbame apie smegenų būsenas, tai pirmiausia turime išsiaiškinti, ar tai būsenos, būdingos skirtingiems asmenims skirtingais momentais, ar būsenos, charakterizuojančios tik tam tikrą konkretų asmenį tam tikru momentu. Pagal tai galima skirti du tapatumo tezės variantus. Teiginys, kad psichologiniai reiškiniai yra tapatūs tam tikram smegenų būsenos tipui (rūšiai), išreiškia *pamatinę* universaliosios tapatumo teorijos (universaliojo fizikalizmo) tezę; o teiginys, kad psichologiniai reiškiniai tapatūs tam tikrai konkrečiai smegenų būsenai, išreiškia *partikuliariosios* tapatumo teorijos (partikuliariojo fizikalizmo) tezę. Iš universaliosios (psichofizinio) tapatumo teorijos išplaukia, kad psichologiniai predikatai gali būti taikomi tik

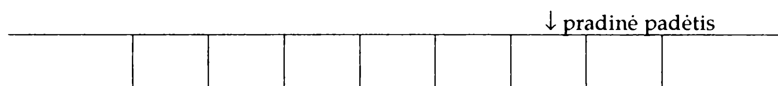
[74] Plg. Bieri, *Analytische Philosophie des Geistes*, p. 39–41.

būtybėms, pasižyminčioms žmogui būdinga fiziologine sandara, bet tokia išvada neatitinka partikuliariosios tapatumo teorijos. Idėja, kad psichologinėmis savybėmis gali pasižymėti tik būtybės, kurios turi žmogaus smegenų sandarą, nėra įtikinama. Kodėl psichologinės savybės negali būti realizuotos visiškai kitokioje materialioje terpėje? Būtent šio pobūdžio abejonės lėmė, kad partikuliarioji tapatumo teorija išstūmė universaliąją. Tačiau nors partikuliarioji teorija išsivaduoja nuo šių problemų, ji vis dėlto neduoda to, ko iš jos tikimės. Kadangi, pavyzdžiui, atskirus skausmo epizodus ši teorija tapatina tik su atskiromis fizinėmis būsenomis, ji nepaaiškina, kas bendra visoms toms fizinėms būsenoms, kurios tapačios skausmui. Tačiau mes norime žinoti, kodėl tam tikras fizinis reiškinys tampa psichologiniu skausmo reiškiniu. Mus domina psichologinių universalijų teorija. Tad tapatumo teorija susiduria su dilema:

> Arba ji pateikiama kaip psichologinių universalijų teorija ir tada empiriškai nėra įtikinama. Arba ji yra empiriškai įtikinama, tačiau tokiu atveju ji neduoda atsakymo į rūpimus klausimus.[75]

Būtent ši dilema buvo viena svarbiausių funkcionalizmo (arba funkcionalistinio materializmo) iškilimo paskatų.

Funkcionalizmas, kaip ir tapatumo teorijos, pripažįsta psichologinio priežastingumo tezę. Toliau matysime, kaip glaudžiai ši tezė susijusi su pamatine funkcionalizmo idėja, kad sąmonės, arba psichologinės, būsenos, pagal analogiją su Turingo mašinų loginėms būsenomis, gali būti traktuojamos kaip funkcinės.[76] Kad šią analogiją suprastume, pirmiausia turime išsiaiškinti, kas yra Turingo mašina. Turingo mašina – tai universalus skaičiavimo (*Berechenbarkeit, calculation*) modelis. Ją galima simboliškai įsivaizduoti kaip į atskirus langelius padalintą nesibaigiančią juostą, kuria juda rašymo ir skaitymo galvutė.

[75] Bieri, *Analytische Philosophie des Geistes*, p. 41.
[76] H. Putnam, *Minds and Machines*.

Turingo mašina gali atlikti šias operacijas: perskaityti skaičius langelyje, t.y. gali atpažinti, ar langelis tuščias, ar jame yra skaičius „1"; įrašyti skaičių „1" tuščiame langelyje arba skaičių „1" ištrinti iš langelio; rašymo ir skaitymo galvutė gali judėti per vieną langelį į kairę arba į dešinę. Iš šių jos operacinių galimybių panagrinėsime tik kelias, apibūdindami Turingo mašinos operacijas matricoje, kur a1 ir a2 yra pradinės pozicijos, o m1–m3 yra mašinos būsenos. Mašiną valdo trys instrukcijos: nurodymai rašyti ir trinti, nurodymai judėti ir nurodymai pereiti į vieną iš būsenų m1, m2 arba m3. Vartojame tokias santrumpas: „R1" – „Rašyk langelyje ‚1'"; „T1" – „Jeigu langelyje yra ‚1', jį ištrink"; „Jk" – „Judėk per langelį į kairę"; „Jd" – „Judėk per langelį į dešinę". Tad, pavyzdžiui, instrukcija „R1, Jk, m2" sako, kad pirmiausia langelyje turi būti parašytas skaičius „1", po to galvutė turi pasislinkti per langelį į kairę, galiausiai mašina turi pasiekti būseną m2, o tai reiškia, kad žengiant kitą žingsnį galios instrukcija m2.

	m1	m2	m3
a1 (tuščias langelis)	R1, Jk, m2	R1, Jk, m3	R1, Jk, m1
a2 (langelis su „1")	T1, stop	T1, Jd, m3	T1, Jk, m1

Jeigu Turingo mašina pradeda nuo langelio, viršuje pažymėto rodykle, o jos būseną apibrėžia m1, tai matrica vienareikšmiškai apibrėžia, kokias operacijas ji atliks. Jų rezultatas atrodys taip:

↓ galutinė padėtis ↓ pradinė padėtis

Matematinė funkcija f(x) laikoma apibrėžta arba apskaičiuojama Turingo prasme, jeigu galima sukurti Turingo mašiną, kuri ribotais operaciniais žingsniais apskaičiuoja funkcijos f(x) vertę. Esminis Turingo mašinos bruožas yra tas, kad visas jos operacijas griežtai apibrėžia matrica. Savo ruožtu matrica yra visiškai loginė programa, kuriai neturi reikšmės, su kokia medžiaga mašina ją realizuos.

Funkcionalizmas psichologines būsenas traktuoja pagal analogiją su Turingo mašinos būsenomis. Kiekvienos sistemos, pasižyminčios psichologinėmis savybėmis, veiksmai gali būti aprašyti matricos pavi-

dalu, kur pradinę padėtį (žmonių atveju) paprastai galima interpretuoti kaip jutiminį patyrimą, o matricos instrukcijas – kaip veiksmo motyvus. Be to, kiekvieną psichologinę būseną atitinka tam tikra mašinos būsena (mūsų pavyzdyje: m1, m2, m3). Tad psichologinės būsenos yra tapačios mašinos būsenoms, t.y. tokioms, kurios apibrėžiamos vien funkciniais terminais. Funkcinė būsena nusako, kokiais veiksmais bus reaguojama į tam tikrą pradinę padėtį, pavyzdžiui, į tam tikrą jutiminį pojūtį. Šia prasme funkcinės būsenos primena Ryle'o dispozicijas, nes jos taip pat gali būti charakterizuojamos hipotetinių pradinės ir galutinės padėties priklausomybių terminais. Kita vertus, funkcionalizmas labai artimas materializmui. Esminis Turingo prasme apskaičiuojamų funkcijų bruožas yra tas, kad jos gali būti realizuojamos mechaniškai. Pagal šią analogiją, visos psichologinės būsenos gali būti realizuojamos fiziškai. Kadangi psichologinės būsenos tapatinamos su funkcinėmis, jos apibūdinamos nepriklausomai nuo konkrečios jų realizacijos, vadinasi, jas gali realizuoti fizinės būsenos. Viena vertus, tam tikras funkcinės būsenos tipas gali būti realizuotas skirtingose medžiaginėse terpėse. Kita vertus, kiekviena realizuota funkcinė būsena kartu yra ir fizinė, tad ji gali būti apibūdinama fizikos terminais. Tas pat pasakytina apie psichologines būsenas. Dabar aiškėja, kodėl funkcionalizmas pripažįsta psichologinio priežastingumo tezę. Psichologinės būsenos yra fizinės būsenos net tada, kai jų tapatumo kriterijai gali būti apibrėžti tik jas pirmiausia apibūdinus kaip funkcines. Suprantama, būdamos fizinės, psichologinės būsenos gali tapti kitų fizinių būsenų priežastimis.

Turingo mašinų funkcionalizmas – tai ankstyvasis funkcionalizmo variantas. Šis jo variantas, kaip ir vėlesnės atmainos[77], susiduria su dviem pagrindinėmis sąmonės filosofijos problemomis.

(i) Pirmiausia iškyla patyrimo fenomenalaus, kokybinio, subjektyvaus aspekto problema (vadinamoji kokybių (*qualia*) problema). Antai pojūčiai pasižymi kokybiniais bruožais, kurių neaprėpia vien funkcinė ar kauzalinė analizė: egzistuoja, pavyzdžiui, kokybinis

[77] Vėlesnės funkcionalizmo atmainos nėra Turingo mašinų funkcionalizmo plėtotė; mat čia vartojamos kitokios funkcijų sąvokos (pavyzdžiui, biologijos sąvokos).

rūgštumo ir saldumo pojūčio skirtumas. Atrodo, kad šį skirtumą suvokiame tiesiogiai, nepriklausomai nuo to, kokį priežastinį vaidmenį šioms kokybėms priskiriame.

(ii) Iškyla ir psichologinio turinio problema: daugelis psichologinių reiškinių, pavyzdžiui, Pėterio noras suvalgyti pyragaitį, išreiškia tam tikrą turinį, būtent, kad Pėteris nori suvalgyti pyragaitį. O fiziniai reiškiniai, kaip atrodo, tokio pobūdžio turinio neatspindi. Tad į klausimą, kaip vien fiziniai reiškiniai gali išreikšti psichologinį turinį, tebėra neatsakyta.

Tas faktas, kad visos čia nagrinėtos teorijos daugeliu požiūrių prieštarauja mūsų įprastoms intuicijoms ir neatsako į kai kuriuos klausimus, reiškia, jog psichologinio priežastingumo problema dar neišspręsta.

11. Naujoji kalbos filosofija: rinktinės temos

Šiame skyriuje panagrinėsime kai kurių naujesnių kalbos filosofijos temų ištakas. Pradėsime nuo P. Grice'o kalbos filosofijos. Ji mums nubrėžia tam tikrus rėmus, į kuriuos galima įkomponuoti keletą svarbiausių šiuolaikinės kalbos filosofijos temų.

11.1 Paulas Grice'as: kalbos ir komunikacijos teorija

11.1.1 Grice'o programa

Pasak Grice'o[78], galima išskirti penkias lingvistinės elgsenos teorinio tyrimo pakopas. Mums jos bus suprantamesnės, jeigu rekonstruoti jas mėginsime įsivaizduodami lingvistinę bendruomenę, kurios kalbos ir papročių nepažįstame. Tad įsivaizduokime save esant antropologu, kuriam reikia spręsti tos kalbos vertimo į mūsų kalbą problemą. Pirmiausia bus aprašoma tos bendruomenės narių elgsena jų aplinkoje. (Apie specifinę „radikalaus" vertimo problematiką žr. 8-ą skyrių.) Ši elgsenos charakteristika bus abstraktesniu lygmeniu formuluojamos kalbos teorijos empirinė bazė. Kitas etapas – psichologinės teorijos, aiškinančios tos bendruomenės narių elgseną, kūrimas. Čia svarbiausia nustatyti jų norus bei įsitikinimus, nes pagal įprastą psichologinio aiškinimo kontekstą veiksmai komentuojami nurodant veikiančiojo norus bei įsitikinimus. Jie bus apibūdinami teiginiais „K nori, kad p", „K mano, kad p", kur K žymi kalbantįjį, o „kad p" nusako jo noro arba įsitikinimo turinį. Šalutinio sakinio „kad p" turinys paprastai vadinamas *propozicija*. Taigi psichologinės nuostatos, kurias apibūdina psichologinis veiksmažodis (pavyzdžiui, „nori", „mano",

[78] Svarbiausias idėjas Grice'as dėsto straipsnyje „Meaning". Išsamiausią jo programos analizę pateikia Bennettas knygoje *Linguistic Behaviour*. Mes šią programą glaustai apžvelgiame orientuodamiesi į Spohno darbus *Namen* (p. 8–15) bei *Die fünf Stufen einer Theorie der Bedeutung*.

„tikisi", „laukia", „baiminasi" ir t.t.) kartu su šalutiniu „kad ..." sakiniu, paprastai vadinamos propozicinėmis nuostatomis. Tad bus kuriama bendruomenės narių propozicinių nuostatų teorija, leidžianti jau aprašytą elgseną aiškinti įprastomis psichologinėmis sąvokomis. Trečioji teorijos plėtojimo pakopa – subjektyvios išraiškų reikšmės koncepcijos kūrimas. Čia galima išskirti kalbėtojo ir klausytojo (auditorijos) perspektyvą. Subjektyvi išraiškos reikšmė *klausytojui* yra tai, ką jis *supranta* ją girdėdamas. Subjektyvi išraiškos reikšmė *kalbančiajam* yra tai, ką jis turi *omenyje* (*meint, means*) vartodamas tą išraišką. Išraiškos supratimas apibūdinamas tuo, kokį įsitikinimą įgyja klausytojas tą išraišką suprasdamas. Pasak Grice'o, ši subjektyvi reikšmė gali būti suprasta kaip tam tikras kalbančiojo intencijų derinys. Kadangi supratimas ir turėjimas omenyje yra specifiniai propozicinių nuostatų atvejai, trečiasis lingvistinės elgsenos aprašymo lygmuo yra specifinis antrojo lygmens aprašymas. Ketvirtosios pakopos tikslas – paaiškinti išraiškų įprastąją intersubjektyvią reikšmę nustatant taisykles, kuriomis vadovaujasi lingvistinių išraiškų vartotojai ir kurias įtvirtina lingvistinės konvencijos. Įtakingiausia lingvistinių konvencijų teorija – kalbinių aktų teorija. Būtent ji iškėlė išraiškų ilokucinio vaidmens idėją. Ilokucinis vaidmuo nusako, kokio pobūdžio veiksmas atliekamas vartojant lingvistinę išraišką. Kalbinių aktų teorija išplėtė teorinės refleksijos erdvę – ne tik teiginiai, bet ir prašymai, įspėjimai, įsakai ir t.t. tapo sisteminės analizės objektu.[79] Daugelis lingvistinių išraiškų gali būti charakterizuojamos nurodant jų ilokucinį vaidmenį bei propozicinį turinį: ilokucinis vaidmuo nusako kalbinio akto pobūdį (įsakas, prašymas ir pan.), o propozicinis turinys išreiškia šalutinio sakinio „kad p" turinį.[80] Penktuoju žingsniu turi būti pateikta rekursyvinė objektinės kalbos semantika. Rekursyvinė tam tikros kalbos semantika suteikia kiekvienai kalbinei išraiškai tam tikrą reikšmę. Šių reikšmių pagrindu dedukuojama sakinio reikšmė kaip jo sudedamųjų

[79] Austin, *How to do Things with Words*; vokiečių kalba *Zur Theorie der Sprechakte*, p. 166–183.

[80] Jeigu išraiška „Uždaryk duris!" skiriama adresatui A, analitiškai ji gali būti skaidoma į ilokucinį vaidmenį – reikalavimą ir propozicinį turinį – kad A uždaro duris. Paprastai abu šie išraiškos elementai reprezentuojami poromis (reikalavimas; kad A uždaro duris).

reikšmės funkcija. Rekursyvinė semantika nusako tik nedaugelio išraiškų reikšmes. Tačiau remiantis kompozicijos principu, pagal kurį sakinio reikšmė yra jo sudedamųjų reikšmės funkcija, šiuo pagrindu gali būti konstruojama begalinės sakinių aibės reikšmės.[81] Tai yra esminė rekursyvinės semantikos idėja, leidžianti paaiškinti kalbos subjekto gebėjimą baigtinio žodyno pagrindu suprasti bei konstruoti begalinę įvairių sakinių aibę. Penkis Grice'o programos etapus galima pavaizduoti tokia lentele:

Grice'o programa[82]:

5 etapas:	Rekursyvinė objektinės kalbos K semantika
4 etapas:	Išraiškų konvencinės reikšmės teorija
3 etapas:	Išraiškų subjektyviosios reikšmės teorija
2 etapas:	Psichologinė bendruomenės narių propozicinių nuostatų teorija
1 etapas:	Bendruomenės narių elgsenos jų aplinkoje aprašymas

Grice'o komunikacijos teorijos branduolį sudaro subjektyviosios reikšmės teorija, kuri konstruojama iš kalbančiojo intencijų perspektyvos. Panagrinėkime kai kuriuos Grice'o kalbos filosofijos bruožus ir pamėginkime patikslinti, kokia prasme kalbame apie intencionalistinę reikšmės teoriją.

11.1.2 Racionalios komunikacijos maksimos

Grice'as pateikia bendrą racionalios komunikacijos teoriją, gindžiamą tokiu principu: vartodamas tam tikrą išraišką kalbantysis siekia tam tikrų komunikacinių tikslų, kuriuos klausytojas (auditorija) gali atpažinti tos išraiškos suvokimo pagrindu ir gali būti, pavyzdžiui, įtikintas tuo, „kad p". Siekdamas sėkmingos komunikacijos, t.y. kad klausytojas įsitikintų būtent tuo, ką jam nori perteikti kalbantysis, kalbantysis privalo laikytis tam tikrų komunikacijos taisyklių. Jos grindžiamos kooperacijos principu, reikalaujančiu iš komunikacijos

[81] Rekursyvinę formaliosios kalbos semantiką pirmasis sukūrė A. Tarskis. Žr. jo *Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen*, in Berka, Kreiser (parengė), *Logik-Texte*, Berlin, 1971. Geras problematikos įvadas pateiktas rašinyje Künne, *Wahrheit*, in Martens, Schnädelbach (parengė), *Philosophie. Ein Grundkurs*, t. 1, p. 147–158.
[82] Čia remiamės Spohno darbu *Namen*, p. 13.

partnerių tam tikro tipo elgsenos. Elgseną nusako keletas komunikacijos maksimų. Tas maksimas Grice'as suskirsto, Kanto pavyzdžiu, į keturias grupes – pagal kiekybės, kokybės, santykio ir modalumo kategorijas.

Kiekybė

Siek, kad tavo išraiška atitiktų pateikiamą informaciją:
a) daryk ją informatyvią tiek, kiek būtina,
b) nedaryk jos pernelyg informatyvios.

Kokybė

Siek, kad tavo išraiška bylotų tiesą:
a) nesakyk nieko, ko nelaikai tiesa,
b) nesakyk nieko, ko negali pagrįsti.

Santykis

Kalbėk apie reikalą.

Modalumas

Siek aiškumo:
a) venk miglotumo,
b) venk daugiaprasmiškumo,
c) venk daugiažodžiavimo,
d) laikykis kalbos nuoseklumo.

Kiekybės maksima reikalauja, kad kalba būtų informatyvi tiek, kiek tai būtina siekiant komunikacijos tikslo, bet ne daugiau. *Kokybės* maksima reikalauja vengti teiginių, kuriuos kalbantysis laiko klaidingais arba neturi pagrindo juos laikyti teisingais. Išsamiau tariant, kokybės maksima reikalauja, kad kalbinis aktas būtų atliekamas tik tuo atveju, kai manoma, jog yra patenkintos jo sėkmingo atlikimo sąlygos. *Santykio* maksima kelia dalykiškumo reikalavimą; kitaip sakant, privalu kalbėti taip, kad būtų aišku, kokio tikslo siekiama ir kodėl būtent ta išraiška pasirinkta. Galiausiai *modalumo* maksima visų išraiškų tipų atžvilgiu kelia aiškumo reikalavimą. Jo laikantis, kalbinis aktas, kurį siekiama atlikti (vadinasi, ir išraiškos intencija), būtų aiškiai atpažįstamas.[83] Kokį vaidmenį atlieka šios maksimos, rodo implikatūros teorija.

[83] Grice, *Logic and Conversation*, p. 26–28.

11.1.3 Implikatūros teorija

Nagrinėti implikatūros sąvoką pradėkime nuo pavyzdžio:

> Prie įėjimo į prekybos centrą XY stovi ryškus stendas, reklamuojantis pigų šokoladą. Jį pamačiusi mažoji Ana sako savo tėvui: „Čia yra pigaus šokolado."

Šiuo teiginiu Ana faktiškai prašo tėvo nupirkti jai šokolado.[84] Taip interpretuoti mergaitės žodžius galima tik tuomet, jeigu skiriami bent trys dalykai: pirma, nuo konteksto nepriklausanti sakinio reikšmė, antra, tai, kas sakiniu (pagal šį kontekstą) buvo pasakyta, ir, trečia, kas sakinį vartojant (pagal šį kontekstą) buvo turėta omenyje. Tad galime kalbėti apie:

1) sakinio reikšmę,
2) semantinį sakinio turinį (tai, kas pasakyta),
3) išraiškos (*Äußerung*) reikšmę (tai, kas turima omenyje).

Mūsų sakinio reikšmę galima nusakyti taip: „Ten, kur yra kalbantysis, yra pigaus šokolado". Eksplikuojant nuo konteksto priklausomos išraiškos „čia" teikiamą informaciją, sakinio semantinis turinys galėtų būti perteiktas sakiniu: „Prekybos centre XY yra pigaus šokolado." Galiausiai išraiškos reikšmė aprėpia papildomą informaciją, kuri reikalinga, kad klausytojas suprastų, ką kalbantysis turėjo omenyje (šiuo atveju – prašymą nupirkti šokolado). Šis pavyzdys rodo, kad sakinio reikšmė gali skirtis nuo semantinio turinio, o semantinis turinys – nuo išraiškos turinio.

Pirmiausia panagrinėkime sakinio reikšmės ir jo semantinio turinio ryšį. Kalbant apskritai, semantinis turinys apibrėžiamas tada, kai, be sakinio reikšmės, dar pateikiama tam tikra kontekstinė informacija. Tad sakinio reikšmės ir semantinio turinio ryšį gali eksplikuoti nuo konteksto priklausomų išraiškų teorija. Jai, be kita ko, priklauso nuorodos (referencijos) teorija, kuri aiškina, kaip identifikuojamas objektas, kai jį norodo nuo konteksto priklausoma išraiška.[85]

[84] Tas sakinys gali būti interpretuojamas ir kitaip. Tačiau pagal šį kontekstą tokia jo interpretacija įtikinamiausia.
[85] Kitus šiuo požiūriu reikšmingus faktorius išsamiai nagrinėja Sperberis ir Wilsonas knygoje *Relevance*.

Dabar pažvelkime į semantinio turinio ir išraiškos reikšmės santykį. Semantinis turinys gali skirtis nuo išraiškos turinio tada, kai akivaizdžiai matyti, kad kalbantysis turi omenyje, nori pasakyti ne tai, ką paprastai reiškia jo vartojamas sakinys. Grįžkime prie mūsų pavyzdžio. Ana *sako,* kad prekybos centre XY yra pigaus šokolado, tačiau *omenyje* ji *turi* ką kita – nori, kad tėvas jai nupirktų šokolado. To, kas pasakoma, ir to, kas iš tikrųjų turima omenyje, skirtumas ypač išryškėja, kai tokius atvejus nagrinėjame kalbinių aktų teorijos požiūriu – atskirdami ilokucines funkcijas nuo jų propozicinio turinio. Semantinį turinį galima pavaizduoti šia charakteristikų pora: teiginys; kad prekybos centre XY yra pigaus šokolado. O tai, kas turima omenyje, rodo kita pora: prašymas; kad tėvas nupirktų Anai šokolado. Aiškiai matyti, jog tai, kas sakoma, gali skirtis nuo to, kas turima omenyje, ne tik propoziciniu („kad..." sakinio) turiniu, bet ir kalbinio akto tipu (ilokuciniu vaidmeniu). Implikatūros teorija mėgina paaiškinti, kaip tai, kas sakoma, transformuojama į tai, kas turima omenyje.[86]

Taigi implikatūra yra sakinio semantinio turinio transformavimas į išraiškos reikšmę. Grice'as skiria įvairias implikatūros rūšis. Svarbiausios jų – konvencinės ir šnekamosios implikatūros.

Konvencinė implikatūra iš esmės remiasi lingvistinėmis konvencijomis. Antai žodyje „tačiau" implikuojamas kontrastas gali būti aiškinamas pasiremiant konvencinės implikatūros idėja. Du toliau pateikiami sakiniai *sako* vieną ir tą patį dalyką, tačiau juos vartodamas kalbantysis *turi omenyje* skirtingus dalykus:

(1) Van Gogh'as – genialus dailininkas, ir savo amžininkų jis nebuvo deramai įvertintas.
(2) Van Gogh'as – genialus dailininkas, tačiau savo amžininkų jis nebuvo deramai įvertintas.

Pasak Grice'o, abu sakiniai turi tą patį propozicinį turinį, nes jų teisingumo sąlygos identiškos: abu teisingi būtent tuo atveju, jeigu Van

[86] Čia neteigiama, kad tai, ką Ana sako, nėra tai, ką ji turi omenyje; veikiau galvojama, kad ji turi omenyje kažką daugiau nei pasako. Paprastai kalbantysis turi omenyje bent jau tai, ką išreiškia žodis, tačiau dažnai ir kažką daugiau. Yra ypatingų atvejų, kai kalbantysis turi omenyje visiškai ne tai, ką sako. Pavyzdžiui, suirzusiam asmeniui ironiškai pasakoma: „Esi puikiai nusiteikęs!"

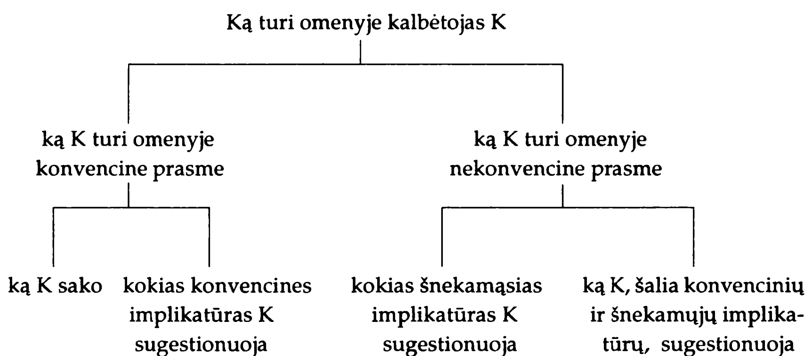
Gogh'as yra genialus dailininkas ir jis nebuvo deramai vertinamas amžininkų. Kontrastas, kurį išreiškia „tačiau" atsidūręs „ir" vietoje, gali būti paaiškintas vartojant konvencinės implikatūros sąvoką. Lingvistinės konvencijos dėka „tačiau" sakinyje (2) išreiškia dailininko genialumo ir to genialumo nepripažinimo kontrastą. Propozicinio turinio požiūriu šis kontrastas nereikšmingas. Tačiau jeigu kalbėtojas šio skirtumo visiškai nepaisytų, tai jis pažeistų komunikacijos kiekybės maksimą, nes savo teiginį padarytų informatyvesnį negu būtina. Tad vengiant pažeisti kiekybės maksimą (to, kas pasakyta, lygmeniu) propozicinis turinys transformuojamas į labiau artikuliuotą išraiškos reikšmę, kur tas kontrastas atsispindi. Išraiškos (2) reikšmė gali būti paaiškinta tik nurodant čia galiojančią implikatūrą. Implikatūra šiuo atveju yra konvencinė, nes minėtasis kontrastas siejamas su žodžiu „tačiau" lingvistinių konvencijų dėka.

Mažosios Anos žodžiai iš mūsų pavyzdžio byloja esant implikatūrų, kurios nėra konvencinės; Grice'as jas vadina *šnekamosiomis* (*conversational*). Jos skiriasi nuo konvencinių tuo, kad norint konvencines implikatūras suvokti, pakanka lingvistinės kompetencijos, o šnekamųjų implikatūrų supratimui reikalingos dar ir specifinės tam tikro konteksto žinios.

Anos sakinį „Čia yra pigaus šokolado" pagal kontekstą suprantame kaip tėvui adresuotą prašymą nupirkti jai šokolado, nors ji pasakė tik tai, kad nurodytoje vietoje esama pigaus šokolado. Tačiau jeigu tai būtų interpretuojama kaip visa jos ištarto sakinio reikšmė, kaip tai, ką ji turėjo omenyje jį sakydama, būtų pažeidžiamos kiekybės bei santykio maksimos. Kiekybės maksima iš kalbančiojo reikalauja neteikti informacijos daugiau nei būtina, santykio maksima – kalbėti apie reikalą. Kadangi stendas, reklamuojantis pigų šokoladą, matomas kiekvienam, Anos žodžiai tėvui informacijos prasme būtų beprasmiai. Tai, ką Ana *sako*, jam jau žinoma. Jeigu tai, kas pasakyta, būtų tapatu tam, kas turima omenyje, pats tas teiginys būtų racionaliai nepaaiškinamas. Kadangi turime vadovautis prielaida, kad Ana – racionali būtybė, maksimos pažeidimas reikštų, kad tuo teiginiu siekiama pasakyti kažką daugiau. Iš čia kyla teiginio, kaip tėvui adresuoto prašymo, interpretacija. Tam tikros šnekamosios, kaip ir konvencinės, implikatūros gali būti identifikuojamos esant dar propozicinio turinio

lygmeniui.[87] Šnekamųjų implikatūrų atžvilgiu svarbiausia tai, kad sakinio reikšmė interpretuojama ne vien lingvistinių konvencijų pagrindu, bet ir remiantis žiniomis apie įprastus elgesio būdus bei kitokius kontekstui reikšmingus veiksnius. Pagal mūsų pavyzdžio kontekstą bendras žinojimas, kad vaikai mėgsta šokoladą ir kad tėvai rūpinasi savo mažamečiais vaikais, padeda suvokti, ką Ana turėjo omenyje. Implikatūrą leidžia tiksliau apibrėžti du kriterijai: pirma, mūsų turimos žinios apie lingvistines konvencijas ir, antra, racionaliõs komunikacijos maksimos, padedančios identifikuoti komunikacijos pažeidimus.

Pagal Grice'ą, išraiškos reikšmė gali būti apibrėžiama kaip kalbančiojo intencija, kaip tai, ką jis turi omenyje, atlikdamas tam tikrą kalbinį aktą. To, ką kalbėtojas turi omenyje, ir to, ką sako jo vartojamos išraiškos, ryšį priklausomai nuo implikatūrų parodo ši schema[88]:

11.1.4 Reikšmė ir komunikacinės intencijos: Grice'o analizė

Pasak Grice'o, kad veiksmas būtų komunikacinis, jį turi charakterizuoti tam tikros intencijos. Efektyvios komunikacijos atveju – tai, ką turi omenyje kalbantysis, yra tai, ką supranta klausytojas. Net jeigu

[87] Yra ir tokių implikatūrų, kurios remiasi ne komunikacijos maksimų pažeidimu. Pavyzdžiui, kažkas sako: „Pėteris yra Berlyne arba Hamburge". Toks pasakymas, šalia tos informacijos, kurią išreiškia pats sakinio turinys, suteikia papildomos informacijos, kad kalbantysis nežino, kur dabar Pėteris.
[88] Plg. Neale, *Paul Grice and the Philosophy of Language*, p. 524.

kalbantysis nereiškia komunikacinių intencijų, tam tikri jo veiksmai gali keisti jį supančių žmonių įsitikinimus. Jeigu kažkas sukurią laužą ir paleidžia stulpą dūmų, tai kas nors kitas, matydamas tą stulpą, gali padaryti išvadą, kad toje vietoje kažkas dega. Tokia išvada daroma remiantis įsitikinimu, kad ugnis yra dūmų *priežastis*. Tas, kuris matydamas dūmus daro išvadą, kad kažkas dega, remiasi savo žiniomis apie atitinkamą priežastinį ryšį. Kadangi tokiai išvadai padaryti pakanka žinių apie priežastinius ryšius ir nebūtina žinoti kieno nors intencijų, apie dūmus galima kalbėti kaip apie natūralų ženklą. Jeigu asmens intencijos, jam siekiant tam tikrais veiksmais kuo nors įtikinti kitus, nevaidina jokio vaidmens, galime kalbėti apie *natūraliąją reikšmę*. Antai raudonos dėmės ant žmogaus veido yra natūralus tymų požymis.

Grice'as kalba apie ženklo *nenatūraliąją reikšmę* (sutrumpintai – reikšmę$_{nn}$) tais atvejais, kai ženklo reikšmė priklauso nuo kalbančiojo noro kažką pasakyti, t.y. kalbantysis turi komunikacinių intencijų. Grice'o reikšmės$_{nn}$ teorijoje tos intencijos atlieka pagrindinį vaidmenį, nes galiausiai tik jos suteikia ženklui reikšmę$_{nn}$. Reikšmę$_{nn}$ Grice'as mėgina apibrėžti trijų komukacinių intencijų pagrindu[89]:

> Kalbančiojo K pasakytas sakinys A, kad lauke lyja, turi reikšmę$_{nn}$, jeigu K sako A turėdamas intenciją
> (1) klausytoją įtikinti, kad lauke lyja,
> (2) siekdamas, kad klausytojas atpažintų intenciją (1),
> (3) siekdamas, kad klausytojas atpažintų intenciją (1) *dėl to*, kad atpažįsta intenciją (2), t.y. siekdamas, kad klausytojas patikėtų, jog lauke lyja dėl to, jog atpažįsta būtent šią kalbėtojo intenciją.

Kadangi Grice'o reikšmės teorijos branduolį sudaro tezė, kad šios trys komunikacinės intencijos apibrėžia ženklo reikšmę$_{nn}$, jo teorija vadinama intencionalistine. Grice'o reikšmės$_{nn}$ analizė sukėlė daug diskusijų, kurias šioje knygoje nurodome tik pateikdami atitinkamos literatūros sąrašą. Pačią teoriją toliau iš esmės plėtojo pats Grice'as.[90]

[89] Grice, P., *Sprecher-Bedeutung und Intentionen*, p. 20, in Meggle, G. (parengė), *Handlung, Kommunikation, Bedeutung*, p. 16–51.

[90] Beveik visi Grice'o straipsniai surinkti į knygą Grice, P., *Studies in the Way of Words*, Cambridge Mass., 1989. Svarbiausi veikalai, atspindintys diskusiją:

11.2 Semantika: reikšmė ir referencija

11.2.1 Semantika ir pragmatika

Pagrindinė semantikos užduotis – nustatyti tam tikros kalbos sakinių teisingumo sąlygas, kurios kartu apibrėžia ir sakinių turinį; kitaip tariant, semantika turi būti konstruojama taip, kad, pavyzdžiui, sakinio „Sniegas baltas" atžvilgiu galiotų nuostata: jis teisingas tada ir tik tada, kai sniegas baltas. Kadangi kasdienė kalba leidžia generuoti begalinę sakinių aibę, nustatyti teisingumo sąlygas galima tik tada, kai pradedama nuo tam tikro baigtinio kalbos žodyno. Paprastosioms kalbos išraiškoms turi būti suteikiama tam tikra semantinė vertė, kad jų pagrindu būtų galima suteikti semantinę vertę sudėtinėms kalbos išraiškoms.[91] Tokio pobūdžio rekursyvinės semantikos idėją galima nusakyti dviem principais.

1. *Kompozicinis principas*: semantinė sudėtinės lingvistinės išraiškos vertė yra ją sudarančių paprastųjų išraiškų semantinės vertės funkcija.[92]
2. *Semantinės vertės principas*: kiekviena (arba beveik kiekviena) paprastoji lingvistinė išraiška turi semantinę vertę.

Paprastosios lingvistinės išraiškos semantinė vertė yra jos įnašas į sakinio, kuriame ji esti, teisingumo sąlygas. Šių principų pagrindu gali būti nustatyta visų sudėtinių išraiškų, sudarytų derinant paprastąsias išraiškas, semantinė vertė. Sakinio semantinė vertė yra tai, ką nagrinėdami Grice'ą vadinome semantiniu sakinio turiniu. Semantinis sakinio turinys turi atspindėti įprastąją jo reikšmę. Tačiau tos reikšmės dažnai nepakanka norint suvokti tikrąją sakinio vartojimo intenciją. Imkime pavyzdį. Pėteris pateikia darbo paraišką. Rekomendacijoje apie jį sakoma: „Jo graži rašysena." Tad semantinis turinys gali būti nusakytas sakiniu „Pėterio graži rašysena", kuris bus teisin-

---

Strawson, P.F., *Intention and Convention in Speech Acts*; Kemmerling, A. *Was Grice mit* Meinen *meint?*; Schiffer, S., *Meaning*; Bennett, J., *Linguistic Behaviour*; Meggle, G. (parengė), *Handlung, Kommunikation, Bedeutung* (žr. *Literatūros sąrašą*).

[91] Grice'o programoje ši užduotis kiltų penktoje tam tikros bendruomenės lingvistinio elgesio aprašymo pakopoje (žr. aukščiau 11.1.1).

[92] Esama skirtingų šio principo formuluočių: plg. Crimmins, M., *Talk about Beliefs*. Mūsų nuomone, semantikos koncepcijos kompozicinis principas yra pamatinis. Tačiau tai ginčijamas teiginys; plg. Schiffer, S., *Remnants of Meaning*.

gas, jeigu Pėterio rašysena išties graži. Tačiau tai dar neatskleidžia, ką rekomendacijos autorius iš tikrųjų nori pasakyti apie Pėterį. Galbūt jis siekia adresatą įspėti arba net siūlo Pėterio kandidatūrą atmesti. Čia susiduriame su šnekamąja implikatūra, t.y. su papildoma reikšme, šalia semantinės sakinio reikšmės; tad pagal šį kontekstą sakinys gali reikšti, kad graži Pėterio rašysena nėra pagrindas jį pasamdyti.

Semantika ir pragmatika maždaug taip ir skiriamos: semantika yra sakinio semantinio turinio teorija, o pragmatika – implikatūrų pagrindu formuojamos papildomos sakinio reikšmės teorija. Kadangi nė viena šių sąvokų nėra griežtai apibrėžta, nesutariama dėl skiriamųjų semantikos ir pragmatikos ribų. Paprastai mėginama tiksliau apibrėžti semantikos sritį, pragmatikai paliekant dar neišspręstas kalbos analizės problemas. Dauguma kalbos filosofų sutaria dėl dviejų sąlygų, kurias turi tenkinti semantika. Pirma, ji turi būti rekursyvinė (t.y. jai turi galioti kompozicinis principas) ir, antra, ji turi apibrėžti įprastąjį sakinio turinį. Tad pamatinis semantikos principas skamba taip: semantinis sakinio turinys turi būti paprastųjų išraiškų semantinių verčių komponavimo rezultatas, atitinkantis intuityvų to turinio supratimą.

Tiesa, intuityvus supratimas ne toks akivaizdus tada, kai nagrinėjame sakinius, kur figūruoja nuo konteksto priklausomos išraiškos.

Pateiksime svarbiausius reikalavimus, kurie paprastai keliami reikšmės teorijai, nors ne visada sutariama, ar būtent semantika turi juos visus patenkinti. Lingvistinių išraiškų ypatybė yra ta, kad vartodami akustinius ar grafinius ženklus kalbame apie pasaulį. Šią ypatybę atspindi pirmasis – *adekvatumo tikrovei* – reikalavimas:

> Sakinio reikšmė turi apibrėžti sąlygas, kurioms esant tas sakinys teisingas.

Reikšmės sąvoka taip pat turi atspindėti bendras kompetentingų kalbos vartotojų žinias.

> *Adekvatumo žinioms* reikalavimas: sakinio reikšmė turi atskleisti žinias, kuriomis disponuoja kompetentingi kalbos vartotojai (t.y. nepriklausomai nuo kontekstinės informacijos).

Galiausiai reikšmės teorija turi atsižvelgti į faktą, kad teiginiai reiškia įsitikinimus. Charakterizuojant įsitikinimo turinį turi būti taip pat atsižvelgiama į įsitikinimų vaidmenį aiškinant veiksmus.

Kognityvinis adekvatumas: sakinio reikšmė pagal jo vartojimo kontekstą turi atspindėti kalbančiojo įsitikinimus (ar kitokias propozicines nuostatas).

Nesutariama, ar visi šie reikalavimai vienodai svarbūs eksplikuojant intuityvųjį sakinio turinio supratimą; kitaip sakant, nesutariama, ar šie reikalavimai keltini būtent semantikai. Daugelis semantikos teoretikų vis dėlto mėgina į juos atsižvelgti.[93] Tačiau jiems iškyla galybė standartinių problemų, kurias pailiustruosime sakinių su indeksiniais žodžiais – indikatoriais – pavyzdžiu.

11.2.2 Nuostatos *de se* ir informatyvūs tapatumo teiginiai

Indikatoriai – tai nuo konteksto priklausomos išraiškos (pavyzdžiui, parodomieji ir asmeniniai įvardžiai, erdvės bei laiko prieveiksmiai ir t.t.). Ypatingą vaidmenį čia atlieka žodžiai „aš", „čia", „dabar". Be jų neįmanoma aprašyti trimačio patirties pasaulio iš subjektyvios asmens perspektyvos. Taigi juos galima laikyti pamatiniais indikatoriais, kurių pagrindu apibrėžiami kiti. Tai atsiskleidžia, kai susiejame šių išraiškų referencijos objekto nustatymo taisykles. Pavyzdžiui, išraiškos „šiandien" referencijos objektas nustatomas pagal taisyklę, kuri remiasi „dabar" vartojimo taisykle, būtent „ta diena, kuriai priklauso kalbamasis momentas". Panašiai ir visi kiti indikatoriai remiasi trimis pamatiniais indikatoriais „aš", „čia", „dabar". Būtent šie indikatoriai išreiškia pamatinius subjektyviosios perspektyvos matmenis.

Faktą, kad nė vienas šių trijų indikatorių negali būti eliminuotas, iliustruosime indikatoriaus „aš" pavyzdžiu. (Čia remiamės pirmtakų Perrio, Lewiso ir Kaplano studijomis.) Pažvelkime į sakinius, kiekviename kurių figūruoja singuliarinis terminas:

(1) **Ernstas Machas** susitepė marškinius.
(2) **Knygos** *Pojūčių analizė* **autorius** susitepė marškinius.
(3) **Aš** susitepiau marškinius. (Sako Ernstas Machas.)

[93] Kitu keliu žengia, pavyzdžiui, S. Schifferis (*Remnants of Meaning*), K. Bachas (*Thought and Reference*). Adekvatumo sąlygas aptaria A. Newenas veikale *Kontextabhängigkeit, Referenz und Bedeutung*, d. 1.

Visi trys sakiniai išreiškia tą patį teiginį, nes visi trys singuliariniai terminai (tikrinis vardas, deskripcija ir indikatorius) žymi tą patį asmenį, būtent Ernstą Machą. Pagal adekvatumo tikrovei reikalavimą, visi sakiniai privalo turėti tas pačias teisingumo sąlygas: jie yra teisingi, jeigu ir tik jeigu Ernstas Machas susitepė marškinius. Tačiau jeigu tenkiname šį reikalavimą, lieka neišreikšti skirtingi įsitikinimai, kuriuos turėtume eksplikuoti paisydami kognityvinio adekvatumo reikalavimo. Antai įsitikinimas, kuris reiškiamas vartojant sakinį su indikatoriumi „aš", ypatingas tuo, kad tik indikatoriaus pagrindu galima būtų paaiškinti, kodėl Machas atiduoda marškinius skalbėjai. Machas (tarus, kad jis nenori dėvėti nešvarių marškinių) nesiimtų tokių veiksmų, jeigu būtų įsitikinęs, kad Ernstas Machas susitepė marškinius, bet nesuvoktų, kad jis pats yra Ernstas Machas. Jeigu, tarkim, dėl amnezijos jis būtų užmiršęs savo vardą, tai manytų, jog Ernstas Machas susitepė marškinius (nes, pavyzdžiui, būtų girdėjęs sakant (1)), bet nemanytų, jog būtent jis susitepė marškinius. Tad jis neturėtų pagrindo atiduoti marškinius skalbėjai. Tas pat galioja deskripcijai „knygos *Pojūčių analizė* autorius". Jeigu Machui būtų pasakyta, kad knygos *Pojūčių analizė* autoriaus marškiniai sutepti, ir jis tuo patikėtų, jis dar nebūtinai turėtų pagrindą kreiptis į skalbėją. Jis galėtų būti užmiršęs, kad parašė knygą *Pojūčių analizė*. Tik jeigu jis mano, kad būtent jo marškiniai sutepti, jis gali turėti pakankamą pagrindą imtis atitinkamų veiksmų. Tad būtent įsitikinimas (3), kurį išreiškia pats Machas sakiniu „Aš susitepiau marškinius", yra specifinis įsitikinimas, kuris teikia pakankamą pagrindą imtis veiksmų. Dėl išskirtinio vaidmens tie įsitikinimai, kurie reiškiami vartojant indikatorių „aš", semantinėje literatūroje įgijo „nuostatų *de se*" pavadinimą. Nuostatos, reiškiamos vartojant indikatorių „dabar" (konkretaus momento atžvilgiu neredukuojamos nuostatos), galėtų būti vadinamos „nuostatomis *de nunc*", o nuostatos, reiškiamos indikatoriumi „čia" (konkrečios erdvinės vietos atžvilgiu neredukuojamos nuostatos), – „nuostatomis *de hoc*". Naujesnėse kalbos filosofijos diskusijose šiai problemai – kaip adekvačiai paaiškinti nuostatų *de se* (taip pat *de nunc* bei *de hoc*) turinį – skiriama daug dėmesio.[94] Semantika,

[94] Castaneda, H.N., *Indicators and Quasi-Indicators*; Kaplan, D., *Demonstratives*; Lewis, D., *Attitudes* de Dicto *and* De Se; Perry, J., *The Problem of the Essential Indexical*;

siekianti patenkinti kognityvinio adekvatumo reikalavimą, susiduria su problema, kaip teoriškai reprezentuoti subjektyvią asmens perspektyvą, kurioje tik ir pasireiškia jo įsitikinimai. Šiuo požiūriu įsitikinimas, kurį išreiškia sakinys (3), turi būti skiriamas nuo tų įsitikinimų, kuriuos išreiškia sakiniai (1) ir (2), nors visų jų teisingumo sąlygos yra tapačios. Nuostatų *de se* pavyzdys rodo, kad semantinei teorijai keliami adekvatumo tikrovei ir kognityvinio adekvatumo kriterijai labai skirtingi. Viena semantikos užduočių – eksplikuojant sakinio turinį mėginti suderinti šiuos kriterijus.[95]

Analogiška šių dviejų reikalavimų prieštara atsiranda ir analizuojant informatyvius tapatumo teiginius. Panagrinėkime pavyzdį.

> Karolina iš savo kambario, turinčio du langus, mato įlanka plaukiantį laivą. Laivas plaukia taip arti, kad pro savo langus ji gali matyti skirtingas to laivo dalis. Ji sako: „Šis laivas (žiūrėdama į jį pro vieną langą) yra tas pats laivas kaip ir šis (žiūrėdama į jį pro kitą langą)."

Pagal adekvatumo tikrovei reikalavimą semantinė teorija turi nurodyti šio sakinio teisingumo sąlygas. Akivaizdu, kad šiuo atveju toji sąlyga tokia: laivas tapatus pats sau. Sąlyga triviali, nes kiekvienas daiktas tapatus pats sau. Tačiau semantinis sakinio turinys, pagal kognityvinio adekvatumo reikalavimą, turi būti eksplikuotas taip, kad paaiškėtų, kokį įsitikinimą jis išreiškia. Įsitikinimas, kurį jis išreiškia, vis dėlto nėra trivialybė, kad laivas tapatus pats sau; jis veikiau išreiškia realią informaciją, kad laivas, matomas pro vieną langą, yra tas pats laivas, kuris matomas pro kitą langą. Taigi, viena vertus, semantinis sakinio turinys turi būti eksplikuojamas taip, kad eksplikacija atspindėtų jo teisingumo sąlygą – faktą, kad kiekvienas laivas tapatus pats sau, bet, kita vertus, kad ji taip pat atspindėtų netrivialią informaciją, jog iš skirtingų perspektyvų matomas objektas yra

---

Schiffer, S., *Indexicals and the Theory of Reference*; Smith, Q., *The Multiple Uses of Indexicals*; Stalnaker, R.C., *Indexical Belief* (bei kiti straipsniai žurnale *Synthese* 49, 1981); Yourgrau, Palle (parengė), *Demonstratives*.

[95] Pastangas, kurios dedamos siekiant šio tikslo, iliustruoja vokiečių autorių darbai: U. Haas-Spohn, *Versteckte Indexicalität und subjektive Bedeutung*; A. Newen, *Kontextabhängigkeit, Referenz und Bedeutung*.

vienas ir tas pats. Kaip spręsti tokio pobūdžio problemas, naujų semantinių teorijų autoriai vis dar ginčijasi.

11.3 Reikšmė ir referencija: tikriniai vardai

Kalbėdami apie *referenciją* turime omenyje faktą, kad vartodami lingvistines išraiškas galime kalbėti apie objektus. Referencija išreiškia singuliarinio termino ir juo nurodomo objekto santykį. Referencijos santykis yra pamatinė semantikos problema ir viena svarbiausių kalbos filosofijos problemų. Čia panagrinėsime kai kuriuos naujesnių diskusijų aspektus tikrinių vardų problemos pavyzdžiu.

Vartodami tikrinį vardą, pavyzdžiui, „Aristotelis“, nurodome tam tikrą asmenį. Tikriniu vardu nurodomas objektas taip pat vadinamas referencijos objektu. Tikrinių vardų referencijos atžvilgiu kyla dvi pagrindinės problemos:

1. Kaip nustatomas tikrinio vardo referencijos objektas?
2. Kas yra tikrinio vardo reikšmė?

Pirmasis klausimas nusako referencijos objekto nustatymo problemą. Ilgą laiką ši problema nebuvo aiškiai skiriama nuo tikrinių vardų reikšmės problemos. Pagal standartinį deskripcijų teorijos variantą, tikrinio vardo, tarkim, „Aristotelis“, reikšmę nusako vienokia ar kitokia deskripcija, pavyzdžiui, „Platono mokinys“. Tačiau tokiu atveju susiduriame su problema – individas gali sėkmingai vartoti vardą „Aristotelis“ kalbėdamas apie garsųjį antikos filosofą net ir tada, jeigu dėl savo neišprusimo jis nemano, kad Aristotelis buvo Platono mokinys. Atsižvelgdamas į šį faktą Searle'as iškėlė idėją, jog tikrinio vardo reikšmę apibrėžia tam tikras charakteringų deskripcijų „pluoštas“. Searle'o *pluošto teorija* yra deskripcijų teorijos atmaina – tikrinio vardo „Aristotelis“ reikšmę suvokia tas, kuris žino keletą charakteringų šio objekto deskripcijų. Pagal *pluošto teoriją*, būdingosios deskripcijos, siejamos su tikriniu vardu, leidžia nustatyti jo referencijos objektą. Vardų reikšmės klausimas ir jų referencijos klausimas susilaukia to paties atsakymo: tas pats charakteringų deskripcijų „pluoštas“, apibrėžiantis tikrinio vardo reikšmę, leidžia nustatyti ir tikrinio vardo referentą.

Searle'o *pluošto teorija*, kaip ir visos kitos deskripcinės referencijos teorijos, tapo radikaliosios kritikos objektu Kripke's darbe *Vardijimas ir būtinybė* (*Naming and Necessity*). Pirmiausia Kripke parodo, kad visos deskripcijų teorijos atmainos klaidingos. Modalinis argumentas, kurį jis pateikia, remiasi visų pripažįstama būtina reikšmės tapatumo (RT) sąlyga[96]:

> (RT) Jeigu išraiškos a1 ir a2 turi tą pačią reikšmę, tai jos gali būti sukeistos sakiniuose su modaliniu operatoriumi „būtina, kad" dėl to nesikeičiant tų sakinių teisingumo vertei.

Pailiustruokime šią sąlygą sąvokų „senbernis" ir „nevedęs vyras" pavyzdžiu. Pradėkime nuo akivaizdžiai teisingo teiginio: „Būtina, kad senbernis yra senbernis." Pakeitimo būdu galime gauti sakinį: „Būtina, kad senbernis yra nevedęs vyras." Kadangi abu sakiniai yra teisingi, būtinoji reikšmės tapatumo sąlyga nepažeista.

Tokią pat operaciją galima atlikti su tikriniu vardu „Aristotelis" bei laisvai pasirinkta deskripcija D. Pradedame nuo akivaizdžios tiesos: *Būtina, kad Aristotelis yra Aristotelis.*

Pakeitimo būdu gauname šią sakinio schemą: *Būtina, kad Aristotelis yra D.*

Tačiau jeigu dabar vietoje D įstatome deskripciją „Platono mokinys", iškart matome, jog gautas sakinys klaidingas – nebūtinai Aristotelis yra Platono mokinys. Aristotelio gyvenimas galėjo susiklostyti taip, kad jis niekada nebūtų sutikęs Platono. Tad turime reikalą ne su būtinąja tiesa. Kadangi teisingas sakinys tapo klaidingas dėl tikrinio vardo pakeitimo deskripcija, vardas „Aristotelis" negali turėti tą pačią reikšmę, kurią turi deskripcija „Platono mokinys". Šią operaciją galime pakartoti su bet kuria deskripcija D (jeigu tik D neišreiškia esminės asmens tapatumo sąlygos). Verta atkreipti dėmesį į atskirą deskripcijų teorijos atvejį, vadinamąją *metalingvistinę teoriją*. Pagal šią teoriją tikrinio vardo „Aristotelis" reikšmė gali būti nusakyta deskripcija „asmuo, vardu ‚Aristotelis'". Ši deskripcija atspindi nuo konteksto nepriklausomas

[96] Toliau pateikiame pačių rekonstruotą Kripke's argumentą. Kritiškai analizuojant Kripke's argumentą nurodomos skirtingos jo interpretacijos ir su jomis diskutuojama. Plg. Salmon, N., Reference *and Essence*; Bach, K., *Thought and Reference.*

kalbos vartotojo žinias apie tikrinius vardus. Tačiau jeigu laikomės reikšmės tapatumo kriterijaus (RT), ir metalingvistinė teorija bus klaidinga. Nors būtinai teisinga, kad Aristotelis yra Aristotelis, bet nebūtinai teisinga, kad Aristotelis yra asmuo, vardu „Aristotelis". Juk Aristoteliui gimus galėjo jam duoti kitą vardą, bet dėl to jis nebūtų tapęs kitu žmogumi. Tad metalingvistinė koncepcija nepriimtina.

Modalinis Kripke's argumentas atmeta deskripcines reikšmės teorijas; tačiau jis neatmeta objektinių reikšmės teorijų – teorijų, kurių atstovai tikrinio vardo reikšmę tapatina su žymimuoju objektu. Vienas jų variantų – tai *Russello loginių tikrinių vardų reikšmės teorija*. Russello „loginiai tikriniai vardai" – tai parodomieji įvardžiai, tokie kaip „šis" arba „tas". Jų reikšmė – tai jų žymimas, nurodomas objektas. Klausimą, kaip tas objektas nustatomas, arba identifikuojamas, Russellas nagrinėja epistemologinėje tiesioginio pažinimo teorijoje (žr. skirsnį 2.3.1). Kadangi, kaip matėme, ši Russello teorija nepriimtina, objektinėms teorijoms reikia ieškoti kitokio atsakymo į šį klausimą. Vienas galimų sprendimų būtų toks: deskripcijų teoriją taikyti kaip referento nustatymo (identifikavimo) teoriją, t.y. pripažinti idėją, kad referencijos objektas gali būti nustatomas deskripcijos priemonėmis. Tokiu atveju singuliarinio termino „E" referentas būtų tas vienintelis objektas, kuris atitinka su „E" siejamą deskripciją. Ši idėja pirmąkart buvo iškelta *Frege's prasmės ir reikšmės teorijoje*. Frege tikrinio vardo reikšme vadina to vardo referencijos objektą. Atsakymą į klausimą, kaip tas objektas nustatomas, pateikia Frege's prasmės teorija. Tikrinio vardo prasmę gali išreikšti tam tikra deskripcija. Pasak Frege's, tokia deskripcija nurodo objekto identifikavimo būdą. Tad Frege derina objektinę reikšmės teoriją su deskripcine objekto identifikavimo teorija.

Tačiau kitame straipsnyje Kripke iškėlė svarių argumentų, prieštaraujančių ir deskripcinei objekto identifikacijos teorijai. Imkime tikrinį vardą „Platonas". Pagal deskripcinę objekto identifikacijos teoriją, tam tikra deskripcija, siejama su „Platono" vardu, leidžia vartojant išraišką „Platonas" nurodyti apibrėžtą asmenį. Tačiau, Kripke's įsitikinimu, įprastųjų tikrinių vardų referentas negali būti nustatytas deskripcijos priemonėmis. Imkime tokios deskripcijos pavyzdį – „dialogo *Sofistas* autorius". Vartodami vardą „Platonas", kalbėtume apie

tą patį asmenį, kuriam buvo suteiktas šis vardas, net jeigu minėtoji deskripcija jam netiktų. Tarkim, kad ne Platonas, bet nežinomas jo amžininkas parašė tą dialogą, o po jo mirties Platonas pasisavino dialogo autorystę. Šioje hipotetinėje situacijoje vartodami vardą „Platonas" vis dėlto kalbėtume ne apie tą nežinomą autorių. Vardas „Platonas" įprastai vartojant visada žymi Platoną nepriklausomai nuo to, kokios deskripcijos jį apibūdintų esant įvairioms hipotetinėms situacijoms. Taigi su vardu siejamos deskripcijos neleidžia identifikuoti tuo vardu nurodyto objekto. Kripke's pasiūlytas pozityvus identifikacijos problemos sprendimas išgarsėjo kaip *kauzalinė teorija*.

Kauzalinė referento identifikacijos teorija teigia, kad referencijos objektas nustatomas atskleidžiant tam tikrą priežastinę komunikacijos grandinę. Ši grandinė prasideda nuo vardo davimo, arba „krikšto", situacijos – kai asmeniui (ar daiktui) duodamas tam tikras vardas. Pradedant „krikšto" situacija, vardo vartojimo atvejų grandinė tęsiama taip, kad kiekvienas naujas vardo vartotojas jį taria siekdamas nurodyti tą patį asmenį, kurį nurodė ankstesnysis vartotojas. Šiai priežastinei komunikacijos grandinei būdinga tai, kad ją apibrėžia to paties vardo vartojimų serija, kurią sieja komunikacinė visų kalbančiųjų intencija vartoti tą vardą objekto, kuriam tas vardas buvo duotas pradinėje grandinės grandyje, atžvilgiu. Vartojant vardą „Albertas Einsteinas" nurodomas asmuo, kuriam šis vardas buvo duotas atitinkamos priežastinės komunikacinės grandinės pradžioje, – „krikšto", arba vardo davimo, situacijoje.[97]

Kauzalinę referencijos teoriją Kripke pateikia kaip referento identifikacijos teoriją. Jis ją sieja su objektine reikšmės teorija. Devittas iškėlė kauzalinės reikšmės teorijos idėją. Pasak Devitto, tikrinio vardo reikšmė yra ne kas kita, kaip tas priežastinis tinklas, kurį sudaro minėtosios komunikacinių intencijų grandinės. Referencijos teorija, kaip ir anksčiau, dar tebėra teorinių ginčų objektas. Vis dėlto per paskutiniuosius penkiolika metų susiklostė nauja teorijos kryptis, kuri Kripke's įžvalgas laiko tikrinių vardų reikšmės bei referencijos teorijų pagrindu. Mūsų nagrinėtas teorijas sugretiname šioje schemoje:

[97] Kripke, *Name und Notwendigkeit*, p. 112 ir toliau; originalas *Naming and Necessity*, p. 96 ir toliau.

	Deskripcinė reikšmės teorija	Objektinė reikšmės teorija	Kauzalinė reikšmės teorija
Deskripcinė referento identifikacijos teorija	– įprastoji deskripcinė teorija – Searle'o *pluošto teorija* – metalingvistinės teorijos	Frege's prasmės ir reikšmės teorija	
Referento identifikacijos tiesioginiu pažinimu teorijos		Russello *loginių vardų* teorija	
Kauzalinė referento identifikacijos teorija		Kripke's teorija	Devitto teorija

Norintiems išsamiau pastudijuoti šią problematiką rekomenduojame Wolfgango Spohno paskaitų kursą.[98] Kai kurie svarbiausi verstiniai darbai tikrinių vardų reikšmės klausimu išspausdinti Ursulos Wolf sudarytame rinkinyje.[99]

[98] Spohn, W., *Namen*, Bielefeld, 1993.

[99] Wolf, U., (parengė), *Eigennamen. Dokumentation einer Kontroverse.* Kiti svarbūs darbai: Devitt, M., *Designation;* Evans, G., *The Varieties of Reference;* Loar, B., *The Semantics of Singular Terms;* Peacocke, C., *Proper Names, Reference and Rigid Designation;* Schiffer, S., *The Basis of Reference.*

Literatūros sąrašas

Kas yra analitinė filosofija?

Cohen, L.J., *The Dialogue of Reason. An Analysis of Analytical Philosophy,* Oxford, 1986.

Charlton, W., *The Analytic Ambition. An Introduction to Philosophy,* Oxford, 1991.

Dummett, M., *Ursprünge der analytischen Philosophie,* vertimas iš anglų k., Frankfurt, 1988.

Hoche, H.U., *Einführung in das sprachanalytische Philosophieren,* Darmstadt, 1990.

Hügli, A., Lübcke, P. (parengė), *Philosophie im 20. Jahrhundert,* t. 2, *Wissenschaftstheorie und Analytische Philosophie,* Reinbeck, 1993.

Künne, W., *George E. Moore. Was ist Begriffsanalyse?,* in M. Fleischer, *Philosophen des 20. Jahrhunderts. Eine Einführung,* Darmstadt, 1990, p. 27–40.

Rorty, R. (parengė), *The Linguistic Turn,* Chicago, 1967

Rosenberg, J. F., *Philosophieren. Ein Handbuch für Anfänger,* vertimas iš anglų k., Frankfurt, 1989.

Savigny, E. von, *Das sogenannte „paradigm case argument",* in *Grazer Philosophische Studien* 14, 1981, p. 37–72.

Savigny, E. von, *Die Philosophie der normalen Sprache. Eine kritische Einführung in die „ordinary language philosophy",* Frankfurt a. M., 1993.

Speck, J. (parengė), *Grundprobleme der grossen Philosophen. Philosophie der Gegenwart,* t. 1, 1979, t. 3, 1984, Göttingen, 1972.

Stegmüller, W., *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie,* 4 t., Stuttgart; t. 1, 1978, t. 2, 3, 1987; t. 4, 1989.

Strawson, P.F., *Analysis and Metaphysics. An Introduction to Philosophy,* Oxford, 1992; vertimas į vokiečių k.: *Analyse und Metaphysik. Eine Einführung in die Philosophie,* München, 1994.

1. Gottlobas Frege

Pagrindiniai veikalai

Frege, G., *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens,* Halle, 1879. Cituojama iš *Begriffsschrift,* in G. Frege, *Begriffsschrift und andere Aufsätze,* parengė I. Angelelli, Hildesheim, 1988.

Frege, G., *Die Grundlagen der Arithmetik. Eine logisch mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl,* Breslau, 1884. Cituojama iš *Die Grundlagen der Arithmetik,* Stuttgart, 1987.

Frege, G., *Funktion und Begriff: Vortrag, gehalten in der Sitzung vom 9. Januar 1891 der Jenaischen Gesellschaft für Medizin und Naturwissenschaft.* Cituojama iš G. Frege, *Funktion, Begriff, Bedeutung,* parengė G. Patzig, Göttingen, 1986, p. 18–39.

Frege, G., *Über Sinn und Bedeutung,* in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 100 (1892), p. 25–50. Cituojama iš *Über Sinn und Bedeutung,* in G. Frege, *Funktion, Begriff, Bedeutung,* parengė G. Patzig, Göttingen, 1986, p. 40–65.

Frege, G., *Über Begriff und Gegenstand,* in *Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie* 16 (1892), p. 192–205. Cituojama iš G. Frege, *Funktion, Begriff, Bedeutung,* parengė G. Patzig, Göttingen, 1986, p. 66–80.

Frege, G., *Der Gedanke. Eine logische Untersuchung,* in *Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus* 1 (1918/9), p. 58–77. Cituojama iš G. Frege, *Logische Untersuchungen,* parengė G. Patzig, Göttingen, 1986, p. 30–53.

Frege, G., *Die Verneinung. Eine logische Untersuchung,* in *Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus* 1 (1918/9), p. 143–157.

Frege, G., *Logische Untersuchungen,* parengė ir įvadą parašė G. Patzig, Göttingen, 1986.

Įvadinė literatūra

Currie, G., *Frege. An Introduction to his Philosophy,* Sussex/New Jersey, 1982.

Sluga, H. D., *Gottlob Frege,* London, 1980.

Stuhlmann-Laeisz, R., *Gottlob Freges* Logische Untersuchungen, Darmstadt, 1995.

Thiel, C., *Gottlob Frege: Die Abstraktion,* in J. Speck (parengė), *Grundprobleme der grossen Philosophen. Philosophie der Gegenwart,* t. 1, Göttingen, 1972, p. 9–44.

Specialioji literatūra

Baker, G. P., Hacker, P. M. S., *Frege: Logical Excavations,* Oxford, 1984.

Becker, W., *Die Mitteilbarkeit von Gedanken. Zu Selbstbewusstsein und Intersubjektivität bei Frege,* in *Zeitschrift für philosophische Forschung* 42, 1988, p. 274–286.

Bell, D., *Frege's Theory of Judgement,* Oxford, 1979.

Bouveresse, J., *Frege, Logic, and the Theory of Knowledge,* in *The Monist* 65, 1982, p. 52–67.

Carl, W., *Sinn und Bedeutung. Studien zu Frege und Wittgenstein,* Königstein, 1982.

Carl, W., *Frege's Theory of Sense and Reference. Its Origins and Scope,* Cambridge, 1994.

Carruthers, P., *Eternal thoughts,* in *The Philosophical Quarterly* 34, 1984, p. 186–204.

Currie, G., *Frege on thoughts,* in *Mind* 89, 1980, p. 234–248.

Dummett, M., *Frege. Philosophy of Language,* London, 1973.

Dummett, M., *The Interpretation of Frege's Philosophy,* London, 1981.

Dummett, M., *Frege. Philosophy of Mathematics,* London, 1991.

Garavaso, P., *Frege and the analysis of thoughts,* in *History and Philosophy of Logic* 12, 1991, p. 195–210.

Kaschmieder, H., *Beurteilbarer Inhalt und Gedanke in der Philosophie Gottlob Freges,* Hildesheim, 1989.

Kitcher, P., *Frege's epistemology,* in *The Philosophical Review* 88, 1979, p. 235–262.

Klemke, E. D. (parengė), *Essays on Frege,* Chicago, 1968.

Künne, W., *Hybrid Proper Names,* in *Mind* 101, 1992, p. 721–731.

Kutschera, F. von, *Gottlob Frege,* Berlin, 1989.

Lenk, H., *Freges Rechtfertigung der* Gedankengefüge, in H. Lenk, *Kritik der logischen Konstanten. Philosophische Begründungen der Urteilsformen vom Idealismus bis zur Gegenwart*, Berlin, 1968, p. 500–513.
Max, I., Stelzner, W., (parengė), *Logik und Mathematik. Frege-Kolloquium Jena 1993*, Berlin, 1995.
Patzig, G., *Gottlob Frege und die logische Analyse der Sprache*, in G. Patzig, *Sprache und Logik*, Göttingen, 1970, p. 77–100.
Perry, J., *Frege on demonstratives*, in P. Yourgrau (parengė), *Demonstratives*, Oxford, 1990, p. 50–70.
Schirn, Matthias (parengė), *Studien zu Frege*, 3 t., Stuttgart, 1976.
Sluga, H. (parengė), *General Assessments and Historical Accounts of Frege's Philosophy*, 4 t., New York, 1993.
Stuhlmann-Laeisz, R., *Gottlob Freges* Logische Untersuchungen, Darmstadt, 1995.
Thiel, C., *Sinn und Bedeutung in der Logik Gottlob Freges*, Meisenheim, 1965.
Tichy, P., *The Foundations of Frege's Logic*, Berlin, 1988.
Weidemann, H., *Aussagesatz und Sachverhalt. Ein Versuch zur Neubestimmung ihres Verhältnisses*, in *Grazer Philosophische Studien* 18, 1982, p. 75–99.
Yourgrau, P., *The path back to Frege*, in Yourgrau, P., *Demonstratives*, Oxford, 1990, p. 97–132.

2. Bertrand'as Russelas

Pagrindiniai veikalai

(Išsamią Russello darbų bibliografiją pateikia P.A. Schilpp (parengė), *The Philosophy of Bertrand Russell*, New York, 1944.

Russell, B., *The Principles of Mathematics*, Cambridge, 1903.
Russell, B., *On denoting*, in *Mind*, naujoji serija, 14, 1905, p. 479–493. Cituojama iš *Über das Kennzeichnen*, in B. Russell, *Philosophische und politische Aufsätze*, parengė U. Steinvorth, Stuttgart, 1971, p. 3–22.
Russell, B., Whitehead, A.N., *Principia mathematica*, t. 1, Cambridge, 1910; t. 2, 1911; t. 3, 1913.
Russell, B., *The Problems of Philosophy*, London, 1912. Cituojama iš B. Russell, *Probleme der Philosophie*, Frankfurt a. M., 1967.
Russell, B., *On the nature of acquaintance* 5, in *Monist* 24, 1914 m. sausis–liepa, p. 1–16; 161–187; 435–453. Cituojama iš B. Russell, *Die Philosophie des Logischen Atomismus. Aufsätze zur Logik und Erkenntnistheorie. 1908–1918*, parengė J. Sinnreich, München, 1976, p. 130–177.
Russell, B., *The relation of sense-data to physics*, in *Scientia* 4, 1914. Cituojama iš B. Russell, *Die Philosophie des Logischen Atomismus. Aufsätze zur Logik und Erkenntnistheorie. 1908–1918*, parengė J. Sinnreich, München, 1976, p. 103–129.
Russell, B., *Philosophy of Logical Atomism*, in *Monist* 28, 1918 m. spalis, p. 495–527; 29, 1919 m. liepa, p. 32–63; 190–222; 345–380, paskaitų kursas. Cituojama iš B. Russell,

Die Philosophie des Logischen Atomismus. Aufsätze zur Logik und Erkenntnistheorie. 1908–1918, parengė J. Sinnreich, München, 1976, p. 178–277.
Russell, B., *The Analysis of Mind*, London, 1921, 1968.
Russell, B., *Logical Atomism*, in *Contemporary British Philosophy: Personal Statements*, pirmoji serija, 1924, p. 356–383. Cituojama iš *Der logische Atomismus*, in B. Russell, *Philosophische und politische Aufsätze*, parengė U. Steinvorth, Stuttgart, 1971, p. 23–51.
Russell, B., *The Analysis of Matter*, London, 1927, 1959.
Russell, B., *Human Knowledge: Its Scope and Limits*, London, 1948, 1967.
Russell, B., *Autobiography*, London, 1967.

Įvadinė literatūra

Ayer, A., *Russell*, London, 1972.
Ayer, A., *Russell and Moore: The Analytical Heritage*, London, 1971.
Carl, W., *Bertrand Russell: Die Theory of Descriptions. Ihre logische und erkenntnistheoretische Bedeutung*, in J. Speck (parengė), *Grundprobleme der grossen Philosophen. Philosophie der Gegenwart*, t. 1, Göttingen, 1972, p. 215–263.
Clark, R.W., *The Life of Bertrand Russell*, New York, 1976.
Hylton, P., *Russell, Idealism and the Emergence of Analytic Philosophy*, Oxford, 1990.
Sainsbury, M., *Russell*, London, 1979.
Watling, J., *Bertrand Russell*, Edinburgh, 1970.

Specialioji literatūra

Black, M., *Russell's philosophy of language*, in P.A. Schilpp (parengė), *The Philosophy of Bertrand Russell*, New York, 1944, 1951.
Blackburn, S., Code, A., *The power of Russell's criticism of Frege:* On denoting, p. 48–50, in *Analysis* 37, 1978.
Cappio, J., *Russell's philosophical development*, in *Synthese* 46, 1981, p. 185–205.
Church, A., *Comparison of Russell's resolution of the semantical antinomies with that of Tarski*, in *Journal of Symbolic Logic* 41, 1976, p. 747–760.
Copi, I.M., *The Theory of Logical Types*, London, 1971.
Geach, P., *Russell's theory of descriptions*, in *Analysis* 10, 1950, p. 84–88.
Gödel, K., *Russell's mathematical logic*, in P.A. Schilpp (parengė), *The Philosophy of Bertrand Russell*, New York, 1944, 1951.
Horstmann, R.-P., *Ontologie und Relationen: Hegel, Bradley, Russell und die Kontroverse über interne und externe Beziehungen*, Königstein, 1984.
Klemke, E. D. (parengė), *Essays on Bertrand Russell*, Urbana, 1971.
Nakhnikian, G. (parengė), *Bertrand Russell's Philosophy*, London, 1974.
Pears, D.F., *Bertrand Russell and the British Tradition in Philosophy*, London, 1967.
Pears, D.F., *Bertrand Russell: A Collection of Critical Essays*, Garden City, 1972.
Rheinwald, R., *Semantische Paradoxien, Typentheorie und ideale Sprache: Studien zur Sprachphilosophie Bertrand Russells*, Berlin, 1988.
Salmon, W.C., *Russell on scientific inference* or *Will the real inductivist please stand up?*, in G. Nakhnikian (parengė), *Bertrand Russell's Philosophy*, London, 1974.

Schilpp, P.A. (parengė), *The Philosophy of Bertrand Russell*, New York, 1944, 1951.
Searle, J., *Russell's objections to Frege's theory of sense and reference*, in *Analysis* 18, 1958.

3. Ludwigas Wittgensteinas

Pagrindiniai veikalai

Wittgenstein, L., *Logisch-Philosophische Abhandlung, Tractatus logico-philosophicus. Kritische Edition*, parengė B. McGuinness, J. Schulte, Frankfurt a. M., 1989.
Wittgenstein, L., *Prototractatus*, in L. Wittgenstein, *Logisch-philosophische Abhandlung, Tractatus logico-philosophicus. Kritische Edition*, parengė B. McGuinness, J. Schulte, Frankfurt a. M., 1989.
Wittgenstein, L., *Bemerkungen über logische Form*, in *Wittgenstein. Vortrag über Ethik und andere kleine Schriften*, sudarė ir vertė J. Schulte, Frankfurt, 1989.
Wittgenstein, L., Suhrkamp Werkausgabe, 8 t., Frankfurt a. M., 1984:
t. 1: *Tractatus logico-philosophicus, Tagebücher 1914–1916, Philosophische Untersuchungen,*
t. 2: *Philosophische Bemerkungen,*
t. 3: *Wittgenstein und der Wiener Kreis. Gespräche, aufgezeichnet von Friedrich von Waismann,*
t. 4: *Philosophische Grammatik,*
t. 5: *Das Blaue Buch, Eine Philosophische Betrachtung* (*Das Braune Buch*),
t. 6: *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik,*
t. 7: *Bemerkungen über die Phylosophie der Psychologie, Letzte Schriften über die Philosophie der Psychologie,*
t. 8: *Bemerkungen über die Farben, über Gewissheit, Zettel. Vermischte Bemerkungen.*

Įvadinė literatūra

Anscombe, G.E.M., *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*, London, 1967.
Fogelin, R.J., *Wittgenstein*, London, 1987.
Frongia, G., McGuinness, B., *Wittgenstein. A Bibliographical Guide*, Oxford, 1990.
Kenny, A., *Wittgenstein*, Frankfurt a. M., 1974.
Klemke, E.D. (parengė), *Essays on Wittgenstein*, Urbana Ill., 1971.
Lapointe, F.H., *Ludwig Wittgenstein. A Comprehensive Bibliography*, Westport, 1980.
Luckhardt, C.G. (parengė), *Wittgenstein: Sources and Perspectives*, Hassocks, 1979.
McGuinness, B., *Wittgensteins frühe Jahre*, Frankfurt, 1988.
Monk, R., *Wittgenstein. Das Handwerk eines Genies*, Stuttgart, 1992.
Pitcher, G., *The Philosophy of Wittgenstein*, Englewood Cliffs, 1965.
Savigny, E. von, *Die Philosophie der normalen Sprache. Eine kritische Einführung in die „ordinary language philosophy"*, Frankfurt a. M., 1993, sk. 1.
Schulte, J., *Wittgenstein. Eine Einführung*, Stuttgart, 1989.
Stenius, E., *Wittgensteins Traktat. Eine kritische Darlegung seiner Hauptgedanken*, Frankfurt a. M., 1969.
Wright, G.H. von, *Wittgenstein*, vertė J. Schulte, Frankfurt a. M., 1986.

Specialioji literatūra

a) apie Wittgensteino *Traktatą*

Black, M., *A Companion to Wittgenstein's Tractatus*, Cambridge, 1971.
Block, I. (parengė), *Perspectives on the Philosophy of Wittgenstein*, Oxford, 1981.
Carruthers, P., *Tractarian Semantics. Finding Sense in Wittgenstein's Tractatus*, Oxford, 1989.
Copi, I.M., Beard, R.W. (parengė), *Essays on Wittgenstein's Tractatus*, London, 1966.
Goddard, L., Judge, B., *The metaphysics of Wittgenstein's Tractatus*, in *Australasian Journal of Philosophy*, monografija, nr. 1, 1982.
Griffin, J., *Wittgenstein's Logical Atomism*, Oxford repr., 1965.
Ishiguro, H., *Die Beziehung zwischen Welt und Sprache: Bemerkungen im Ausgang von Wittgensteins Tractatus*, in *Grazer Philosophische Studien. Internationale Zeitschrift für Analytische Philosophie* 33/34, 1989.
Ishiguro, H., *Namen. Gebrauch und Bezugnahme*, in J. Schulte (parengė), *Texte zum Tractatus*, Frankfurt a. M., 1989, p. 96–135.
Kenny, A., *Wittgensteins frühe Philosophie der psychologischen Begriffe*, in J. Schulte (parengė), *Texte zum Tractatus*, Frankfurt, 1989, p. 155–164.
Lokhorst, G.-J., *Ontology, semantics and philosophy of mind in Wittgenstein's Tractatus: A formal reconstruction*, in *Erkenntnis* 29, 1988, p. 35–75.
Malcom, N., *Sprache und Gegenstände*, in J. Schulte (parengė), *Texte zum Tractatus*, Frankfurt a. M., 1989, p. 136–154.
McGuinness, B., *The so-called realism of Wittgenstein's Tractatus*, in I. Block (parengė), *Perspectives on the Philosophy of Wittgenstein*, Oxford, 1981, p. 60–73.
Newen, A., *Interpretation und Rekonstruktion der Ontologie in Wittgensteins Tractatus*, in *Grazer Philosophische Studien* 41, 1991, p. 33–65.
Pears, D., *The false Prison. A Study of the Development Wittgenstein's Philosophy*, t. 1, Oxford, 1987.
Schulte, J. (parengė), *Texte zum Tractatus. Aufsätze von Hidé Ishiguro, Anthony Kenny, Norman Malcom, Brian McGuinness, David Pears, Frank Ramsey, Peter Simons*, Frankfurt a. M., 1989.
Winch, P. (parengė), *Studies in the Philosophy of Wittgenstein*, London, 1969.
Winch, P., *Trying to Make Sense*, Oxford, 1987.

b) apie Wittgensteino *Filosofinius tyrinėjimus*

Arrington, R.L.,Glock, H.J. (parengė), *Wittgenstein's Philosophical Investigations*, London, 1991.
Baker, G.P., Hacker, P.M.S., *An Analytical Commentary on Wittgenstein's Philosophical Investigations*, t. 1, Oxford, 1980; t. 2, Oxford, 1985; t. 3, Oxford, 1990.
Birnbacher, D., Burkhardt, A. (parengė), *Sprachspiel und Methode. Zum Stand der Wittgenstein-Diskussion*, Berlin, 1985.
Dummett, M., *Wittgenstein's philosophy of mathematics*, in *Phil. Review* 68, 1959, p. 324–348.
Fogelin, R.J., *Wittgenstein and classical scepticism*, in *Int. Philos. Quarterly*, 1981, p. 3–15.

Hacker, P.M.S., *Einsicht und Täuschung. Wittgenstein über Philosophie und die Metaphysik der Erfahrung (Insight and Illusion)*, vertė U. Wolf, Frankfurt a. M., 1978.
Hilmy, S.S., *The Later Wittgenstein. The Emergence of a New Philosophical Method*, Oxford, 1987.
Hintikka, M., Hintikka, J., *Untersuchungen zu Wittgenstein*, vertimas iš anglų k., Frankfurt, 1990.
Holzman, S.H., Leich, C.M., *Wittgenstein: to Follow a Rule*, London, 1981.
Hunter, J.F.M., *Understanding Wittgenstein. Studies of Philosophical Investigations*, Edinburgh, 1985.
Jones, O.R. (parengė), *The Private Language Argument*, London, 1971.
Kemmerling, A., *Regel und Geltung im Lichte der Analyse Wittgenstein's*, in *Rechtstheorie* 6, 1975, p. 104–131.
Kripke, S.A., *Wittgenstein über Regeln und Privatsprache. Eine elementare Darstellung (Wittgenstein on Rules and Private Language)*, vertė H. Pape, Frankfurt, 1987.
McDowell, J., *Wittgenstein on Following a Rule*, in *Synthese* 58, 1984, p. 325–363.
McGinn, C., *Wittgenstein on Meaning. An Interpretation and Evaluation*, Oxford, 1984.
Newen, A., *Die Entwicklung der Wittgensteinschen Sprachphilosophie von 1929–1932*, in *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 1995.
Pettit, P., *The reality of rule-following*, in *Mind* 99, 1990 m. sausis, p. 3–21.
Pitcher, G. (parengė), *Wittgenstein. The Philosophical Investigations*, New York, 1966.
Puhl, K., (parengė), *Meaning Scepticism*, Berlin, 1991.
Savigny, E. von, *Wittgensteins Philosophische Untersuchungen. Ein Kommentar für Leser*, Frankfurt a. M., t. 1, 1994; t. 2, 1995.
Shanker, S. (parengė), *Ludwig Wittgenstein. Critical Assessments*, 4 t., London, 1986.
Vesey, G.N.A. (parengė), *Understanding Wittgenstein, Royal Institute of Philosophy Lectures*, t. 7 (1972–1973), London, 1974.

Įvadinė 4-o ir 5-o skyrių literatūra

Harman, G., *The Nature of Morality. An Introduction to Ethics*, Oxford, 1977.
Frankena, W., *Analytische Ethik. Eine Einführung*, München, 1972.
Kutschera, F. von, *Grundlagen der Ethik*, Berlin, 1982.
McIntyre, A., *A Short History of Ethics*, London, 1967.
Ricken, F., *Allgemeine Ethik. Grundkurs Philosophie* 4, Stuttgart, 1989.
Tugendhat, E., *Probleme der Ethik*, Stuttgart, 1984.
Williams, B., *Morality. An Introduction to Ethics*, Cambridge UP, 1976.

4. Metaetika

Pagrindiniai veikalai

Moore, G.E.M., *Principia ethica*, Cambridge, 1903.
Frankena, W., *The naturalistic fallacy*, in *Mind* 48, 1939.
Stevenson, C.L., *Ethics and Language*, New Haven, 1944.

Toulmin, S.E., *An Examination of the Place of Reason in Ethics*, Cambridge, 1950.
Hare, R.M., *The Language of Morals*, Oxford, 1952.
Edwards, P., *The Language of Moral Discourse*, Glence, 1955.
Baier, K., *The Moral Point of View*, Ithaca, 1958.
Hare, R.M., *Freedom and Reason*, Oxford, 1963.
Hare, R.M., *Moral Thinking*, Oxford, 1981.

Specialioji literatūra

Foot, Ph. (parengė), *Theories of Ethics*, Oxford, 1967.
Grewendorf, G., Meggle, G. (parengė), *Seminar: Sprache und Ethik. Zur Entwicklung der Metaethik*, Frankfurt a. M., 1974.
Seanor, D., Fotion, N. (parengė), *Hare and Critics. Essays on Moral Thinking*, Oxford, 1988.
Smart, J.J.C., *Ethics, Persuasion and Truth*, Oxford, 1984.

5. Moralės filosofija

Pagrindiniai veikalai

Moore, G.E.M., *Ethics*, London, 1912.
Braithwaite, R.B., *Theory of Games as a Tool for the Moral Philosopher*, Cambridge, 1955.
Brandt, R.B., *Ethical Theory*, Englewood Cliffs, 1959.
Smart, J.J.C., *An Outline of a System of Utilitarian Ethics*, Melbourne, 1961.
Singer, M.G., *Generalization in Ethics*, New York, 1961.
Rawls, J., *A Theory of Justice*, Oxford, 1972.
Nozick, R., *Anarchy, State and Utopia*, New York, 1974.
Parfit, D., *Reasons and Persons*, Oxford, 1984.

Specialioji literatūra

Ackermann, B.A., *Social Justice in the Liberal State*, London, 1980.
Brülisauer, B., *Moral und Konvention. Darstellung und Kritik ethischer Theorien*, Frankfurt, 1988.
Höffe, O., *Gerechtigkeit als Fairness*, München, 1977.
Hudson, W.D., *Modern Moral Philosophy*, London, 1967.
Kern, L., *Neue Vertragstheorie. Zur rationalen Rekonstruktion politisch-ethischer Grundprinzipien*, Königstein, 1980.
Kern, L., Nida-Rümelin, J., *Logik kollektiver Entscheidungen*, München, 1994.
Miller, D., *Social Justice*, Oxford, 1976.
Nida-Rümelin, J., *Kritik der Konsequentialismus*, München, 1993.
Nida-Rümelin, J. (parengė), *Praktische Rationalität. Grundlagenprobleme und ethische Anwendungen des rational choice Paradigmas*, Berlin, 1994.
Noonan, H. (parengė), *Personal Identity*, Aldershot, 1993.
Pettit, P. (parengė), *Consequentialism*, Aldershot, 1993.

Scheffler, S. (parengė), *Consequentialism and its Critics*, Oxford, 1988.
Warnock, G.J., *Contemporary Moral Philosophy*, London, 1967.

6. Jutiminis suvokimas

Pagrindiniai veikalai

Carnap, R., *Der logische Aufbau der Welt*, Berlin, 1928.
Carnap, R., *Testability and meaning*, in *Philosophy of Science* 3, 1936, p. 419–471; 4, 1937, p. 1–40.
Goodman, N., *The Structure of Appearance*, Cambridge, 1951.
Paul, G.A., *Is there a problem about sense-data?*, in *Proceedings of the Aristotelian Society*, priedas 15, 1936, p. 61–77.
Bouwsma, O.K., *Moore's theory of sense-data*, in P. Schilpp (parengė), *The Philosophy of G.E. Moore*, La Salle, 1968, p. 201–221.
Ryle, G., *The Concept of Mind*, London, 1949 (ypač sk. 7).
Ryle, G., *Dilemmas*, Cambridge, 1954 (sk. 7).
Hirst, R.J., *The difference between sensing and observing*, in *Proceedings of the Aristotelian Society*, priedas 28, 1954, p. 197–218.
Quinton, A., *The problem of perception*, in *Mind* 64, 1955, p. 455–478.
Sibley, F.N., *Seeking, scrutinizing, and seeing*, in *Mind* 64, 1955, p. 455–478.
Grice, P., *The causal theory of perception*, in *Proceedings of the Aristotelian Society*, priedas 35, 1961, p. 121–152.
Austin, J.L., *Sense and Sensibilia*, London, 1962.

Įvadinė literatūra

Dancy, J., *An Introduction to Contemporary Epistemology*, Oxford, 1985.
Kutschera, F. von, *Grundfragen der Erkenntnistheorie*, Berlin, 1982.
Robinson, H., *Perception*, London, 1994.

Specialioji literatūra

(ypač *Dancy* rinkinio straipsniai, 1988, žr. žemiau)

Armstrong, D.M., *Perception and the Physical World*, London, 1961.
Armstrong, D.M., *A Materialist Theory of the Mind*, London, 1968.
Ayer, A.J., *The Problem of Knowledge*, London, 1956.
Bennett, J., *Linguistic Behaviour*, Cambridge, 1976 (sk. 2–4).
Chisholm, R.M., *Perceiving*, Ithaca, 1962.
Cornman, J., *Perception, Science and Common Sense*, New Haven, 1975.
Dancy, J. (parengė), *Perceptual Knowledge*, Oxford, 1988.
Dretske, F., *Seeing and Knowing*, London, 1969.
Dretske, F., *Knowledge and the Flow of Information*, Cambridge Mass., 1981 (ypač sk. 6).
Hintikka, J., *Knowledge and Belief*, Ithaca, 1962.
Jackson, F., *Perception*, Cambridge, 1977.

Lehrer, K., *Theory of Knowledge*, London, 1990.
Marr, D., *Vision*, San Francisco, 1982.
Mundle, C.W.K., *Perception: Facts and Theories*, Oxford, 1971.
O'Shaughnessy, B., *Seeing the light*, in *Proceedings of the Aristotelian Society* 85, 1985, p. 193–218.
Pitcher, G., *A Theory of Perception*, New York, 1975.
Sellars, W., *The adverbial theory of the objects of sensation*, in *Metaphilosophy* 6, 1975, p. 144–160.
Strawson, P.F., *Perception and its objects*, in G. McDonald (parengė), *Perception and Identity: Essays Presented to A.J. Ayer*, London, 1979, p. 41–60.
Stroud, B., *The Significance of Philosophical Scepticism*, Oxford, 1984.

7. Antropologija

Pagrindiniai veikalai

Ryle, G., *The Concept of Mind*, London, 1949.
Wittgenstein, L., *Philosophische Untersuchungen*, Oxford, 1953.
Burge, T., *Individualism and the mental*, in *Midwest Studies in Philosophy* 4, 1979, p. 73–121.
Fodor, J., *Psychosemantics: The Problem of Meaning in the Philosophy of Mind*, Cambridge Mass., 1987 (sk. 2).

Specialioji literatūra

(žr. taip pat 10-o skyriaus literatūros sąrašą)

Block, N. (parengė), *Readings in Philosophy of Psychology, 1*, 2, Cambridge, 1980, 1981.
Burge, T., *Individualism and Psychology*, in *Philosophical Review* 95, 1986, p. 3–45.
Loewer, B., Rey, G. (parengė), *Meaning in Mind. Fodor and his Critics*, Cambridge, 1991.
Saporiti, K., *Die Sprache des Geistes. Repräsentationalistische und syntaktische Theorien des Geistes im Vergleich*, Berlin, 1995.
Stalnaker, R., *Narrow content*, in C.A. Anderson, J. Owens (parengė), *Propositional Attitudes. The Role of Content in Logic, Language, and Mind*, Stanford, 1990.

8. Kalbos filosofija

Pagrindiniai veikalai

Russell, B., *Knowledge by acquaintance and knowledge by description*, in *Proceedings of the Aristotelian Society* 11, 1910/1911, p. 108–128.
Wittgenstein, L., *Logisch-Philosophische Abhandlung*, in *Annalen der Naturphilosophie*, 1921; vėliau išleista pavadinimu *Tractatus Logico-Philosophicus*, London, 1922, 1933.
Neurath, O., *Protokolsätze*, in *Erkenntnis* 3, 1932, p. 204–214.
Carnap, R., *Introduction to Semantics*, Cambridge, 1942.

Carnap, R., *Meaning and Necessity*, Chicago, 1947.
Carnap, R., *Meaning postulates*, in *Philosophical Studies* 3, 1952, p. 222–229.
Ryle, G., *The Concept of Mind*, London, 1949 (ypač sk. 2).
Strawson, P.F., *Truth*, in *Analysis* 9, 1949.
Strawson, P.F., *On referring*, in *Mind* 59, 1950.
Strawson, P.F., *Introduction to Logical Theory*, London, 1952.
Wittgenstein, L., *Philosophische Untersuchungen*, Oxford, 1953.
Grice, H.P., *Meaning*, in *Philosophical Review* 66, 1957, p. 377–388.
Grice, H.P., *Meaning revisited*, in N.V. Smith (parengė), *Mutual Knowledge*, New York, 1982, p. 223–243.
Quine W.V.O., *Word and Object*, Cambridge, 1960.
Hart, H.L.A., *The Concept of Law*, Oxford, 1961.
Austin, J.L., *How to do Things with Words*, Oxford, 1962.
Davidson, D., *Truth and meaning*, in *Synthese* 17, 1967, p. 304–323.
Searle, J.R., *Speech Acts*, Cambridge, 1969.
Lewis, D.K., *Convention*, Cambridge, 1969.
Schiffer, S., *Meaning*, Oxford, 1972.
Putnam, H., *The meaning of* meaning, in H. Putnam, *Philosophical Papers*, t. 2, Cambridge, 1975.
Dummett, M., *What is a theory of meaning?*, in S. Guttenplan (parengė), *Mind and Language*, Oxford, 1975, p. 97–138.
Bennett, J., *Linguistic Behaviour*, Cambridge, 1976.
Savigny, E. von, *The Social Foundations of Meaning*, Berlin, 1988.

Specialioji literatūra
(Žr. 11-o skyriaus specialiosios literatūros sąrašą)

9. Analitinės ontologijos pagrindai

Įvadinė litaratūra

Patzig, G., *Relation*, in H. Krings (parengė), *Handbuch philosophischer Grundbegriffe*, München, 1973.
Prior, A.N., *Existence*, in P. Edwards (parengė), *Encyclopedia of Philosophy*, London, 1967.
Stegmüller, W., *Das Universalienproblem einst und jetzt*, Darmstadt, 1965.
Stegmüller, W., *Einleitung*, in W. Stegmüller (parengė), *Das Universalienproblem*, Darmstadt, 1978, p. 1–20.

Specialioji literatūra

Carl, W., *Existenz und Prädikation*, München, 1974.
Castaneda, H.N., *Sprache und Erfahrung. Texte zu einer neuen Ontologie*, Frankfurt, 1982.
Davidson, D., *Truth and meaning*, in *Synthese* 17, 1967.
Davidson, D., *True to the facts*, in *Journ. Phil.* 66, 1969.

Donnellan, K., *Speaking of nothing*, in *Phil. Rev.* 83, 1974.
Dummett, M., *The Logical Basis of Metaphysics*, London, 1991.
Forum für Philosophie Bad Homburg (parengė), *Realismus und Antirealismus*, Frankfurt, 1992.
Horstmann, R.-P., *Ontologie und Relationen. Hegel, Bradley, Russell und die Kontroverse über interne und externe Beziehungen*, Königstein, 1984.
Künne, W., *Abstrakte Gegenstände. Semantik und Ontologie*, Frankfurt a. M., 1983.
Lewis, D., *On the Plurality of Worlds*, Oxford, 1986.
Putnam, H., *The Many Faces of Realism*, La Salle, 1987.
Putnam, H., *Representation and Reality*, Cambridge Mass., 1988.
Quine, W.V.O., *Was es gibt*, in W.V.O. Quine, *Von einem logischen Standpunkt. Neun philosophische Essays*, vertimas iš anglų k., Frankfurt, 1979, p. 9–25.
Quine, W.V.O., *Word and Object*, Cambridge, 1960.
Quine, W.V.O., *Ontological Relativity and Other Essays*, New York, 1969.
Quinton, A., *The Nature of Things*, London, 1973.
Ramsey, F., *Universals*, in F. Ramsey, *The Foundations of Mathematics and Other Logical Essays*, parengė R. Braithwaite, London, 1931.
Sellars, W., *Pure Pragmatics and Possible Worlds. The Early Essays of W. Sellars*, parengė J.F. Sicha, Reseda, 1980.
Simons, P., *Parts. A Study in Ontology*, Oxford, 1987.
Specht, E.K., *Sprache und Sein*, Berlin, 1967.
Stegmüller, W. (parengė), *Das Universalienproblem*, Darmstadt, 1978.
Stöcker, R., *Was sind Ereignisse?*, Berlin, 1992.
Strawson, P.F., *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics*, London, 1959.
Trapp, R.W., *Analytische Ontologie. Der Begriff der Existenz in Sprache und Logik*, Frankfurt, 1976.
Wiggins, D., *Sameness and Substance*, Oxford, 1980.
Williams, C.F.J., *What is Existence?*, Oxford, 1981.

10. Analitinė sąmonės filosofija

Įvadinė literatūra

Bieri, P., *Was macht Bewusstsein zu einem Rätsel?*, in *Spektrum der Wissenschaft*, 1992 m. spalis, p. 48–56.
Bieri, P. (parengė), *Analytische Philosphie des Geistes*, Bodenheim, 1993.
Fodor, J., *The mind-body problem*, in *Scientific American*, 1981 m. sausis.
Gardner, H., *The Mind's New Science*, New York, 1985.
Gregory, R.L. (parengė), *The Oxford Companion to the Mind*, Oxford, 1987.
Guttenplan, S. (parengė), *A Companion to the Philosophy of Mind*, Oxford, 1994, ypač d. 1, p. 3–107.
Lanz, P., *Vom Begriff des Geistes zur Neurophilosophie. Das Leib-Seele-Problem in der angelsächsischen Philosophie des Geistes von 1949–1987*, in A. Hügli (parengė), *Philosophie im 20. Jahrhundert*, t. 2: *Wissenschaftstheorie und analytische Philosophie der Sprache*, Reinbeck, 1991.

Metzinger, T., *Kriterien für eine Theorie zur Lösung des Leib-Seele-Problems*, in *Erkenntnis* 32, 1990, p. 45–127.
Priest, S., *Theories of the Mind*, London, 1991.
Warner, R., Szubka, T. (parengė), *The Mind-Body Problem. A Guide to the Current Debate*, Cambridge, 1994.

Specialioji literatūra

Armstrong, D.M., *A Materialist Theory of the Mind*, London, 1968.
Armstrong, D., Malcom, N., *Consciousness and Causality*, Oxford, 1984.
Beckermann, A. (parengė), *Analytische Handlungstheorie*, t. 2, *Handlungserklärungen*, Frankfurt, 1985.
Beckermann, A., Bieri, P., *Mental causation*, in *Erkenntnis* 36(3), 1992 m. gegužė.
Beckermann, A., Flohr, H., Kim, J. (parengė), *Emergence or Reduction? Essays on the Prospects of Non-reductive Physicalism*, Berlin, 1992.
Bieri, P., *Trying out epiphenomenalism*, in *Erkenntnis* 36, 1992, p. 283–309.
Block, N. (parengė), *Readings in the Philosophy of Psychology*, Cambridge, t. 1, 1980; t. 2, 1981.
Borst, C.V. (parengė), *The Mind-Brain Identity Theory*, London, 1965.
Bunge, M., *The Mind-Body Problem*, Oxford, 1981.
Churchland, P.S., *Matter and Consciousness*, Cambridge, 1984.
Churchland, P.S., *Neurophilosophy. Toward a Unified Science of the Mind/Brain*, Cambridge, 1986.
Cummins, R., *Meaning and Mental Representation*, Cambridge Mass., 1989.
Davidson, D., *Essays on Actions and Events*, Oxford, 1980.
Dennett, D.C., *Intentional Systems*, in *Journal of Philosophy* 68, 1971, p. 87–106.
Dennett, D.C., *The Intentional Stance*, Cambridge, 1987.
Dennett, D.C., *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting*, Cambridge Mass., 1984.
Dennett, D.C., *Consciousness Explained*, London, 1991.
Heckmann, H.-D., *Mentales Leben und materielle Welt. Eine philosophische Studie zum Leib-Seele-Problem*, Berlin, 1994.
Heil, J., Mele, A. (parengė), *Mental Causation*, Oxford, 1993.
Kim, J., *Psychological supervenience*, in *Philosophical Studies* 41, 1982, p. 51–70.
Kim, J., *Realism and explanatory exclusion*, in *Midwest Studies in Philosophy* 12, 1987, p. 225–239.
Kim, J., *Supervenience as a philosophical concept*, in *Metaphilosophy* 21, 1990, p. 1–27.
Kutschera, F. von, *Die falsche Objektivität*, Berlin, 1993.
Lanz, P., *Das Phänomenale Bewusstsein. Eine Verteidigung*, Frankfurt: Klostermann-Verlag, 1996.
Lewis, D., *Philosophical Papers*, t. 1, Oxford, 1983.
Lycan, W.G., *Consciousness*, Cambridge, 1987.
Lycan, W.G. (parengė), *Mind and Cognition*, Oxford, 1990.
McGinn, C., *The Character of Mind*, Oxford, 1982.
McGinn, C., *The Problem of Consciousness*, Oxford, 1991.

Metzinger, T., *Subjekt und Selbsmodell. Die Perspektivität phänomenalen Bewusstseins vor dem Hintergrund einer naturalistischen Theorie mentaler Repräsentation*, Paderborn, 1993.

Mittelstrass, J., Carrier, M., *Geist, Gehirn, Verhalten. Das Leib-Seele-Problem und die Philosophie der Psychologie*, Berlin, 1989.

Place, U.T., *Is consciousness a brain process?*, in C.V. Borst, 1970 (žr. aukščiau), p. 42–51.

Pöppel, E. (parengė), *Gehirn und Bewusstsein*, Weinheim, 1989.

Putnam, H., *Minds and machines*, in S. Hook (parengė), *Dimensions of Mind*, New York, 1960.

Robinson, H. (parengė), *Objections to Physicalism*, Oxford, 1993.

Rosenthal, D.M. (parengė), *Materialism and the Mind-Body Problem*, Englewood Cliffs, 1971.

Rosenthal, D.M. (parengė), *The Nature of Mind*, Oxford, 1991.

Searle, J.R., *Minds, Brains and Science*, London, 1984.

Searle, J.R., *The Rediscovery of the Mind*, Cambridge, 1992.

Shoemaker, S., *Identity, Cause and Mind*, Cambridge, 1984.

Smart, J.J.C., *Sensation and Brain Processes*, in C.V. Borst, 1970 (žr. aukščiau), p. 52–66.

Stich, S.P., Warfield, T.A. (parengė), *Mental Representation. A Reader*, Cambridge, 1994.

Tetens, H., *Geist, Gehirn, Maschine. Philosophische Versuche über ihren Zusammenhang*, Stuttgart, 1994.

Vendler, Z., *The Matter of Minds*, Oxford, 1984.

11. Naujoji kalbos filosofija: rinktinės temos

Įvadinė literatūra

Grewendorf, G., Hamm, F., Sternefeld, W., *Sprachliches Wissen. Eine Einführung in moderne Theorien der grammatischen Beschreibung*, Frankfurt a. M., sk. 6, 7.

Kutschera, F. von, *Sprachphilosophie*, München, 1975.

Lyons, J., *Semantics*, t. 1, 2, Cambridge, 1977.

Runggaldier, E., *Analytische Sparchphilosophie*, Stuttgart, 1990.

Spohn, W., *Namen. Oder: das Einfachste ist das Schwierigste. Oder: eine Einführung in die Sprachphilosophie*, Bielefeld, 1993.

Stechow, A. von, Wunderlich, D. (parengė), *Semantik - Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*, Berlin, 1991.

Stegmüller, W., *Das Wahrheitsproblem und die Idee der Semantik. Eine Einführung in die Theorien von A. Tarski und R. Carnap*, Wien, 1957.

Tugendhat, E., *Vorlesungen zur Einführung in die sprachanalytische Philosophie*, Frankfurt, 1976.

Specialioji literatūra

Anduschus, M., *Zuschreibungen propositionaler Einstellungen*, Dissertation, Hamburg, 1995.

Bach, K., *Thought and Reference*, Oxford, 1987.
Barwise, J., Perry, J. (parengė), *Situations and Attitudes*, Bradford, 1983.
Bennett, J., *Linguistic Behaviour*, Cambridge, 1976.
Castaneda, H.N., *Indicators and quasi-indicators*, in *American Philosophical Quarterly* 4, 1967, p. 85–100.
Cresswell, M.J., *Logics and Languages*, London, 1973.
Cresswell, M.J., *Structured Meanings*, Cambridge, 1985.
Crimmins, M., *Talk about Beliefs*, Cambridge Mass., 1992.
Davidson, D., Harman, G. (parengė), *Semantics of Natural Language*, Dordrecht, 1977.
Davidson, D., *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, 1984.
Davis, S. (parengė), *Pragmatics. A Reader*, Oxford, 1991.
Devitt, M., *Designation*, New York, 1981.
Evans, G., *The Varieties of Reference*, parengė J. McDowell, Oxford, 1982.
Falkenberg, G. (parengė), *Wissen, Wahrnehmung, Glauben. Epistemische Ausdrücke und propositionale Einstellungen*, Tübingen, 1989.
Forum für Philosophie Bad Homburg (parengė), *Intentionalität und Verstehen*, Frankfurt, 1979.
Grewendorf, G., Meggle, G. (parengė), *Sprechakttheorie und Semantik*, Frankfurt, 1979.
Grice, P., *Studies in the Way of Words*, Cambridge, 1989.
Haas-Spohn, U., *Versteckte Intexikalität und subjektive Bedeutung*, Bonn, 1995.
Kamp, H., *A Theory of Truth and Semantic Representation*, in J. Groenendijk ir kt., *Truth, Interpretation and Information: Selected Papers from the Third Amsterdam Colloquium*, Dordrecht, 1984.
Kaplan, H., *Demonstratives. An essay on the semantics, logic, metaphysics, and epistemology of demonstratives and other indexicals*, in J. Almog, J. Perry, H. Wettstein (parengė), *Themes from Kaplan*, Oxford, 1989, p. 481–563.
Kemmerling, A., *Was Grice mit* Meinen *meint?*, in G. Grewendorf (parengė), *Sprechakttheorie und Semantik*, Frankfurt, 1979, p. 67–118.
Kemmerling, A., Utterer's *meaning revisited*, in R. Grandy, R. Warner (parengė), *Philosophical Grounds of Rationality*, Oxford, 1986, p. 131–155.
Kripke, S.A., *Naming and Necessity*, Oxford, 1972.
Lewis, D., *Attitudes de dicto and de se*, in *The Philosophical Review* 88, 1979, p. 513–543.
Loar, B., *The semantics of singular terms*, in *Philosophical Studies* 30, 1976, p. 353–377.
Martinich, A.P., *Communication and Reference*, Berlin, 1984.
Meggle, G. (parengė), *Handlung, Kommunikation, Bedeutung*, Frankfurt a. M., 1979.
Neale, S., *Descriptions*, Cambridge Mass., 1990.
Neale, S., *Paul Grice and the philosophy of language*, in *Linguistics and Philosophy* 15, 1992, p. 509–559.
Newen, A., *Kontextabhängigkeit, Referenz und Bedeutung*, Paderborn: Schöningh-Verlag, 1996.
Peacocke, C., *Proper names, reference and rigid designation*, in S. Blackburn (parengė), *Meaning, Reference and Necessity*, Cambridge, 1975, p. 109–132.
Peacocke, C., *Thoughts: An Essay on Content*, Oxford, 1986.
Peacocke, C. (parengė), *Understanding and Sense*, 2 t., Aldershot, 1993.

Perry, J., *The problem of the essential indexical*, in *Nous* 13, 1979, p. 3–21.
Perry, J., *Cognitive significance and new theories of reference*, in *Nous* 22, 1988, p. 1–18.
Recanati, F., *Meaning and Force. The Pragmatics of Performative Utterances*, Cambridge, 1987.
Recanati, F., *Direct Reference. From Language to Thought*, Oxford, 1993.
Salmon, N., *Reference and Essence*, Oxford, 1982.
Salmon, N., Soames, S. (parengė), *Propositions and Attitudes*, Oxford, 1988.
Savigny, E. von, *Zum Begriff der Sprache. Konvention, Bedeutung, Zeichen*, Stuttgart, 1983.
Savigny, E. von, *The Social Foundations of Meaning*, Berlin, Heidelberg, New York, 1988.
Schiffer, S., *Meaning*, Oxford, 1972.
Schiffer, S., *The basis of reference*, in *Erkenntnis* 13, 1978, p. 171–206.
Schiffer, S., *Indexicals and the theory of reference*, in *Synthese* 78, 1981, p. 43–100.
Schiffer, S., *Remnants of Meaning*, London, 1987.
Smith, Q., *The multiple uses of indexicals*, in *Synthese* 78, 1989, p. 167–191.
Sperber, D., Wilson, D., *Relevance, Communication and Cognition*, Oxford, 1986.
Spohn, W., *Die fünf Stufen einer Theorie der Bedeutung*, in P. Wapnewski (parengė), *Wissenschaftskolleg zu Berlin. Jahrbuch 1985/86*, p. 365–376.
Stalnaker, R.C., *Indexical belief*, in *Synthese* 49, 1981, p. 129–151.
Strawson, P.F., *Intention and convention in speech acts*, in *The Philosophical Review* 73, 1964.
Wolf, U. (parengė), *Eigennamen. Dokumentation einer Kontroverse*, Frankfurt, 1985.
Woodfield, A. (parengė), *Thought and Object. Essays on Intentionality*, Oxford, 1982.
Yourgrau, P. (parengė), *Demonstratives*, Oxford, 1990.

Vardų rodyklė

Armstrong, D.M. 155
Augustinus 121
Austin, J.L. 117, 130, 131, 162

Bach, K. 172, 176
Baier, K. 13, 106
Bennett, J. 132, 161, 170
Bentham, J. 107
Berkeley, G. 44, 45
Bieri, P. 13, 146, 147, 156, 157
Bouwsma, O.K. 117
Burge, T. 126

Carnap, R. 11, 41, 68, 84, 85, 114–117
Carruthers, P.82

Davidson, D. 155
Dennett, D. 151–154
Descartes, R. 121, 124, 146, 147, 149
Devitt, M. 178
Dewey, J. 66

Frankena, W.K. 103
Frege, G. 9–11, 16–42, 47, 49, 55, 62, 63, 69, 72, 73, 78, 131, 177

Goodman, N. 114, 116, 117
Grice, P. 131–134, 161–172
Griffin, J. 81

Haas-Spohn, U. 9, 174
Hare, R. 105, 106
Hart, H.L.A. 133, 134
Hintikka, J. 81
Hintikka, M. 81
Hirst, R.J. 117

Ishiguro, H. 82

James, W. 66, 130

Kant, I. 17, 44, 164
Kaplan, D. 172, 173
Kemmerling, A. 9, 170
Kripke, S.A. 142, 176–179
Kuhn, T. 143
Künne, W.12, 163

Lanz, P. 9, 147, 155
Lewis, D. 132–134, 155, 172

Meinong, A. 10, 139–141
Moore, G.E. 10, 12, 44, 46, 102–105, 109
Morris, C.W. 130

Neale, S. 68, 168
Neurath, O. 84
Newen, A. 9, 172, 174

Ockham, W. von 62, 63, 136

Paul, G.A. 117
Peirce, C.S. 130
Perry, J. 40, 172, 173
Place, U.T. 155
Platon 117, 121, 124, 126
Popper K. 11, 17
Putnam, H. 157

Quine, W.V.O. 128, 139, 140
Quinton, A. 117

Reichenbach, H. 11, 84
Rheinwald, R. 49
Russell, B. 9–11, 16, 18, 41, 43–70, 129, 136, 141, 177
Ryle, G. 14, 100, 117, 119, 121–124, 132, 134, 147–151, 159

Salmon, N. 176
Schiffer, S. 132, 170, 172, 174
Schlick, M. 11, 84
Searle, J. 175, 176
Sellars, W. 77
Sibley, F.N. 117
Skinner, B.F. 123
Smart, J.J.C. 155
Sparshott, F.E. 117
Sperber, D. 165
Spohn, W. 161, 163, 179
Stenius, E. 74
Stevenson, G.L. 103–106
Strawson, P.F. 14, 170

Tarski, A. 163
Toulmin, S.E. 105
Turing, A. 157–159

Waismann, F. 11, 84
Watson, J.B. 66
Whitehead, A.N. 49, 67
Wilson, D. 165
Wittgenstein, L. 9–12, 16, 41, 49, 57, 63, 69–100, 117, 121, 124–126, 129, 130, 132–134

Studentams skirtoje knygoje pateikiama analitinės filosofijos – vienos įtakingiausių XX amžiaus filosofinių mokyklų – savivokos, pagrindimo bei raidos apžvalga. Nagrinėjami autoriai, disciplinos, naujos srovės. Istorinis aprašymas derinamas su sistemine problemų analize. Be pirmtakų – Frege's, Russello ir Wittgensteino – darbų apžvalgos, pateikiamos metaetikos, moralės filosofijos, antropologijos, jutiminio suvokimo filosofijos bei kalbos filosofijos istorinės apybraižos. Pabaigoje sistemingiau analizuojamos kai kurios pamatinės problemos, iškylančios diskutuojant.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais.

A T V I R O S L I E T U V O S K N Y G A

ISBN 9986-861-72-1

ISSN 1392-1673